આભાર

ઔંધ પબ્લીશીંગ ટ્રસ્ટે આ સભાના પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું કબુલ કરેલ છે તેને માટે આ સભા શ્રીમંત આપ્પા સાહેબ પંતનો આભાર માને છે.

જૈન સિદ્ધાંત સભા

卐

સર્વ હક્ક સભાને સ્વાધીન છે.

卐

Printed by Shah Manilal Chhaganlal,
Nav Prabhat Printing Press
Ghee kanta Road, Ahmedabad.
Published by Shrimant Appasahib
Pant, Aundh Publishing Trust,
Aundh, Dist. Satara.

નિવેદન

દરેક માણસ સુખનો અભિલાષી છે, પરન્તુ અત્યારે આપણે બાહ્ય પદાર્થોમાં જે સુખ માનીએ છીએ તે ખરું સુખ નથી. સુખ નાશ ન પામે તે જ સાચું સુખ છે અને એવું શાશ્વત સુખ ધર્મથી જ પમાય છે, માટે આપણું જીવન ધર્મમય હોવું જોઈએ, એ આપણી પહેલી જરૂરિયાત છે.

આપણું જીવન ધર્મમય શા માટે હોવું જોઈએ અને સંસાર-વ્યવહારનાં કાર્યો કરવાની સાથે ધાર્મિક જીવન કેમ ગાળી શકાય તે આ પુસ્તકમાંના નિબંધો વાંચવાથી જણાશે. આ પ્રમાણે આ [illegible]

[illegible]

[illegible]

આભાર

ઔંધ પબ્લીશીંગ ટ્રસ્ટે આ સભાના પુસ્તકો પ્રગટ કરવાનું-કબુલ કરેલ છે તેને માટે આ સભા શ્રીમંત આપ્પા સાહેબ પંતનો આભાર માને છે.

જૈન સિદ્ધાંત સભા

卐

સર્વ હક્ક સભાને સ્વાધીન છે.

卐

Printed by Shah Manilal Chhaganlal,
Nav Prabhat Printing Press
Ghee kanta Road, Ahmedabad.
Published by Shrimant Appasahib
Pant, Aundh Publishing Trust,
Aundh, Dist. Satara

નિવેદન

દરેક માણસ સુખનો અભિલાષી છે, [illegible] બહિર પદાર્થોમાં જે સુખ માનીએ છીએ [illegible] સુખ નાશ ન પામે તે જ સાચું સુખ છે [illegible] ધર્મથી જ પમાય છે, માટે આપણું [illegible] આપણી પહેલી જરૂરીઆત છે.

માટે

?

આપણું જીવન ધર્મમય શા માટે [illegible] વ્યવહારનાં કાર્યો કરવાની સાથે ધાર્મિક [illegible] પુસ્તકોમાંના નિયમો સમજવાથી [illegible] આ આપણી જરૂરીઆત [illegible] [illegible]

વેલા

[illegible]

[illegible]

અનુક્રમ

ઇનામી હરિફાઇના પરિણામમાં નિબંધોનો જે ક્રમ આવ્યો હતો તે ક્રમ પ્રમાણે નિબંધો છાપી શકયા નથી તેથી દિલગીર છીએ અને તેને માટે લેખકો અમને ક્ષમા આપશે. નિબંધ-પરીક્ષકો દ્વારા પરિણમેલો ખરો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે અને તે પ્રમાણે વાંચકોને નિબંધો વાંચવા વિનંતી છે.

પ્રુફ સંશોધન માટે પુરતી કાળજી રખાઇ છે, છતાં પૃ. ૧૭૨ માં 'લેખિકા' ને બદલે 'લેખિક' અને પૃ ૧૮૫ માં 'ઓંકાર' ને બદલે 'ઔકાર' ગફલતચૂકથી છપાઇ ગયેલ છે, ઉપરાંત દષ્ટિદોષ કે પ્રેસ દોષના કારણે કોઇ કાનો-માત્ર આદિ ઉડી ગયા હોય તો સુધારી વાંચવા વિનતી છે.

જૈન સિદ્ધાંત સભા

ધર્મમય જીવન શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

એ વિષયક માગવામાં આવેલા
નિબંધોનો સંગ્રહ

નિબંધ વિષે થોડું

આ નિબંધ વિષે માહીતિ મને બહુ જ મોડી મળી. શાસ્ત્રો જોવાનો સમય નહોતો. તેથી ભૂતકાળમાં જે વાંચેલું અને વિચારેલું તે પરથી તથા અનેક સાધુ મુનિઓના વ્યાખ્યાનથી જે જ્ઞાન મળેલું અને તે પર વિચારો કરતાં જે દૃષ્ટિ યોગ્ય લાગેલી તે પરથી આ નિબંધ લખ્યો છે.

નિબંધ માટે કોઇ નિશ્ચિત પાનાની મર્યાદા નહોતી, તેથી કેવડો નિબંધ લખવો એ પ્રશ્ન મુંઝવતો હતોઃ પરંતુ મારી પાસે સમય જ થોડો હતો તેથી એ સમયમાં જેટલું લખી શકાય તેટલું લખાય તેમ હતું, તેટલી મર્યાદા મેં સ્વિકારી. આ નિબંધને હજુ આથી બેવડો બનાવી શકાય એમ મને લાગે છે.

આ નિબંધમાં દ્રષ્ટાંતો જૈન ધર્મમાંથી લીધા છે. અન્ય ધર્મના પણ લીધા છે. જૈન ધર્મ વિશાળ છે. અને જ્યાં સત્ય હોય ત્યાંથી લેવા એ ઉત્તેજે છે એમ મને લાગ્યું છે.

મુંબઈ
તા ૩૦-૭-૪૫ } જયસુખલાલ પ્રભુલાલ શાહ

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું?

[લેખક: જયસુખલાલ પ્રભુલાલ શાહ—મુંબઈ]

ધર્મ એટલે શું?

[illegible]

જેનાથી અભ્યુદય થાય, આબાદાનિ થાય, મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તે ધર્મ.

ધર્મને બીજી રીતે વિચારીએ.

વસ્તુ સ્વભાવઃ ધર્મઃ

વસ્તુનો જે સ્વભાવ તે ધર્મ.

પાણીનો સ્વભાવ ઠંડક આપવાનો, તૃષા છીપાવવાનો, સ્વચ્છ કરવાનો છે તે તેનો ધર્મ.

અગ્નિનો સ્વભાવ બાળવાનો, ગરમી આપવાનો, તે તેનો ધર્મ.

માનવીનો સ્વભાવ એટલે આત્માનો સ્વભાવ. આત્માનો સ્વભાવ આનંદમય છે. સત્ય, કલ્યાણ અને સૌંદર્ય તરફ ઢળવાનો છે. આપણને સત્ય, કલ્યાણ અને સૌંદર્ય તરફ લઈ જાય તે ધર્મ.

આ વ્યાખ્યામાં આત્માના અસ્તિત્વનો સ્વિકાર છે. દેહ અને આત્મા એ બન્ને ભિન્ન છે. દેહ તો માત્ર આત્માનું ખોળીયું છે. પ્રાણ છે એ તો આત્મા છે. આત્માના અસ્તિત્વ વિષે લંબાણથી ચર્ચા કરવાનું અહિં શક્ય નથી. અત્રે તો એટલું જ સમજીને આગળ ચાલીએ છીએ કે આત્મા દેહથી જુદો છે. આત્માને કર્મ લાગેલા છે તેથી સંસારનું આ પરિભ્રમણ ચાલુ છે. અને આત્મા વિષે થોડું વિચારીશું.

આત્મા અત્ ધાતુનો બનેલો છેઃ તેનો અર્થ જ્ઞાનવાન થાય છે. અનેક વાદો આત્મતત્વ વિષે શંકાશીલ છે. પરંતુ એ વાદોને પણ ઇંદ્રિયોથી—પંચમહાભૂતથી સ્વતંત્ર એવી કોઇ વસ્તુનો સ્વિકાર કરવો જ પડે છે.

આત્મા વિષે શંકા ઉદ્‌ભવવાનું એક કારણ તો એ છે કે— આપણે શરીરને પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. શરીરના જુદા જુદા અંગોને કાર્ય કરતા જોઇ શકીએ છીએ. પરંતુ આત્માને પ્રત્યક્ષ જોઇ

શકતા નથી આત્મા એ રીતે જાણી છે. પરંતુ આપણે કેટલીક વાર સૂર્યને નથી જોઈ શકતા પરંતુ સૂર્યના પ્રકાશ પરથી સૂર્યનું અસ્તિત્વ આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ, તેમ આત્માની આપણને અનુમાનથી પ્રતીતિ થઈ શકે છે. આપણે પરોક્ષ રીતે આત્માની શક્તિના દર્શન કરી શકીએ છીએ.

આપણે જેવો વિચાર કરીશું તેવો આપણને જરૂર પ્રશ્ન થશે: "આ શરીરમાં જે કોઈ ક્રિયાઓ થઈ રહી છે તેનું સંચાલન કોણ કરે છે! અંદરના ભાગો આપણે શા રીતે જોઈ શકીએ છીએ!" આ પ્રશ્નનો જવાબ આપણે 'આત્મા'નો સ્વીકાર કરીને જ આપી શકીએ.

કેટલાક એમ કહે છે કે શરીરયંત્રનું સંચાલન મન કરે છે. પરંતુ એ જવાબ પૂરતો નથી. આપણે જ્યારે ઊંઘી જઈએ છીએ ત્યારે પણ આંતરિક ક્રિયાઓ ચાલુ જ છે: એ ક્રિયા પ્રકાર ચલાવી [illegible] જ ચાલુ [illegible] જોઈએ: અને તે વસ્તુ છે આત્મા.

[illegible]

[illegible]

* * *

ધર્મની [illegible] શી જરૂર !

[illegible]

[illegible]

કોઇક એમ માને છે કે ધનપ્રાપ્તિમાં સુખ છે: એમ માની એ ધન પ્રાપ્તિ પાછળ પડે છે, પરંતુ એને સંતોષ કે શાંતિ મળતાં નથી. હજાર પ્રાપ્ત થતાં લાખ મેળવવા ઇચ્છા થાય છે. લાખ મળતાં કરોડના સ્વપ્ના આવે છે. અને કરોડ મળતાં પણ સંતોષ નથી જ થતો.

અને કોઈકને સંતોષ થાય તો પણ ધનપ્રાપ્તિથી જે સુખ મેળવવાની કલ્પના હતી એ સુખ તો મળતું જ નથી: લક્ષ્મી ચંચળ છે. એને જતાં વાર ન લાગે: એને સાચવવાની પણ ચિંતા.

કોઈને વિષયસુખ, સત્તા, અધિકાર વિગેરેમાં સુખ ભાસે છે. પરંતુ એ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ સંતોષ થતો નથી: એ સુખ અપૂર્ણ ભાસે છે: ક્ષણિક ભાસે છે.

અરે! ગમે તેટલી લક્ષ્મી મળી, સત્તા પ્રાપ્ત થઇ, અધિકાર મળ્યો, ભોગ વિલાસની સામગ્રી મળી, છતાં આવા માણસને પણ જીવનમાં અપૂર્ણતા ભાસે જ છે.

એથી પણ આગળ જઇએ: માનવીની સંપત્તિ દેવોની સંપત્તિ પાસે શી વિસાતમાં? એક દેવની સમૃદ્ધિ અને વૈભવ આગળ આખી દુનિયાની સંપત્તિ પણ તુચ્છ ભાસે: અને એ દેવોનાં શારીરિક બળ, કાન્તિ અને ભોગનાં સાધનોની જગતના સમૃદ્ધિશાળીમાં સમૃદ્ધિશાળી માણસને પણ ઈર્ષ્યા આવે. આટલું આટલું હોવા છતાં પણ એથી દેવોને તૃપ્તિ નથી. તો પછી માનવીને તો ક્યાંથી જ તૃપ્તિ થાય?

આનું કારણ શું?

આ બધા સુખો પરતંત્ર છે: આ બાહ્ય સુખો છે: એ પૌદ્‌ગલિક સુખો માટે બીજી વસ્તુઓ પર આધાર રાખવો પડે છે. જે વસ્તુ ક્ષણિક છે, નાશવંત છે, તે આપણને ખરું સુખ કેમ જ આપી

એટલે ધન, વૈભવ, સત્તા કે અધિકાર સુખ ન આપી શકે: તેનો ઉપયોગ જ ખરે: જો તેના ઉપયોગમાં વિવેક હોય, અનાસક્તભાવ હોય તો તે કદાચ આત્મદર્શનમાં સાધન થઈ પડે તેવો સંભવ ખરો. પરંતુ એ વસ્તુને જ સુખ માની લઈ આપણે માર્ગ ભૂલ્યા છીએ.

આ ઉપરથી એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી આપણે લૌકિક કે પૌદ્ગલિક સુખની પાછળ પડીશું ત્યાં સુધી આપણને સાચું સુખ અને શાન્તિ પ્રાપ્ત થવાની સંભાવના નથી.

ત્યારે સાચું સુખ ક્યાં છે?

સુખ એ આત્માનો ગુણ છે: આનંદ-સ્વરૂપ [illegible] [illegible] છે.

એટલે જ કહ્યું છે.—

" સચ્ચિદાનંદી, શુદ્ધ સ્વરૂપી, અવિનાશી, હું આત્મ સ્વરૂપ. "

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધર્મ વગર શી હાની થાય?

ધર્મ વગર શી હાનિ થાય તે હવે વિચારીએ.

દરિયામાં ખડકો હોય છે. વહાણો અને સ્ટીમરોને એ વસ્તુનો ખ્યાલ ન હોય તો એ ખડકો સાથે અથડાઈ પડે તેવો ઘણો સંભવઃ આવા ખડકો સાથે અથડાઈ ન પડે તે માટે દીવાદાંડી રાખવામાં આવે છેઃ દીવાદાંડી એ વહાણોને ભયસ્થાનોનું સૂચન કરે છેઃ અને એ રીતે યોગ્ય માર્ગે દોરે છે. દરિયાનાં આ ભયસ્થાનો માટે દીવાદાંડી ન હોય તો? તો વહાણો અને સ્ટીમરોની સલામતી જોખમમાં છે એ નિશ્ચિત વાત છે.

ભવરૂપી આ મહાસાગરમાં ધર્મ એ દીવાદાંડીની ગરજ સારે છેઃ આત્મવિકાસ વાંચ્છુઓને-એ માર્ગના પથિકોને ધર્મ જે ભયસ્થાનો નિવારવાના છે તેનો ખ્યાલ આપે છેઃ અને યોગ્ય માર્ગે દોરે છે.

ધર્મ વગર માનવીની સ્થિતિ દીવાદાંડીના માર્ગદર્શન સિવાયના વહાણ-સ્ટીમરો જેવી થાય. ધર્મ વિના વિકાસના લપસણા માર્ગના કોઈ ભયસ્થાનમાં માનવી ગબડી પડે.

એટલું જ નહિ, ધર્મની દીવાદાંડી વગર તો માનવી ભવસાગરના ખડકો સાથે અથડાઈ વિનાશને આમંત્રણ આપેઃ અર્થાત્ ધર્મના માર્ગદર્શન સિવાય માનવીને કાયમી સુખના માર્ગની ઝાંખી પણ ન થાયઃ અને માનવી ભૌતિક સુખોની પાછળ પોતાની શક્તિ ખર્ચી નાખે. પરિણામે એને સુખની પ્રાપ્તિ તો થતી જ નથી.

બીજું રૂપક લઈએ તો એમ કહી શકાય કે સુકાન વગરના વહાણની જે દશા થાય તે જ દશા ધર્મ વગર માનવીની થાય: અર્થાત્ સુકાન વગરનું વહાણ ગમે તેમ ડોલ્યાં ખાય, અને ધાર્યા સ્થળે ન

[illegible]ઈ શકે, તેમ ધર્મ વગરનો માનવી પૌદ્ગલિક સુખોમાં મોહ પામી [illegible]ત્મી સુખ તરફ જઈ શકતો નથી.

ધર્મ એ તો ધ્રુવ તારક છે: ધ્રુવ તારક જેમ દિશાસૂચન [illegible]રે છે તેમ ધર્મ આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ માટેની દિશા [illegible]તાવે છે અને તે તરફ લઈ જાય છે.

ધર્મ વગર એ દિશાનો ખ્યાલ ન મળે. અને પછી તો [illegible]ાનવી મનના તરંગો પ્રમાણે ચાલે: મન એનું સુકાની બને. મન [illegible] ત્યાં અને એ તરફ એ જાય.

ધર્મ વગર જ્યારે લોકોને ધન, વૈભવ, સત્તા, અધિકાર અને [illegible]વી વસ્તુઓમાં સુખ છે એમ લાગે છે ત્યારે એ વસ્તુઓ એ વધુ ને વધુ મેળવવા મથે છે: ધર્મ વગર તો પછી એ બધી વસ્તુઓ 'યેન કેન પ્રકારેણ' મેળવવાનો: નીતિ અનીતિનો પ્રશ્ન એક બાજુએ રહી જાય. [illegible] પૈસા મેળવવામાં તો [illegible] [illegible]ાડે. આજ [illegible] ઠેર ઠેર [illegible] પણ પ્રસરે: [illegible] ઠેર ઠેર [illegible] બને, અને [illegible] યુદ્ધ...અને વિગ્રહ.

જો લોકોમાં [illegible] હોય તો વિગ્રહ ન [illegible] [illegible].

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ વાત વિચારતાં પહેલાં એક વસ્તુની સ્પષ્ટતા કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

ધર્મ અને પુણ્ય

એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે ધર્મ અને પુણ્ય એક જ વસ્તુ છે: એટલું સમજી લેવાની ખાસ જરૂર છે કે એ બન્ને વચ્ચે ઘણું અંતર છે.

ધર્મ એટલે આત્મ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ–ધર્મ એ સાધ્ય છે.

પુણ્ય આત્મ સ્વભાવની પ્રાપ્તિમાં મદદ કરી શકે. પુણ્યથી આત્મ સ્વભાવની પ્રાપ્તિ માટે સુયોગ્ય સાધનો મળી શકે. ધર્મ એ સાધ્ય છે.

ધર્મ એટલે શુદ્ધ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ. પુણ્ય એટલે શુભ. શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં શુભ મદદગાર થાય.

ધર્મ એ તો મુક્તિ અપાવે. એને તો આપણે કદી ન છોડી શકીએ. પુણ્ય તો છેવટે છોડવાનું જ છે. કારણ એ પણ પાપની જેમ બંધન જ છે. પાપ એ લોઢાની બેડી હોય તો પુણ્ય એ સુવર્ણની બેડી છે.

× × ×

ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવું ?

ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવું એ હવે આપણે વિચારીએ એ પહેલાં બીજી એક માન્યતા પર થોડું વિચારવું પડશે.

ધર્મ અને વ્યવહાર.

આજે એવી માન્યતા છે કે-ધર્મ અને વ્યવહાર એ જુદી જુદી વસ્તુ છે. ધર્મ ધર્મસ્થાનકમાં થઈ શકે. વ્યવહારમાં-ધર્મ ન હોય ત્યાં તો જેમ ચાલતું હોય તેમ ચાલે. ને એમ જ હોય તો ધર્મની કશી આવશ્યકતા રહેતી નથી. જે માણસ ધર્મસ્થાનમાં એક કલાક

કરે એ માણસ બાકીના ત્રેવીસ કલાકના વ્યવહારમાં ધર્મને ર રાખી પ્રવૃત્તિ ન કરે એ વાત જ અયોગ્ય લાગે છે. છતાં ે સમાજમાં એમ દેખાય છે કે-ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોમાં નિયમિત ાર વ્યક્તિઓનાં વ્યવહારજીવન શુદ્ધ હોતાં નથી. આ દોષ ધર્મનો . પણ એ વ્યક્તિઓની ધર્મ વિષેની સમજ ભૂલ ભરેલી છે. ામાં ધર્મનું ખાનું જુદું હોઈ ન શકે. ધર્મ તો આખા જીવન ા સંસ્કારોમાં છે. એક કલાક ધર્મ આચરનારો બાકીના ત્રેવીસ ક ધર્મ પ્રત્યે બેદરકાર જ હોય. હા, એટલું ખરું કે જે સમય દેવ ક્રિયા માટે આપ કાઢો તે સમયમાં એ પોતાની સર્વ શક્તિ પર કેંદ્રિત કરતો હોવાથી એ સમય દરમ્યાન એની જાગૃતિ જ હોય છે. પરંતુ એની ધર્મભાવના સુસ્વરૂપી હોય તો એ કલાક દરમ્યાન એને એવું બળ મળે છે કે જે બળ બાકીના કમાં એને જાગૃત રાખવામાં સહાયક બને છે.

ત્યારે ધર્મ અને વ્યવહાર જુદા છે એ પરિસ્થિતિ [illegible] !

[illegible]

[illegible]

આજના જીવન વ્યવહારની અવ્યવસ્થા, અશાંતિ વગેરેનું કા
પણ આ ભૂમિકાનો અભાવ છે.

ત્યારે પ્રથમ આપણે માનવતાનો વિચાર કરીએ.

માનવતા

જ્યારે જૈન સૂત્રો એમ કહે છે કે—માનવ દેહ મળવો દુર્
છે ત્યારે તેઓ માત્ર માનવ દેહની જ વાત કરતા નથી. પરંતુ માન
દેહ અને માનવીને યોગ્ય ગુણો દુર્લભ છે એમ કહે છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૩ જા અધ્યાયમાં પ્રથમ ગાથામાં કહ્યું છે

चत्तारि परमंगाणि दुल्लहाणिह जंतुणो ।
माणुसत्तं सुई सद्धा संजमम्मि य वीरियं ॥

ચાર અંગ આ જીવને મળવા દુર્લભ છે, મનુષ્યત્વ, ધર્મશ્ર
ધર્મશ્રદ્ધા, સંયમમાં શક્તિ.

અહિં ઉત્તરાધ્યયન પણ પ્રથમ અંગ તરીકે મનુષ્યત્વ મૂ
આ મનુષ્યત્વ એ જ માનવતા.

માનવતાના પાંચ મુખ્ય તત્વો છે.

માનવતાના તત્વો

૧ વિચારઃ ૨ ન્યાય સંપન્નતાઃ ૩ પરોપકારઃ ૪ નિર્ભય
૫ નમ્રતા.

૧ વિચાર

પ્રથમ તત્ત્વ છે વિચાર. મગજ તો સહુ વાપરે છે, પરંતુ યોગ
રીતે નહિં. ઘણા માણસો વિચાર નથી કરતા હોતાઃ પરંતુ વિચારે
તરંગો કર્યા કરતા હોય છે.

વિચાર એટલે સુવિચાર, સદ્વિચાર, એ વિચારમાં વિવેક
જેમાં નિર્ભેળ સ્વાર્થ જ ન હોય. એમાં હીરું દષ્ટિ હોય

બુદ્ધિ એ માણસનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે. એ બુદ્ધિનો સદુપયોગ તે શુદ્ધ વિચાર.

વિચારો અને વિકારો વચ્ચે ઘણું અંતર છે. વિચાર અંતરને સ્પર્શે છે. વિકારો ઉપરછલ્લા હોય છે.

વિચારની ભારે આવશ્યકતા છે. કારણ કે, વિચારના અભાવે [illegible] અને પરિણામે [illegible] અને [illegible] થાય છે.

હવે આપણે એક દૃષ્ટાંત જોઈએ.

એક ગુરુ હતા. એમને ૧૦૦ શિષ્ય હતા. એક વખતે સૌને [illegible]

[illegible]

આવા આવા પ્રશ્ન એમના જીવન જોઇ બુદ્ધિશાળી વર્ગને થાય છે. અને એમને વિચાર થાય છે. " જો ધર્મમય જીવન આવું જ હોય, જો ધર્મમાંથી આજ મળતું હોય તો અમારે ધર્મ નથી જોઇતો." અને ધર્મ પ્રત્યે ઉદાસીનતા એમનામાં આવે છે.

બુદ્ધિશાળી વર્ગની ધર્મ પ્રત્યેની ઉદાસીનતાનું આ કારણ છે. ધર્મ અને વ્યવહારની આ ભિન્નતાએ અનેક યુવાનોને ધર્મથી વિમુખ કર્યા છે.

આ ભ્રમ-ધર્મ અને વ્યવહાર ભિન્ન છે એ માન્યતા-ટાળવી જ રહી. સાધ્ય તરફ લક્ષ કેંદ્રિત કરવું જ રહ્યું: ક્રિયાકાંડો માત્ર સાધન છે એ સમજવું જ જોઈએ. ક્રિયાકાંડ કરવાથી ઇતિ સમાપ્તિ થતી નથીઃ પરંતુ જે હેતુથી ક્રિયાકાંડ થાય છે એ હેતુ કેટલા અંશે સાર્થક થયો એ વિચારવાનું છે. દાખલા તરીકે સામાયિક એ સમભાવની સાધના અર્થે છે. લાંબા વખત સુધી નિયમિત સામાયિક કરવા છતાં સ્વભાવની ઉગ્રતા જાય નહિ, શાંત સ્વભાવ થાય નહિં, સમભાવ પ્રગટે નહિં તો આપણે એમ સમજી લેવું જોઇએ કે-આપણી ક્રિયામાં ભૂલ છેઃ જો સામાયિક સમતાભાવ ન પ્રગટાવે તો આપણી ક્રિયા સામાયિક નથીઃ ભાવપૂર્વકની સામાયિક નથી. એ જ રીતે બધી ક્રિયાઓનું સમજી લેવાનું છે.

આ ભ્રમ ટળશે ત્યારે જ ધર્મની આપણને કંઈક ઝાંખી થઈ શકશે.

× × ×

ધર્મની ભૂમિકા

હવે ધર્મમય જીવન કેમ માણવું તેની વિચારણા કરીએ.

જે વિદ્યાર્થીને કૉલેજમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા છે, તેણે અમુક ધોરણની પરીક્ષા પસાર કરવી પડે છે. દાખલા તરીકે આજે જેને કૉલેજમાં પ્રવેશ મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે મેટ્રીકની પરીક્ષા પસાર કરવી જોઈએ. એ જ રીતે જેને ધર્મમય જીવન ગાળવાની ઇચ્છા હોય તેણે માનવતાની પ્રાથમિક ભૂમિકા પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી રહે છે.

જેમ ઘઉં વાવવા માટે અમુક જાતની ભૂમિની આવશ્યકતા રહે છે તેમ ધર્મરૂપી બીજ માટે પણ અમુક જાતની ભૂમિકાની આવશ્યકતા છે.

ભલે તેના ઉપર ખાતર હોય, ભલે તેટલું પાણી હોય, અને તેટલા ઉપર [illegible] હોય પરંતુ યોગ્ય ભૂમિ સિવાય એ બધા [illegible] યોગ્ય ફળ ન આપી શકે, તેમ માનવતાની ભૂમિકા સિવાય ધર્મ [illegible] નહિ.

જેમ મકાન માટે પાયાની જરૂર છે તેમ ધર્મરૂપી ઇમારત માટે માનવતાના પાયાની ખૂબ જ આવશ્યકતા છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૨ ન્યાય સંપન્નતા

જે માનવી વિચારશીલ હોય છે તે બધી વાતનો વિચાર કરે છે. એ પોતાની આજીવિકાનો વિચાર કરે છે. પોતાની આજીવિકા એ નીતિમય માર્ગે મેળવે છે.

એ વ્યાપારી હશે તો વધુ ભાવ નહિ લે. યોગ્ય નફો લઈ વસ્તુ વેચશે. એ એક વસ્તુ બતાવી બીજી વસ્તુ નહિ આપે. પોતાની વસ્તુની ખોટી પ્રશંસા નહિ કરે.

એ નોકર હશે તો પ્રમાણિકપણે વફાદારીથી નોકરી કરશે.

એ અધિકારી હશે તો પોતાના અધિકારનો દુરૂપયોગ નહિ કરે. ન્યાય અને નીતિથી એ સત્તા વાપરશે.

પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એ સત્તાનો દુરૂપયોગ નહિ કરે. અરે, શુભ પરિણામ માટે પણ એ કોઈને અન્યાય નહિ જ કરે.

૩ પરોપકાર

માનવી જ્યારે સદ્‌વિચાર કરતો થાય છે ત્યારે એનામાં આ ભાવના પ્રગટે છે.

> कथमिदं जातं कोवै कर्ताऽस्य विद्यते :
> उपादानं किमस्तीह विचारः सोऽयमी दृशः

હું કોણ? વિશ્વ શું? એનો કર્તા કોણ? હું કેમ જન્મ્યો? જગતનું મૂળ કારણ શું?

પછી તો એ આગળ વિચારે છે.

> હું કોણ ને આ બધું શું?
> સ્વરૂપ શું મારૂં ખરૂં?
> કોના સંબંધે વળગણા,
> રાખું કે પરિહરું?

માણસને જ્યારે આ વિચારો આવે છે ત્યારે એનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ જાય છે.

વિચારની ભૂમિકા આવ્યા પહેલાં તો એ માત્ર પેટ ભરવાની કાળજી કરતો હોય છે. સામા જીવનો એને વિચાર નથી હોતો. નીતિ અનીતિનો એને ખ્યાલ નથી હોતો. માત્ર સ્વાર્થનો જ એ વિચાર કરે છે.

પરંતુ જ્યારે માનવી વિચારશીલ બને છે ત્યારે એનામાં ન્યાય-[illegible] આવે છે. એ તરફને આપણે ઉપર જોઈ ગયા; અને પછી માણસનો સ્વાર્થ ઓછો થાય છે. એનામાં પરોપકારવૃત્તિ પ્રગટે છે.

માનવી [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પરંતુ જે ખરો મર્દ છે તેને મરવાની ચિંતા નથી: એ સમજે છે:

હરિનો મારગ છે શૂરાનો,
નહિ કાયરનું કામ જો ને,
પરથમ પહેલાં મસ્તક મુકી,
વળતી લેવું નામ જો ને.

જેનામાં આ તત્ત્વ પ્રગટ્યું છે એ કોઈનું દુઃખ જોઈ ઉભો ન રહે: પોતાનાથી બનતું એ જરૂર કરવાનો જ. અને આવો શુરવીર પુરુષ પ્રસંગ આવ્યે જાનને જોખમે પણ પરદુ:ખભંજન રહેવાનો.

પરોપકારી પુરુષ તન, મન અને ધનથી જગતને પોતાની શક્તિ અને સાધનનો લાભ કરે છે.

૫ નમ્રતા

સુવિચાર હોય: ન્યાયસંપન્નતા હોય: પરોપકાર અને નિર્ભયતા હોય...પરંતુ સાથે નમ્રતા ન હોય તો એ ગુણોનું મહત્વ ઓછું થઈ જાય છે.

પોતે જે કરે છે તે ફરજ તરીકે કરે છે એમ એ સમજે: કોઈ પર ઉપકાર કરે છે એમ એ ન માને: કોઈને મદદ કર્યાનો એને અહંકાર ન હોય.

આંબો આંબલી જેમ જેમ ફાલતા જાય છે, જેમ જેમ તેનાં ફળો થતાં જાય છે અને સુવાસ વધતી જાય છે તેમ તેમ એ વૃક્ષો વધુ ને વધુ નીચા નમે છે.

તેમ માનવી જેમ જેમ પરોપકાર, નિર્ભયતા આદિ ગુણોમાં આગળ વધતો જાય છે તેમ તેમ એને લાગે છે કે કરવાનું ઘણું છે: અને પોતે તો બહુ જ થોડું કરી શકે છે: કર્યાનું એને અભિમાન નથી થતું: પરંતુ જે નથી કરી શકતો એ માટે એને દુઃખ થાય છે.

માત્ર કર્યાનું અભિમાન ન થાય એમ નહિ: કુળ, જાતિ, ઐશ્વર્ય: લાભ: રૂપ: તપ: જ્ઞાન: બળ એ આઠ પ્રકારમાંથી કોઈ પ્રકારનો મદ ન થાય તેની એ કાળજી રાખે: અને નમ્ર બનવા પ્રયત્નશીલ રહે.

જ્યારે આ પાંચ તત્ત્વોનો માનવીમાં સુમેળ થાય ત્યારે એ ખરો માનવી બન્યો કહેવાય: એનામાં માનવતા પ્રગટી એમ કહેવાય.

માનવતાની આ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થયા પછી માનવી ધર્મ નવું સ્વરૂપ સ્વીકારવાનો અધિકારી બને છે.

આજના જીવન વ્યવહારમાં આ તત્ત્વો ખૂબ જ જરૂરનાં છે. આજનો જીવન સંગ્રામ એવા પ્રકારનો થઈ ગયો છે કે આ તત્ત્વો જીવનમાં ઉતારવા ઇચ્છનારાએ [illegible] પાળવાની જ.

જે વિચાર કરો તેને વિચારપૂર્વક આચારમાં મૂકવા [illegible] ન [illegible] આ [illegible] વિરોધ કરો પછી: એમ કરતાં કોઈ પણ વિરોધ પણ સહન કરો પછી, પરંતુ પીછે ન હઠો: [illegible] પરંતુ [illegible] પૂર્વક [illegible]

[illegible]

[illegible]

ઈશારાથી સમજાવ્યું: પિતાએ ઇશારાથી જવાબ આપ્યો–"હું હમણાં આવું છું: તું જા."

પુત્રે ઇશારાથી કહ્યું–"થોડું સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે."

પિતા જવાબ આપી શકે તે પહેલાં એમને પોતાનું લક્ષ જરા વાર વ્યાખ્યાન તરફ રાખવું પડયું: કારણ શેઠ હોંકારા પુરાવતા હતા.

શેઠે તુરત જ પુત્રને જવા ઈશારો કરી દીધો.

આજ્ઞાંકિત પુત્ર ચાલ્યો ગયો: પરંતુ થોડી વાણી એણે સાંભળી હતી. "સર્વ જીવો સમાન છે: સૌમાં આત્મા છે, આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ–સર્વ જીવોને તમારા સમાન ગણો." પુત્રે આ સાંભળ્યું: એને માટે આ નવી વાત હતી: દુકાને આવી બેઠો: પરંતુ વિચાર તો મુનિરાજની વાણીના જ આવ્યા કરે છે. ત્યાં ગાય આવી: ગાયે અનાજમાં મોઢું નાખ્યું: પ્રથમ તો રૂઢ સંસ્કાર પ્રમાણે લાકડી લઈ લગાવવા ઇચ્છા થઈ: ત્યાં "આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ" કાનમાં ગુંજ્યું. "ગાયને અને મારો આત્મા સમાન ગાય ભલે ખાય: મને ખાવાનું મળે છે એને પણ મળવું જોઇએ."

ત્યાં તો શેઠ આવ્યા: ગ્રાહકને બદલે એણે તો ગાય જોઈ: અને તે પણ અનાજ ખાઈ રહી હતી: એમણે તો ઝટ લીધી લાકડી: અને ગાયને ઝીંકી: ગાય તો બેવડ વળી ગઈ: આ દ્રશ્ય જોઈ પુત્રને ભારે આઘાત થયો.

પિતા કહે છે "આમ વેપલો ન થાય......"

"પરંતુ પિતાજી, મુનિરાજ કહેતા હતા–આત્મવત્ સર્વભુતેષુ ..."

પુત્રે કહ્યું.

"... નહોતો [illegible] નું તારૂં કામ નથી: એક જ [illegible] આટલાં આટલાં વર્ષોથી [illegible] કદી ન થઈએ..."

શરણ પુત્ર બદિ પ્રુતિનો હતો: પિતાનું વચન તાન ? હતું: એ માત્ર વચનને જ ધર્મ માનતા હતા.

× × ×

૨ ઋજુતા.

પ્રકૃતિથી આ માણસ સરળ હોય: એનામાં નિષ્પાપ વૃત્તિ હોય: એ ચકચ(?) હોય: એ વિશ્વાસુ હોય: એનું દિલ સાફ હોય: એ રાજીને [illegible] નહિ: પોતે [illegible].

બાળકનું દૃષ્ટાંત નામદેવ છે. નામદેવના પિતા પ્રભુભક્ત હતા: પિતા પ્રભુને હમેશાં પ્રસાદ ધરાવતા: નામદેવના મનમાં એમ હતું કે પ્રભુ આ પ્રસાદ નિત્ય આરોગતા હશે. પરંતુ એક દિવસે એવું બન્યું: પ્રસાદ પ્રભુ પાસે જ પડ્યો રહ્યો: "કેમ પ્રભુએ પ્રસાદ ન લીધો? પ્રભુ નારાજ થયા હશે? પ્રભુ ન ખાય તો હું પણ ન ખાઉં." નામદેવે તો હઠ લીધી.

આ એકનિષ્ઠ [illegible] છે.

અંતે [illegible] કે પ્રભુએ પ્રસાદ [illegible] ખાધું અને [illegible] લીધું.

૩ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ત્યારે જેને ન્યાયસંપન્ન રહેવું છે તેણે ધનસંચયનો લોભ જતો જ કરવો પડશેઃ તેને શરૂઆતમાં આજીવિકાનો માર્ગ પણ બદલવો પડેઃ કેટલીક મુશ્કેલી પણ સહન કરવી પડેઃ લોકો એને ક્યાંય મૂર્ખ પણ કહે. પરંતુ જેને ધર્મ પ્રતિ જવું છે તેણે તો પોતાના અંતરના અવાજને સંતોષવો રહ્યોઃ લોકોના અભિપ્રાયનું મહત્ત્વ એને મન બહુ નહિ હોય.

અને એ એકદમ પલ્ટો ન કરી શકે તો પણ એની વૃત્તિ તો એ તરફ રહેવી જ જોઈએઃ એ ઓછામાં ઓછું એટલું તો જોશે કે હું જેના પાસેથી કામ લઉં છું તેને ન્યાયી વળતર આપું છું કે કેમ! એ વાતનો નિર્ણય બીજા કેટલું વળતર આપે છે એ પરથી નહિ થઈ શકે, પરંતુ પોતે જે વળતર આપે છે તેથી એ માણસનો જીવન-નિર્વાહ યોગ્ય રીતે થઈ શકશે કે કેમ એ પરથી નક્કી થઈ શકશે.

સાથે સાથે એ એમ પણ વિચારશે કે પોતાનાં વ્યવસાયથી સમાજ, દેશ કે જગતને હાનિ તો નથી થતીને!

× × ×

માર્ગાનુસારીપણું

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયની પ્રથમ ગાથા આપણે ઉપર જોઈ ગયા. મનુષ્યત્વ પછી શ્રવણને એ મૂકે છે. શ્રવણ દુર્લભ છે. શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસા થવી, તિવ્ર ઇચ્છા થવી એ દુર્લભ વસ્તુ છે. શ્રવણની ઇચ્છા ત્યારે થાય જ્યારે એને ધર્મમાર્ગ માટે જિજ્ઞાસા થઈ હોય. આ ભૂમિકાને માર્ગાનુસારીપણું કહેવાય છેઃ એના મુખ્ય તત્ત્વો ચાર છે

૧ પ્રકૃતિ ભદ્રતા.

૨ ઋજુતા એટલે કે પ્રકૃતિ સરળતા.

૩ કરુણા.

૪ નિરભિમાનપણું.

૧ પ્રકૃતિ ભદ્રતા

પ્રકૃતિ ભદ્રતા એટલે હૃદયની ઉદારતા. સ્વ અને પર પ્રત્યે [illegible] સ્વભાવ.

જે બીજાનું કલ્યાણ પ્રસંગઃ નિમિત્ત બનતાં પોતાનું કલ્યાણ કરવા પણ એકદમ જ તત્પર રહે.

આનું એક દૃષ્ટાંત લઈએ.

એક શેઠ હતાઃ હમેશાં ધર્મસ્થાનકે જાયઃ સાધુનો યોગ હોય ત્યારે વ્યાખ્યાનનો પણ લાભ લે. એક વખતે એક [illegible] અને વિદ્વાન મુનિનું આગમન થયું. શેઠ ભાવથી વ્યાખ્યાન સાંભળવા [illegible] પણ [illegible] ધાર્મિકતાની અસર એમના વ્યવહાર પર [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઇશારાથી સમજાવ્યું: પિતાએ ઇશારાથી જવાબ આપ્યો–" હું હમણ આવું છું: તું જા."

પુત્રે ઇશારાથી કહ્યું–" થોડું સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે."

પિતા જવાબ આપી શકે તે પહેલાં એમને પોતાનું લક્ષ જરા વાર વ્યાખ્યાન તરફ રાખવું પડ્યું: કારણ શેઠ હોંકારા પુરાવતા હતા.

શેઠે તુરત જ પુત્રને જવા ઈશારો કરી દીધો.

આજ્ઞાંકિત પુત્ર ચાલ્યો ગયો: પરંતુ થોડી વાણી એણે સાંભળી હતી. " સર્વ જીવો સમાન છે: સૌમાં આત્મા છે, આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ–સર્વ જીવોને તમારા સમાન ગણો." પુત્રે આ સાંભળ્યું: એને માટે આ નવી વાત હતી: દુકાને આવી બેઠો: પરંતુ વિચાર તો મુનિરાજની વાણીના જ આવ્યા કરે છે. ત્યાં ગાય આવી: ગાયે અનાજમાં મોઢું નાખ્યું: પ્રથમ તો રૂઢ સંસ્કાર પ્રમાણે લાકડી લઈ લગાવવા ઇચ્છા થઈ: ત્યાં " આત્મવત્ સર્વ ભૂતેષુ " કાનમાં ગુંજ્યું. " ગાયનો અને મારો આત્મા સમાન ગાય ભલે ખાય: મને ખાવાનું મળે છે એને પણ મળવું જોઇએ."

ત્યાં તો શેઠ આવ્યા: ગ્રાહકને બદલે એણે તો ગાય જોઈ: અને તે પણ અનાજ ખાઈ રહી હતી: એમણે તો ઝટ લીધી લાકડી: અને ગાયને ઝીંકી: ગાય તો બેવડ વળી ગઈ: આ દ્રશ્ય જોઈ પુત્રને ભારે આઘાત થયો.

પિતા કહે છે " આમ વેપલો ન થાય......"

" પરંતુ પિતાજી, મુનિરાજ કહેતા હતા–આત્મવત્ સર્વભુતેષુ .." પુત્રે કહ્યું.

"હું તને નહોતો કહેતો આ સાંભળવાનું તારું કામ નથી: એક જરા ઝોકો લાગી અને તું તો બાવળ થઈ ગયો: આટલા આટલા વર્ષોથી અમે સાંભળીએ છીએ પણ અમે એમ બાવળ કદી ન થઈએ..."

બ્રાહ્મણ પુત્ર બહિર મુનિનો હતો: પિતાનું હૃદય તેને જોઈ [illegible]: એ માત્ર સત્યને જ ધર્મ માનતા હતા.

× × ×

[illegible]ગુપ્તા.

મુનિશ્રી આ પ્રમાણે સહજ હોય: જેનામાં નિઃસ્પૃહ વૃત્તિ હોય: [illegible] સહાય હોય: એ નિખાલસ હોય: એનું દિલ સાફ હોય: એ રાજાને [illegible]તરે નહિ: પોતે ઉન્નતિ કરે.

આગળનું દર્શન નામોર છે. નામોરના પિતા પ્રભુભક્ત હતા: [illegible]ના પ્રભુને હમેશાં પ્રસાદ ધરાવતા: નામોરના મનમાં એમ જ હતું [illegible] પ્રભુ આ પ્રસાદ [illegible] હશે. પરંતુ એક દિવસે [illegible] [illegible] પ્રસાદ પ્રભુ પાસે જ પાછો છે: "જેમ પ્રભુએ પ્રસાદ ન [illegible]! પ્રભુ નારાજ થયા હશે! પ્રભુ ન ખાય તો હું પણ ન ખાઉં." [illegible]નામોરે તો હઠ લીધી.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પછી આવે રહમ. કોઈ દુઃખીને જોઈ તેને માટે કરી છુટવા ઇચ્છા થાય અને કરી છુટે એ કક્ષાઃ પણ અહિં એ કર્યા બદલ અભિમાન રહે છે.

તે પછી આવે છે દયા.

આ કક્ષાએ પહોંચેલ માણસ કોઈનું દુઃખ જોઈ દ્રવી પડે છે. અભિમાનની માત્રા બહુ ઓછી હોય છે. નમ્રતા પ્રગટી હોય છેઃ અહિં સુધી તો માનવતાની કક્ષા આવી.

તે પછી આવે છે કરૂણા. અહિં તો સ્નેહ કરતા ઉચ્ચ કક્ષા છેઃ આખા વિશ્વના દુઃખ માટે આ માણસને લાગી આવે. બધા દુઃખીઓનું દુઃખ દૂર થાય એવું એ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છે અને એ માટે પ્રયત્ન કરે.

બુદ્ધ ભગવાને કહ્યું—"આખી દુનિયાના દુઃખો હું જોઈ રહ્યો છું: એ બધાના દુઃખો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી મારે નિર્વાણ નથી જોઈતું."

આ બુદ્ધ ભગવાનની કરૂણા.

આ પછીની ભૂમિકા આવે છે અનુકંપાની: તે આપણે હવે પછી વિચારણાની આવશે.

૪ નિરભિમાનપણું

આ ભૂમિકામાં સહજ નમ્રતા હોય છે: અભિમાન ઓગળી ગયું હોય છે.

આવો માનવી [illegible] [illegible] સાગર જેવો હોય છે: કોઈ એને માનવી વાત કરી હોય કે વાત એના જેવી કોઈ કરતી ન હો: ન એ કોઈને કહે: ન એનો આગ્રહ હોય છે

બીજાને સુખી જોઈ એને આનંદ થાય; એને કોઈની ઈર્ષા થાય નહિં.

એ અક્રોધી હોય; કોઈને કદી ખેદ ન આપે; નિરભિમાનપણું આદિ આ ગુણો સંકળાયેલા છે; એ એનામાં હોય જ.

નિરભિમાનપણાનું એક દૃષ્ટાંત જોઈએ.

અમદાવાદના સુબા અને મહાજન વચ્ચે [illegible] પ્રશ્ન કર્યો: "આ શાહ તે કેવા!"

"પ્રથમ શાહ પછી બાદશાહ એવા અમે શાહ." મહાજને જવાબ વાળ્યો.

સુબાએ કહ્યું, "જો એમ છે તો તમારા પ્રથમ [illegible] [illegible]."

[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

મહાજન એને કાગળ આપે છે...

ખીમો એક નહિં, બે નહિં...ત્રણસો ને સાઠ દિવસ પોતાના નામ સામે લખે છે.

મહાજન સ્તબ્ધ થઈ જાય છે...કહે છે. "કંઈ ભૂલ તો નથી થતી ને? આખા ગુજરાતને જમાડવાની વાત છે આ તો!"

"ભૂલ તો નથી થઈ: પૂરો ખ્યાલ છે: કૃપા કરી મારી માગણી સ્વિકારી લેજો."

મહાજનને પછી ખીમાએ પોતાની સમૃદ્ધિનો થોડો ખ્યાલ આપ્યો: મહાજને જોયું કે ખીમાને ત્યાં ઘોડા પણ સોનાને ખીલે બંધાય છે: ખીમાએ આ બતાવ્યું પ્રદર્શન માટે નહિં પરંતુ મહાજનની શંકા દૂર કરવા.

ગુજરાતને આખા વર્ષ સુધી અન્ન આપવા જેટલું દાન: અને દાતા એ દાન સ્વિકારવા વિનંતિ કરે છે: સ્હેજ પણ અભિમાન નહિં. આ છે સહજ નમ્રતા અને નિરભિમાનપણું.

માર્ગાનુસારીપણાના આ ચાર તત્ત્વો પ્રગટાવ્યા પછી ધર્મની નજીક આવી શકાય: હવે ધર્મ માટે પૂરી લાયકાત આવી.

માનવતા પ્રગટયા પછી માનવી આગળ વધવા ઇચ્છે: વધુ વિકાસ ઝંખે એનામાં આ ચારે તત્ત્વો ધીમે ધીમે પ્રગટવાના જ.

આ ચારે ગુણો-પ્રકૃતિ ભદ્રતા, ઋજુતા, કરૂણા, નિરભિમાનપણું અંતરના ગુણો છે અને એ ગુણોની ખીલવણી માત્ર આજના યુગમાં જ નહિ પરંતુ સર્વ યુગમાં આત્માર્થી માટે અનિવાર્ય છે.

ધર્મમય જીવન માટેની પ્રથમ બે ભૂમિકા આપણે વિચારી ગયા. હવે આપણે ત્રીજી ભૂમિકા વિચારીશું. એ ભૂમિકા છે સમકિતની કિંમત.ખ્યાનની સાથાન સબ્દોમાં કહીએ તો શ્રદ્ધાની ભૂમિકા.

× × ×

સમકિત

આજે આપણે સાધુ મુનિ પાસે જઈએ છીએ ત્યારે તેમાંના કેટલાક કહે છે—"અમારી પાસે સમકિત લો" એમના સમકિતનો અર્થ એ મનુષ્ય આમનાં હોય ત્યાં સુધી એમના હમેશાં દર્શન કરવાં અને એમને ગુરુ તરીકે માનવા. આપણે આ સમકિતની વાત નથી કરતા: આ સમકિત પણ નથી: આતો [illegible] તો [illegible] મોહ જ છે.

આપણે જે સમકિતની વાત કરવા માગીએ છીએ તે તો ઘણું ઊંડું છે: માનવતા અને માર્ગાનુસારીપણાની ભૂમિકા વટાવ્યા બાદ એમાં પ્રવેશ થઈ શકે છે.

સમકિત એટલે સમતા.

સમકિતનાં પાંચ અંગો શાસ્ત્રકારોએ કહ્યાં છે: ૧ શમ ૨ સંવેગ ૩ નિર્વેદ ૪ અનુકંપા ૫ આસ્થા. આ બધાનો હવે આપણે વિચારીએ.

૧ શમ

[illegible]

જેનામાં શમ પ્રગટ્યો છે, એ માનવી લાગણીવશતામાં નહિ ખેંચાય. લાગણીવશ બની એ કદી સત્યને ન છોડે: મોહ કે ક્રોધ તેને સત્યમાં ન ડગાવી શકે. જે વાત તેને સત્ય લાગતી હોય તેમાં એ ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ અડોલ રહેવાનો. પ્રભુ મહાવીરના ભક્ત અર્હન્નકને દેવે અનેક કષ્ટો આપ્યાં: "મહાવીર ખોટા છે" એટલું બોલાવવા દેવે આકાશ પાતાળ એક કર્યાં. એ પ્રમાણે ન બોલે તો અનેક મુસાફરો સાથેની નૌકાને ડુબાડી દેવાની ધમકી પણ મળી: પણ અર્હન્નકની શ્રદ્ધા અડોલ જ રહી. શમનું આ બીજું લક્ષણ.

આવી વ્યક્તિ ગુણગ્રાહી હોય, જગતમાં જ્યાં જ્યાં એ ગુણ જુએ ત્યાં ત્યાંથી લેવા એ તત્પર રહે છે. આ વ્યક્તિ પોતાની નાની ભૂલને પણ મોટી ગણે. શમનું આ ત્રીજું લક્ષણ

શમનું ચોથું લક્ષણ એ છે કે આવો માનવી બીજાના દોષો પોતા પર ઓઢી લે

'શમ' વાળો માનવી પોતાના ગુણ પણ બીજાના નામે ચઢાવી દે છે. એને પ્રસિદ્ધિની ઇચ્છા નથી હોતી. અને લાયક માણસને પ્રસિદ્ધિ મળે તેમાં એને આનંદ જ થાય છે.

× × ×

૨ સંવેગ

શમ પછી આવે છે સંવેગ. સવેગનું વિરોધી તત્ત્વ આવેગ અગર ઉદ્વેગ: બન્ને વેગ તો છે: પરંતુ આવેગ પાછળ કામ, ક્રોધ, લોભ એવા તત્ત્વો કામ કરતા હોય છે: જ્યારે સવેગ પાછળ પ્રેમ: સત્ય માટેની જિજ્ઞાસા એ તત્ત્વો કામ કરતા હોય છે.

સવેગના ત્રણ લક્ષણો છે.

પ્રથમ તાલાવેલી. આ તાલાવેલી શુદ્ધ વસ્તુ માટેની હોય છે.

આનંદઘનજી મહારાજની આત્મતત્ત્વ માટેની તાલાવેલી શુદ્ધ તાલાવેલી. એ તાલાવેલીના દર્શન એમની પ્રાર્થનામાં થાય છે.

ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે ॥
ઓર ન ચાહું રે કંત. ॥
મારો કંચન પરચ્યો નાદ રે, મને કોઈ મિલાવે.

જ્યારે આત્માર્થી–સત્યાર્થી પુરુષને આવી તાલાવેલી જાગે છે ત્યારે એનામાં સંયમનું બીજું તત્ત્વ પ્રગટે છે: એનામાં મંથન જાગે છે. આત્મદર્શનનો માર્ગ કયો ! એ વિચારોમાં એ લીન બને છે.

જ્યારે શાલિભદ્રને ખ્યાલ આવ્યો કે શ્રેણિક પોતાની નગરીનો [illegible] છે: એટલે શાલિભદ્રને ખ્યાલ આવ્યો કે–એના પર પણ [illegible] છે ત્યારે [illegible] અને [illegible] પણ નાથ છે ! ત્યારે હજુ તો આગળ [illegible] છે: [illegible] ન હોય અને હું જ મારો [illegible] એ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"સર્વ ભાવે ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિં,
દેહે પણ કિંચિત મૂર્છા નવ હોય જો."

જગતના સર્વ પદાર્થો તરફ તેને ઉદાસીનતા આવે છેઃ જા પદાર્થોમાં તેને હવે આનંદ નથીઃ એટલે કે સામાન્ય પદાર્થો કે વ્યક્તિના દેહના સંબંધો પરથી એનો રાગ ક્ષીણ થઈ તેની પાછળ રહેલા ચૈતન્ય રૂપી વિશીષ્ટ તત્ત્વનો એને અનુરાગ થાય છે. દેહની દરકાર એ નહિં કરે એમ નહિં, પણ દેહને એ સાધન ગણશેઃ જગતના સંબંધો વિકાસ માટે છે, બંધાઇ રહેવા માટે નથી એમ એ સમજે છેઃ તેને શરીર પર મોહ કે આસક્તિભાવ રહ્યો નથીઃ સંયમ–સાધના–આત્મજ્ઞાન એજ એનું લક્ષ્ય બને છે.

૩ નિર્વેદ

સંવેગ પછી આવે છે નિર્વેદઃ નિર્વેદ એટલે વૈરાગ્યઃ વૈરાગ્ય એટલે ઘરબાર છોડી જંગલમાં જવું, એકાંતમાં રહેવું, સર્વ જંજાળો અને સંસારનાં કાર્યોનો ત્યાગ એમ નહિં. વૈરાગ્ય એ અંતરની વાત છેઃ જ્યારે માણસમાં વૈરાગ્ય પ્રગટે છે ત્યારે જગતનાં સુખ, ભોગ વિગેરે ઉપરથી તેની દૃષ્ટિ ઉઠી જાય છે. ક્ષણિક સુખો એને આકર્ષી શકતા નથી; એનું વલણ કાયમી સુખ તરફ છે.

વૈરાગ્ય ત્રણ પ્રકારના છે.

મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય

પ્રથમ પ્રકાર છે મોહગર્ભિત વૈરાગ્યનો. વૈરાગ્યથી મળતી પ્રતિષ્ઠાઃ સુખઃ સગવડ સિદ્ધિ વિગેરેના મોહથી પ્રેરાઈ પ્રગટેલો વૈરાગ્ય તે આ પ્રકારનો,

આમાં ખરો ત્યાગ હોતો નથી: અને ત્યાગ વગર વૈરાગ્ય કેમજ ટકી ! આ વૈરાગ્યમાં જોખમ છે: કોઈ પણ સમયે આ વૈરાગ્ય ચલિત થવાનો સંભવ છે: સરળ હૃદયનો માનવી હોય અને ડગી રહ્યો હોય ત્યારે સમર્થ પ્રેરણા આપનાર મળી જાય તો તેનો વૈરાગ્ય શુદ્ધ વૈરાગ્ય બની જાય ખરો.

બીજા પ્રકારનો વૈરાગ્ય તે—

દુ:ખગર્ભિત વૈરાગ્ય.

કોઈ મહાન આપત્તિ કે દુ:ખ આવી પડે, કોઈ આઘાત લાગે અને માણસને સંસાર અસાર લાગી જાય અને વૈરાગ્ય તરફ વળે તે આ પ્રકારનો વૈરાગ્ય. આ વૈરાગ્ય પાછળ દુ:ખ અગર તિરસ્કાર હોય છે. ભર્તૃહરિને જ્યારે વૈરાગ્ય આવ્યો ત્યારે તેમાં પિંગલા, અશ્વપાલ વિગેરે પર તિરસ્કાર હતો.

જ્યાં સુધી એ દુ:ખ અને તિરસ્કાર કાયમ રહે ત્યાં સુધી આ વૈરાગ્ય શુદ્ધ વૈરાગ્ય નહીં બની શકે.

જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય.

વૈરાગ્યનો ત્રીજો અને શુદ્ધ પ્રકાર જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. [illegible]

[illegible]

પ્રભુને ચરણે થોડું ધરીએ તો આપણને અનેકગણું પ્રભુ આપેઃ પ્રભુ એમ આપતો હશે કદી? તો તો પ્રભુને આપણે લાંચીયો ગણ્યો કહેવાય. આ તો પ્રભુને સર્વ શક્તિમાન અને જગતનો કર્તા માનનારની માન્યતા.

પરંતુ જૈનો પણ વિતરાગ પાસે ક્યાં નથી માગતા? લાખો-પતિ પાસે એક પૈસો માગવો એ તેનું અપમાન જેવું ગણાયઃ તેમ ચૈતન્યપુંજ સમા વિતરાગ પાસે જડ વસ્તુઓ માગવી એ વિતરાગનું અપમાન જ છે.

અંધશ્રદ્ધા હોય ત્યાં જ્ઞાન અને સ્થિરતા નથી હોતા. એટલે નિમિત્ત મળતાં અંધશ્રદ્ધાવાળો ચલિત થઈ જાય અને અશ્રદ્ધાળુ પણ બની જાય.

જ્યારે માનવી બુદ્ધિના તત્ત્વનો ગુલામ બને છે, એનો જ નચાવ્યો નાચે છે ત્યારે અશ્રદ્ધા જાગે છે.

સરળ હૃદયી હોય અને સુંદર નિમિત્ત મળી જાય તો અંધ શ્રદ્ધામાંથી શુદ્ધ શ્રદ્ધાની દશા પણ આવી જાય.

શુદ્ધ શ્રદ્ધાનું સુંદર દૃષ્ટાંત સુદર્શન શેઠનું છે. અર્જુન માળીને બોધ પમાડનાર સુદર્શન શેઠે શુદ્ધ શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી હતી.

સુદર્શન શેઠને સુચના અપાઈ હતી-"આ રસ્તે જાનનો ભય છે. અર્જુન માળી હમેશાં એક નારી અને ૭ નરનું ખુન કરે છે."

સુદર્શન શેઠને થયું કે અર્જુન માળીને પ્રતિબોધ પમાડવો જોઈએઃ સુદર્શન શેઠને આત્મતત્ત્વ ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતીઃ એમને થયું કે-"બહુમાં બહુ તો આ દેહનો નાશ થશેઃ પરંતુ મારા આત્માનો કોણ નાશ કરી શકશે!" એ શ્રદ્ધાથી એ ગયા અને અર્જુન માળીનો પારો ઉતાર્યો.

સમકિતના આ પાંચ તત્ત્વોની આપણી વિચારણા પૂરી થઈ. હવે સમકિત પામેલા, આત્મજ્ઞાનથી ચલિત કરનાર પાંચ દૂષણોને સમજી લઈએ. ધર્મમય જીવન ગાળવા ઇચ્છનારે એ પાંચ દૂષણો સામે સદા જાગૃતિ રાખવી રહે છે.

સમકિત વિરોધી દૂષણો

શંકા વસ્તુ વિષે શંકા જ રાખ્યા કરે: આ તત્ત્વ અનિશ્ચિતીય છે: ધર્મો અને નિર્ણય ન કરી શકે એમ નહિ: જિજ્ઞાસાનિથી સમજવા માટે થતી મની શંકા નુકશાનકારક નથી: એમ તો પ્રભુ મહાવીરને ગૌતમ સ્વામીએ ઘણા જ પ્રશ્નો પૂછ્યા છે.

કાંક્ષા: ધર્મ કરણી કરે, ધર્મને માને: પરંતુ સ્વાર્થ ખાતર. [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પરંતુ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉદ્‌ભવે એટલે એ માનવી દીક્ષા જ અંગીકાર કરે એમ નિશ્ચિત ન કહેવાય. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા રહ્યા પણ આ વૈરાગ્ય ટકી શકે છે. એવા વૈરાગીઓમાં જનક વિદેહીનું નામ આગળ પડતું છે. દેહ છતાં એ વિદેહી કહેવાયા: કારણ એમની આસક્તિ છુટી ગઈ હતી.

જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય એટલે એવા પ્રકારનો વૈરાગ્ય કે જેનો ગર્ભમાં જ્ઞાન છે. વૈરાગ્ય એ અંતરની વસ્તુ છે. આ પ્રકારના વૈરાગ્યમાં મોહ કે તિરસ્કાર ન હોય.

નિર્વેદ પછીનું લક્ષણ અનુકંપા.

આપણે માર્ગાનુસારીપણા વિષે વિચાર કર્યો ત્યારે જે ભાવનાને આપણે દયા તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના જુદા જુદા પ્રકાર આપણે તપાસ્યા: તેમાં મહેર રહમ, દયા, કરૂણાનો વિચાર, કર્યો: અને અનુકંપાનો માત્ર ઉલ્લેખ જ કર્યો હતો. તેનો અહિં વિશેષ વિચાર કરવાનો છે.

અનુકંપા

અનુકંપાને ભાવ દયા પણ કહી શકાય. બીજાનું દુઃખ જોઈ માત્ર હૃદય દ્રવે એટલું જ નહિં, પણ હૃદય કંપી જાય એ અનુકંપા: અને અનુકંપા ભાવ જાગે ત્યારે બીજાનું દુઃખનષ્ટ કરવા એ માનવી પ્રયત્ન તો કરે જ: પરંતુ સાથે સાથે એ જાણતો હોય છે કે માત્ર આ રીતે મદદ કરવાથી કાયમ માટે દુઃખ ટાળી શકાતું નથી: કાયમી દુઃખ તો આત્મજાગ્રતિથી જ જાય. એટલે એ બધા માનવીઓને આત્મદર્શન કેમ થાય, આત્મ જ્ઞાનની જે લહેજત પોતે માણી રહ્યો છે એ બીજા કેમ માણે એ માટે પણ પ્રયત્ન કરે

અનુકંપા જેનામાં પ્રગટી હોય છે તેનામાં અભિમાનનો તો અંશ પણ ન હોય. અનુકંપાવાળો દુઃખના મૂળને શોધે છે: અને એ મૂળ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે.

અનુકંપાને વિશ્વ વાત્સલ્ય પણ કહી શકાય; અનુકંપાવાળો માનવી જગતના સહુ જીવ પ્રત્યે વાત્સલ્ય પ્રગટાવે છે; અને બધાને ઉત્તમ દશા પર આવવા ઇચ્છે છે.

અનુકંપા એ શુદ્ધ પ્રેમની ભૂમિકા છે.

× +

સમકિતનું પાંચમું તત્ત્વ આસ્થા હવે વિચારીએ.

આસ્થા

આસ્થા એટલે સ્થિરતા.

આ ભૂમિકા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવી છે.

આત્મ સ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની,
મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યંત જો;
ઘોર પરિષહ કે ઉપસર્ગ ભયે કરી,
આવી શકે નહિ તે સ્થિરતાનો અંત જો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કે પ્રશંસા ન કરવાઃ આ અર્થ આપણી સંકુચિતતાએ ઉપજાવી કાઢ્યો છે.

દરેક મતમાં અમુક સત્ય તો હોવાનું જઃ કદાચ અમુક દૃષ્ટિએ એ વિચારતાં એ સત્ય હોયઃ પરંતુ જે સત્ય તત્ત્વ હોય એ તત્ત્વનો પરિચય અને પ્રશંસા કદી બાધક ન જ નીવડે.

પ્રભુ મહાવીરે આ વસ્તુને જોઇ હતીઃ એમને લાગ્યું હતું કે માનવીઓ જુદી જુદી રીતે વિચારવાનાઃ પરિણામે અનેક વાદો જગતમાં પ્રચલિત થવાના. એ વાદો બળથી દબાવી ન શકાયઃ એ વાદોનો કોઈ રીતે નાશ ન થઇ શકેઃ તો પછી એ વાદોને પરિણામે કડવાશ અને ભાગલાઓ ન પડે એ આવશ્યક છે.

પ્રભુ મહાવીરે એ માટે જગત સમક્ષ અમૃત તત્ત્વ ધર્યુંઃ એ તત્ત્વ એટલે સ્યાદ્વાદ અગર અનેકાંતવાદ. સ્યાદ એટલે હોવુંઃ આમ પણ હોયઃ તેમ પણ હોયઃ એક વસ્તુને અનેક બાજુઓ હોય છે. એકજ બાજુ જોઈ તમે એ વિષેનો જે નિર્ણય બાંધશો એ એકાંગી હશે. વસ્તુની દરેક બાજુએ તપાસોઃ દરેક વાદમાં અમુક દૃષ્ટિએ તમને સત્ય દેખાશેઃ બધા વાદોને એ રીતે તપાસી સમન્વય કરોઃ અને અનેક વાદો હોવા છતાં તેમાં એકતા આવશેઃ જેમ સા-રે-ગ-મ-પ-ધ-ની-સા જુદા જુદા સ્વરો હોવા છતાં તેનો સમન્વય થતાં સંવાદિતા પ્રગટે છેઃ સુંદર સૂર ગાજે છે તેમ અનેક વાદોના સમન્વયથી ધર્મ અને જીવનમાં સંવાદિતા પ્રગટશે.

આ પરથી એટલી વાત સ્પષ્ટ છે કે—જે ધર્મ આટલો વિશાળ છે તે અન્યમતના પરિચય પર પ્રતિબંધ ન મૂકે. સત્ય જ્યાંથી મળે ત્યાંથી મેળવી લેવાનું સ્યાદ્વાદ સૂચવે છે.

ખરું ધર્મમય જીવન ગાળવા ઇચ્છનારે વિશાળહૃદયી બનવું પડશેઃ સંકુચિતતા છોડવી પડશે.

× × ×

આ રીતે આપણે માનવતા, માર્ગાનુસારીપણું અને સમકિત એ ત્રણ ભૂમિકા તપાસી: આ ત્રણ ભૂમિકા પસાર થનાર શ્રાવક ધર્મ આદરવાનો અધિકારી બને છે; અને જરા ઉચ્ચ ભૂમિકા હોય તો સાધુ થવાનો અધિકારી બને છે.

શ્રાવકને ત્યાં જન્મ્યા એટલે શ્રાવક થયા એ માન્યતા ખૂબ જ અયોગ્ય છે એ સમજી લેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે: શ્રાવક એ વર્ણ, કુળ કે જાતિ સૂચક શબ્દ નથી: એ તો ગુણસૂચક શબ્દ છે. અને ગુણો શ્રાવકના પુત્રને વારસામાં મળે જ એવો નિયમ નથી.

હવે આપણે શ્રાવકધર્મ વિચારીએ.

શ્રાવકધર્મ અને સાધુધર્મ

જ્યારે સમકિત દૃઢ રીતે પ્રાપ્ત થયું હોય છે એટલે કે વૈરાગ્ય ઉત્કટ હોય ત્યારે આત્મા સાધુધર્મ અંગીકાર કરે છે: વૈરાગ્ય એટલો ઉત્કટ ન હોય તો એ આત્મા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ [illegible] થયેલી હો છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રથમ પાંચ વ્રતો મુખ્ય છેઃ શ્રાવકના વ્રત અણુવ્રત કહેવાય છે કારણ કે તેમાં કેટલીક મર્યાદા છે.

પ્રથમ વ્રત અહિંસાનું છે. શ્રાવક એટલે ગૃહસ્થાશ્રમી. ગૃહસ્થાશ્રમ અંગેની અનેક ફરજો તેને બજાવવાની રહેઃ વળી શ્રાવક કોઈ જાતિ કે વર્ણ સુચક શબ્દ નથીઃ તેથી ક્ષત્રિય શ્રાવકોને યુદ્ધ પણ ખેલવા પડે. એ બધા માટે પ્રથમ વ્રતમાં યોગ્ય જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.

ત્રસ જીવ, સૂક્ષ્મ એકેંદ્રિય, બે ઈંદ્રિયવાળા, ત્રણ ઈંદ્રિયવાળા ચાર ઇંદ્રિયવાળાઃ તથા સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞી પાંચ ઈંદ્રિયવાળા જીવની હિંસા ન કરવાની તેમાં આજ્ઞા છે.

તેમાં એ મર્યાદા છે કે—

જીવને જાણીને, જોઇને મારવો નહિ.

અપરાધ વગર કોઈ જીવને મારવો નહિં.

અને શરીરના રોગને માટે ઔષધીની જરૂર પડે એ માટેની છૂટ સિવાય હિંસા કરવી નહિં.

શ્રાવકની પ્રતિજ્ઞામા આટલી મર્યાદા મુકી છે. પરંતુ સાધક શ્રાવક એ છુટછાટનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ કરશેઃ અને એવી છૂટ લેવા માટે એના હૃદયમાં તો દુઃખ જ થશે.

આ વ્રતોના અતિચાર–વર્જ્ય કરવા માટેના સુચનો છેઃ એ સુચનો તે વખતનો સમાજ વિગેરે લક્ષમાં રાખી યોજાયાં છેઃ તે વખતે કૃષિ પ્રધાન હતીઃ તેથી તેને અનુલક્ષીને આ અતિચારો યોજાયા છે.

એ અતિચારો પાછળનો ભાવ સમજી આપણે આજ માટેના સુચનો વિચારી લેવા ઘટે.

નોકરો કે નીચેના માણસો પાસેથી ગજા ઉપરાંત કામ લેવું નહિ. કોઇના નિર્દોષ આનંદમા ભંગ પાડવો નહિ નોકરો અને સ્વજનો

અને પ્રેમમય વર્તન રાખવું: અહિંસાની ભાવનાને જીવનમાં આચરવા પ્રયત્નો કરવા. એ આજની મુખ્ય જરૂરિયાતની વસ્તુ છે.

બીજું વ્રત છે સત્યનું: તેમાં મોટી વાતો અને જૂઠું નહિ બોલવાની પ્રતિજ્ઞા છે: [illegible] છે: [illegible] [illegible] કરો કે જેને માટે આટલી વસ્તુ તો [illegible] [illegible] પ્રયત્ન કરવાનો જ.

[illegible] માટે આ વ્રતમાં પણ અતિચારો છે.

[illegible]

[illegible]

નહિ; તેમને છુપાવવા નહિ. વ્યાપારમાં કોઇને છેતરવા નહિ; પ્રમાણિક પણે વેપાર કરવો; નોકરીમાં પણ પ્રમાણિકતા જાળવવી જોઇએ.

ચોથું વ્રત સ્વદારા સંતોષનું છે. શ્રાવક તો આત્મપંથનો પથિક છે: વિષયવાસના પર એ વિજય મેળવવા ઇચ્છે છે; તેથી એને સ્વપત્નિથી સંતોષ રાખવા કહેવામાં આવ્યું છે. સ્વપત્ની સાથે પણ યથેચ્છ રીતે ભોગ ન ભોગવી શકાય. બને તેટલો સંયમ એના દરેક આચરણમાં હોય સ્વસ્ત્રી સાથેનો દેહ સંબંધ પણ ખૂબ જ મર્યાદિત હોય.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંયમી શ્રાવક શ્રાવિકાનું આદર્શ દૃષ્ટાંત વિજય શેઠ અને વિજયા શેઠાણીનું છે. બન્નેએ જીવનભર શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું; અને પ્રભુ મહાવીરે એક પુત્રી રત્નથી જ સંતોષ માન્યો; શ્રાવક પણ આ ભૂમિકા માટે પ્રયત્નશીલ રહે.

બ્રહ્મચર્ય સાધના અંગેના અનેક આનુસંગિક નિયમો એ જરૂર પાળે જ. એનો ખોરાક સાદો અને સાત્વિક હોય. એનાં વસ્ત્રો અને આભૂષણો વિલાસ-પોષક ન જ હોય; એ ખરાબ દૃશ્યો જુએ નહિ; એકાંત ટાળે; શયનમાં પણ વિવેક રાખે; શુદ્ધ ભાવના રાખે. કામ ભોગની ઉત્તેજના થાય એવું કંઇ કામ એ ન કરે.

પામે કરે છે: સ્પષ્ટ રીતે આ રીતે મનનો અંશ જ થાય છે. ખરી રીતે તો એમ છે કે એકંદરે મન તો હોયું. પરંતુ ધનધાન્યથી મરી નથી: મન એની વખતે તો એનું પ્રમાણિકપણાથી હોયું પરંતુ પાછળથી એ પ્રવૃત્તિથી સ્વતંત્ર નથી થતો. એટલે આવું બને છે.

અને આગળ કહ્યું તેમ આત્માનો મોટો ભાગ્યે ધનસંચય પુરુષ કરવાનું પાછળનું પરિણામ છે: એવો ધન-સંચય આત્માના બંધનો આધાર તો ન જ નીવડે: પરંતુ આધાર નીવડવાનો પણ સંભવ છે.

તે પાપીના જન્મ અને કુળ પર કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ મન રિદ્ધિ-સિદ્ધિ [illegible] એટલે કે મુખ્ય [illegible] સંબંધનું સૂચવે છે, અને તેની [illegible] કોઈ [illegible] છે. આ મનની પણ [illegible] તે મન આપનારનું છે.

[illegible]

આજે તો એ વસ્તુસ્થિતિ પલટાઇ ગઇ છેઃ તેથી આજે શ્રાવ
વ્યવસાય પસંદ કરવામાં હિંસા અહિંસા વિચારવાની છેઃ એ ઉપરાંત
એ વ્યવસાય સમાજ કે રાષ્ટ્રને અહિતકર તો નથી ને! એ પણ
વિચારી લેવું ઘટે.

આઠમુ વ્રત અનર્થદંડનું છે. આપણે કોઇ સ્વાર્થ વગર-સ્હેજ
ગફલતથી પાપમય કર્મ બાંધીએ છીએ, એથી દૂર રહેવા આ વ્ર
સુચન કરે છે.

શ્રાવક વિકાર-કામ વધે તેવી વિલાસ અને શ્રંગારની વાત ન કરે
એથી બ્રહ્મચર્યને હાનિ પહોંચે છે. એ જેમ તેમ ન બોલેઃ વિચારી
બોલેઃ કોઇને ગાળો ન દેઃ અકારણ કોઇનું દિલ ન દુઃખવેઃ એ
ખરાબ ચેષ્ટાઓ પણ ન કરે. વસ્તુઓ આસક્તિપૂર્વક ન ભોગવે
કોઇનું ખરાબ ન ઇચ્છેઃ માઠું ધ્યાન ન ધરે.

આ પછી ચાર શિક્ષાવ્રત આવે છે. આ વ્રતો વિકાસ માં
ક્રિયાકાંડો સુચવે છે. પ્રથમ વ્રત સામાયિકનું છેઃ સમતાભાવ
પ્રગટાવવા માટેનું આ વ્રતઃ શ્રાવક જ્યારે જ્યારે પ્રસંગ મળે, ત્યાં
સમતા માટે આ સાધના કરે.

દશમું વ્રત એક દિવસ અને રાત્રીની મર્યાદામાં સંવરકરણીપૂર્વ
થઇ શકે છે.

અગિયારમું વ્રત પૌષધ વ્રત છે.

પૌષધ વ્રત એટલે એક દિવસની સાધુતાઃ એક દિવસ ઉપવાસ
કરી તે દિવસ સાધુની જેમ રહેવુ. અને ધર્મચિંતન કરવુ ઉચ્ચ
કક્ષાની આ વ્રત ઝાંખી કરાવે છે.

બારમુ વ્રત સાધુજી પ્રતિ વિનયભાવ અંગેનું છે સત્સંગ શ્રાવ

કર્મોનાં પ્રકારે: સત્સંગનું ભાન આવેલ છે: સત્સંગ શુદ્ધ જીવન માટેની શુભ પ્રેરણા આપે છે: પુસ્તક વાંચન અને અધ્યયન જે ન આપી શકે તે સત્સંગ આપી શકે છે: કારણ આચરણ જીવનમાં જે અસર કરે છે તે કોઈ વસ્તુ નથી કરી શકતી.

[illegible]

આ ઉપરાંત બાર ૧૮ પ્રકારના પાપસ્થાનકોથી દૂર રહેવા પ્રયત્નશીલ છે. જે પાપના ૧૮ સ્થાનકો [illegible] આ છે. ૧ હિંસા: ૨ અસત્ય: ૩ અદત્તાદાન: ૪ મૈથુન: ૫ પરિગ્રહ: ૬-૯ ક્રોધ માન માયા લોભ: ૧૦-૧૧ રાગ-દ્વેષ ૧૨ કલહ ૧૩ અભ્યાખ્યાન-ખોટો આળ ચડાવવો: ૧૪ પૈશુન્ય-ચાડી ચુગલી કરવી: ૧૫ નિંદા: ૧૬ રતિ-અરતિ ૧૭ માયા ૧૮ મિથ્યાત્વ

[illegible]

[illegible]

કેવાં ધરાશે: સત્સંગનું ખાસ અગત્ય છે: સત્સંગ શુદ્ધ જીવન માટેની શુદ્ધ પ્રેરણા આપે છે: પુસ્તક વાંચન અને અધ્યયન જે ન આપી શકે તે સત્સંગ આપી શકે છે: કારણ આચરણ જીવનમાં જે અસર કરે છે તે કોઈ વસ્તુ નથી કરી શકતી.

[illegible] સાધુજીને શુદ્ધ આહાર પાણી વહોરાવવાનું [illegible] અને તે કરીને નમ રહેવા સૂચવે છે.

આ ઉપરાંત શ્રાવક ૧૮ પ્રકારના પાપસ્થાનકોથી દૂર રહેવા ખાસ પ્રયત્નશીલ છે કે પાપના ૧૮ નિમિત્તો અઢાર કારણો આ છે. ૧ હિંસા: ૨ અસત્ય: ૩ અદત્તાદાન: ૪ મૈથુન: ૫ પરિગ્રહ: ૬-૯ ક્રોધ માન માયા લોભ: ૧૦-૧૧ રાગ દ્વેષ ૧૨ કલહ ૧૩ અભ્યાખ્યાન-[illegible] ૧૪ પૈશુન્ય-ચાડી ચુગલી કરવી. ૧૫ નિંદા: ૧૬ રતિ-અરતિ ૧૭ માયા. ૧૮ મિથ્યાત્વ.

[illegible] પ્રથમ પાંચ નિમિત્તો [illegible]

[illegible]

[illegible]

આ કાળે આ ક્ષેત્રમાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ ભલે ન થતી હોય મોક્ષની નજીક તો જરૂર જઈ શકાય છેઃ અને જૈન સૂત્રે તો ફરે છે કે ૧૫ ભેદે મુક્તિ મળી શકે છેઃ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યે રહ્યે યોગ્ય સાધક મુક્તિ મેળવી શકે છેઃ આ પંદર પ્રકારમાંનો એક છે. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મુક્તિ એ શકય છે છતાં વિરલ છે એ પણ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ ગૃહસ્થ અનેક પ્રવૃત્તિમાં પડ્યો છેઃ એ ભૂમિકામાં ત્યાગ–વૈરાગ્યની ઉચ્ચ ભૂમિકા મુશ્કેલ છેઃ જો કે સાધના એ તો અંતરની વિશુદ્ધિ, તાલાવેલી, અને પુરૂષાર્થ આધાર રાખે છે.

સાધુધર્મ યોગ્ય લાયકાતવાળો જ પાળી શકેઃ સાધુને મહાવ્રતો આચરવાના હોય છેઃ અહિંસાઃ સત્યઃ અચૌર્યઃ બ્રહ્મ અપરિગ્રહ. શ્રાવકના વ્રતોમાં અનેક છુટછાટો હોય છેઃ અહિં કશી છુટછાટો નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું હોય છે. પરિગ્રહ કશો જ ન રાખી શકાયઃ માત્ર અનિવાર્ય જરૂર પૂરતાં વસ્ત્રો અધ્યયન માટે થોડી સામગ્રીઃ અને પાત્રાઓ એટલુંજ સાધુ રાખી

અને સાધુને તો જીવનભરની સામાયિકઃ સમતાની સા પ્રતિક્ષણ ચાલુ જ રાખવાની હોય છે. સાધુનું જીવન એટલે શા અભ્યાસ, મનન, ચિંતન, નિદિધ્યાસન, તપશ્ચર્યા (બાહ્ય અને આંતરિ કષાયોનો નાશ, કર્મોનો નાશ વિ. માટેના સતત પ્રયત્નો અને શ્રાવ ધર્મ પ્રત્યે અભિમુખ કરવા માટે ઉપદેશ.

સાધુને તો છકાયના નાથ–છકાયના પિયરની ઉપમા આપી સાધુ માત્ર પોતાના વિકાસની જ ચિંતા ન કરેઃ સહુ જીવોને ચૈતન્યપ્રેમી–આત્મસ્વરૂપની ઝાંખી માટેની તાલાવેલીવાળા જ

સધુ શબ્દમાં સાધ્વીનો પણ સમાવેશ સમજી લેવો અને શ સમ. મ [illegible]

આ રીતે શ્રાવક અને સાધુ શક્તિ પ્રમાણે સંયમ તરફ શક્તિ વધે છે: કર્મો હળવા બનતા જાય છે. મોક્ષ માર્ગ પ્રતિ પ્રયાણ થતા જાય છે.

એમ કરતાં કરતાં એવો સમય પણ આવે જ્યારે એમ લાગે કે હવે દેહ નહિં ટકે: આ સમય દેહ નાશવંત છે એવી શ્રદ્ધાવાળા હોઈ અને આવી અણસણ આદરે છે: જગતની સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે: અન્નપાણી પણ છોડે છે: અને આત્મચિંતનમાં લીન થાય છે: અને શુદ્ધ ભાવથી દેહ છોડે છે.

અને આ જાતે કહેલી સાધના આકરૂ જણી નથી: આ જાતની [illegible] જેવા ઋષિ જ્ઞાનમાં સંચારો રોકી: આત્મતત્ત્વ તરફ [illegible] અને તેની સાધના આગળ ચાલશે: ક્રમે આત્મસ્વરૂપની [illegible] કરી: ધર્મયુક્ત બનશે: સિદ્ધ થશે.

આ છે ધર્મમય જીવન જીવવાનો માર્ગ. [illegible] પ્રભુ [illegible] અને [illegible] આચરણ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ઉપસંહાર

[illegible]

[illegible]

ધર્મ એ સંસારસાગરમાં નૌકા સમાન છે. સંસારસા
એ દીવાદાંડી છે.

ધર્મ એટલે આત્માની ઓળખાણઃ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ
સાધના માગે છેઃ સાધના કુદકે અને ભૂસકે નથી થતીઃ સાધના
ક્રમે-ધીમે ધીમે-એક એક પગલાથી થાય છે. કોઈ વિરલ ૦
ઝપાટાબંધ સાધના કરી શકે.

સાધના માટે યોગ્ય ભૂમિકા જોઈએ.

ધર્મની સાધના માટે પ્રથમ માનવતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ

ત્યારપછી માર્ગાનુસારીપણાની સાધના કરવાની છે.

ત્યારબાદ સમકિતઃ પછી શ્રાવક અગર સાધુધર્મ આવે છે

આ ભૂમિકાઓ સમજી જે એ પંથે ચાલવા પ્રયત્ન કરશે એ
પ્રગતિ કદાચ ધીમી હશે પણ એ પ્રગતિ ચોક્કસ હશેઃ એ પ્રગતિ
મજબુત પાયો હશેઃ ત્યાંથી પાછા પડવાપણું ભાગ્યે જ બને.

પ્રભુ મહાવીર જેવાએ ક્રમશઃ ત્રણ સાધના કરી હતીઃ એ
આપણે ન ભૂલીએ.

ઓમ્ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

ધર્મમય જીવન શામાટે અને કેમ ગાળવું?

卐

येषां न विद्या न तपो न दानं
ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता
मनुष्य रूपेण मृगाश्चरन्ति ॥

(જે લોકોમાં વિદ્યા નથી, તપ નથી દાન, નથી, જ્ઞાન નથી, ગુણ નથી નિર્મળ ધર્મ નથી તે લોકો આ દુનિયા માટે (પૃથ્વીના) ભાર રૂપ છે અને માનવના રૂપમાં પશુ સમાન છે.)

卐

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું?

[લેખક: ગુલાબચંદ નાનચંદ શેઠ-મુંબઈ]

રોજ સવારે મસ્જીદના મિનારા ઉપરથી મુલ્લાંને આપણામાંથી ઘણાં સાંભળી તેમજ જોઈ શકે છે. મંદિર રોજ વગાડે છે. હિન્દુસ્તાનના અલગ અલગ કહેવાતા તીર્થ-ધા લાખો માણસો તીર્થ-યાત્રા કરે છે. જૈનો પણ પોતપોતાના તેમજ સ્થાનકોમાં જઈ પૂજા-પાઠ, સામાયિક વિગેરે કરે છે. મુસલ હજ્જ કરવા મક્કા જાય છે. ઇસાઈઓ પેલેસ્ટાઈનમાં જીસસ કબ ઉપર ફૂલ ચડાવવા જાય છે. ચીનથી અનેક બૌદ્ધ-ધર્મ લોકો હિન્દુસ્તાન આવે છે. બુદ્ધ-ગયા, સારનાથ વિગેરે સ્થ મુલાકાતો લે છે. કન્તરો ધર્મીઓ પોતાના પ્યારા (બુદ્ધ મંદિર) ફયા (ભગવાન)ની પ્રાર્થના કરે છે. ઘણા પ્રોટેસ્ટ પોતાના ચર્ચમાં-સ્થાનકમાં [illegible] કશા પણ આકારના આધાર ઈશુની પ્રાર્થના [illegible]

કર્તવ્ય, જીવનનું તેમને બજાવવાનું છે અને તે કર્તવ્ય પોતાના જીવન કાળમાં બજાવ્યા સિવાય છુટકો નથી એવી ભાવના લોકોના હૃદયોમાં ઊંડે ઊંડે ઘર કરેલી હોય છે અને આવી કર્તવ્યભાવનાના જુદા જુદા વહેતાં વહેણોને આપણે એક સત્ય વસ્તુ રૂપે ઓળખીયે છીએ અને તેનું નામ છે ધર્મ !

અમુક અમુક માનવ સમુદાયની પંથપરંપરાગતની માન્યતાઓ જે તેમના સંસ્કાર સ્વામીઓ તેમને વારસામાં આપી ગયા છે તે આજે ધર્મના નામે પ્રચલિત છે અને જો કે સંસ્કાર સ્વામીઓ દુનિયાના ઇતિહાસની મહાન વિભૂતિઓ રૂપે થઇ ગયા છે પરંતુ તેઓએ આંતરિક દૃષ્ટિના અભાવે અમુક ક્રિયાકાંડ-રૂઢિગત માન્યતાઓ જ ધર્મના નામે પ્રચલિત છે.

ઇશુએ પોતાની જાતનું બલિદાન આપીને લોકોને પ્રેમ અને બંધુત્વનો મંત્ર શીખવાડ્યો હતો, બુદ્ધે [illegible]

[illegible]

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું?

[લેખકઃ ગુલાબચંદ નાનચંદ શેઠ–મુંબઈ]

રોજ સવારે મસ્જીદના મિનારા ઉપરથી મુલ્લાંને બાંગ પોકારતા આપણામાંથી ઘણાં સાંભળી તેમજ જોઈ શકે છે. મંદિરના ઘંટો રોજ વગાડે છે. હિન્દુસ્તાનના અલગ અલગ કહેવાતા તીર્થ–ધામોમાં લાખો માણસો તીર્થ–યાત્રા કરે છે. જૈનો પણ પોતપોતાના મંદિરો તેમજ સ્થાનકોમાં જઈ પૂજા–પાઠ, સામાયિક વિગેરે કરે છે. મુસલમાનો હજ્જ કરવા મક્કા જાય છે. ઇસાઈઓ પેલેસ્ટાઈનમાં જીસસ ક્રાઈસ્ટની કબ્ર ઉપર ફૂલ ચડાવવા જાય છે. ચીનથી અનેક બૌદ્ધ–સંપ્રદાયના લોકો હિન્દુસ્તાન આવે છે. બુદ્ધ–ગયા, સારનાથ વિગેરે સ્થળોની મુલાકાતો લે છે. હજારો ધર્મીઓ પોતાના પ્યારા પેગોડામાં (બુદ્ધ મંદિર) ફયા (ભગવાન)ની પ્રાર્થના કરે છે. ઘણા પ્રોટેસ્ટંટો પોતાના ચર્ચમા–સ્થાનકમાં કશા પણ આકારના આધાર વિના

કર્મ, જીવનનું તેમને અનુસરવાનું છે અને તે કર્મ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે જાણવા સિવાય છૂટકો નથી એવી ભાવના લોકોના હૃદયોમાં ઊંડે ઊંડે ઘર કરેલી હોય છે અને આવી કર્મભાવનાના જુદા જુદા વહેતા વહેણોને આપણે એક સત્ય વસ્તુ રૂપે ઓળખીએ છીએ અને તેનું નામ છે ધર્મ !

અલગ અલગ માનવ સમુદાયની વંશપરંપરાગતની માન્યતાઓ જે તેમના સંસ્કાર બન્યાં છે તેમને વારસામાં આવી મળ્યા છે તે બધાને ધર્મના નામે પ્રચલિત છે અને જે જે સંસ્કાર સ્વામીઓ દુનિયાના ઇતિહાસની મહાન વિભૂતિઓ રૂપે થઈ ગયા છે પરંતુ ક.ક રીતે આવેલા [illegible] માન્યતાઓ જ ધર્મના નામે પ્રચલિત છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તવારીખમાં નોંધ્યા છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રચાર માટે અન્ય ધર્મીઓ ઉપર અત્યાચાર પણ આપણે ગઇ-ગુજરીમાં જોઈ શકીએ છીએ. મુસલમાનોનો જજીઆ-કર હજુ વિસ્મરિત થયો નથી! દૂર દૂરના દેશોમાં યુરોપમાં આજ સુધી ધર્મના નામે લડાઈઓ જ થએલી છે! અને તે નાની કે મોટી લડાઈઓની યાતનાઓમાંથી અત્યાર સુધી પસાર થયું છે! માણસોને ગુલામ બનાવનાર અને તેમને વેચવાનો ધંધો પણ આપણે ન જ ભૂલી શકીએ. યહુદીઓ અને ઇસાઈઓની લડાઈ, ઇસાઈઓ અને તુર્કોની લડાઈઓ, પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કેથોલીકની લડાઈઓ, ઉચ્ચ અને નીચ પ્રોટેસ્ટન્ટોની લડાઈઓથી યુરોપનો ઇતિહાસ સંપૂર્ણ છે અને આવી ધર્મના નામની લડાઈઓ દર ૨૫ વર્ષના અંદાજે થઇ જ હશે એમ આપણે ઇતિહાસના પૃષ્ઠો ઉથલાવતાં જોઈ શકીશું!

હિંદુ-મુસલમાનોના હુલ્લડો, બર્મી-મુસલમાનોના હુલ્લડો, શિયા-સુન્નીના મતભેદો, શૈવ અને વૈષ્ણવોના ઝઘડાઓ, એકમાંથી બીજા ધર્મમાં લઈ જવાની-વટલાવવાની નીચ મનોવૃત્તિના દાખલાઓ આપણા દેશમાં પણ આપણે આજે જોઇ શકીએ છીએ અને જોતાં આવ્યાં છીએ.

ધર્મભ્રષ્ટતાના નામે એક બ્રાહ્મણ શુદ્રને હલકો ગણે છે, મુસલમાન ઇતરકોમોને કાફીર તેમજ ઇતર કોમો મુસલમાનોને નાસ્તિક વિગેરે કહીને પારસ્પરિક હલકા પાડવાની વૃત્તિ આજે પણ લોકોમાં રહેલી છે. આ પ્રવૃત્તિ જૈનોમાં પણ શ્વેતાંબર-દિગંબરના ઝગડા, આપસમાં એક બીજા ઉપર આક્ષેપ અને પ્રત્યાક્ષેપની ઝડી, તથા જૈન હોવાં છતાં અલગ અલગ જૈનાચાર્યોના શિષ્યો આપસમાં માથાં લડાવે છે.-વિગેરેથી હયાત હોવાનું સિદ્ધ થાય છે!

ધર્મના નામે, પતિવ્રતના નામે પતિ પાછળ બળજબરીથી સતી થવાનો અને કરવાનો ક્રૂર રિવાજ અને તેની રોમાંચ કરાવે તેવા

વિશ્વે આપણે, કઈ રીતે ભૂલી જઈએ! નર-બલિદાન, આપીને દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાની વાતો આજે પણ ક્યાં-ક્યાં [illegible] પૃથ્વીમાં વાંચીએ છીએ!

આ બધી વસ્તુઓ ઉપરથી એ વિચાર સૂઝે છે કે શું આપણામાં ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન છે! અને ધર્મ માત્ર વસ્તુ જ હોય, ઉપરોક્ત હોય અને "સત્યં, શિવં, સુંદરમ્" રૂપ હોય તો આવા પ્રકારની હાલત કેમ?

ઉપર આપણી ચર્ચા પરથી [illegible] આપણું [illegible] ધર્મનું પુનરાવર્તન [illegible] 'આપણો ધર્મ ભયમાં છે!' મુસલમાનો કહે છે કે 'ઈસ્લામ જોખમમાં છે,' હિંદુઓ કહે છે કે 'હિંદુ-ધર્મનું અસ્તિત્વ [illegible] છે,' જૈનો કહે છે કે જૈન ધર્મ ઉપર [illegible] [illegible]

[illegible]

એક માર્ગથી જ બધાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે એવો આગ્રહ રાખે છે. આંધળું-વેદીયાપણું ત્યાંસુધી પણ મગજ ચાલે છે કે આવી અ માન્યતાઓનો પ્રચાર અને પ્રસાર કરવા માટે માનવોના પ્રાણો લ લેતાં જરા પણ લોકો અચકાતા નથી !

તો શું આ જ વાસ્તવમાં ધર્મનું સ્વરૂપ છે? 'ધારયતિ ઇતિ ધર્મઃ' જે માનવને અવનતિના ઉંડા ગર્તમાં પટકાતાં બચાં તે ધર્મની વ્યાખ્યા.શું ઉપરોક્ત ક્રિયા-પ્રક્રિયામાં જ સમાઈ જાય છે આપણે જ્યારે ધર્મમય જીવન ઉપર જ જોવા બેસીયે છીએ ત્યાં આપણને વાસ્તવિક્તા અને આડંબર ઉપર વિચાર કરવો રહ્યો. ધર્મની વાસ્તવિક્તા અને પ્રચલિત માન્યતાનું વિશ્લેષણ કરવું રહ્યું ! સર્વ પ્રથમ ધર્મ શું અને ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન શામાટે એનો સંક્ષેપમાં વિચાર કરીએ.

જીવનની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાંથી ક્યારેક નિવૃત્તિ અનુભવી, માણસ પોતાની જાત પ્રતિ અંતર્દષ્ટિ કરે છે, કર્તવ્યની લાગણી અનુભવે છે અને કર્તવ્યની દિશા પણ નક્કી કરે છે. જન્મ-મરણના ઝંઝાવાતોમાંથી પસાર થતો આત્મા સ્મશાન શાંતિની નિરવતા અનુભવે છે અને એ એકાંત-સાધના પાછળ તે કશીક જવાબદારી સમજે છે. ઘણી પ્રવૃત્તિઓને તે સારી નથી ગણતો છતાં પણ કરે છે, ઘણીવાર તે પ્રવૃત્તિઓથી પાછો પણ વળે છે. ક્યારેક સાંસારિક ભોગોમાં આસક્તિ, ક્યારેક વિરક્તિ, એવી રીતે અનેક ભાવનાઓના વહેણમાં તે સુખદુઃખના મોજાંઓ સાથે અથડાય છે, પછડાય છે, અને આગળ વધે છે. આવી અથડામણોમાંથી તે પોતાના જીવનની સાચી અને નિશ્ચિત કર્તવ્ય-દિશા બનાવે છે, જે એનું મઝલ છે અને તેની પ્રાપ્તિ માટે જ જન્મ જન્માતર પ્રયત્ન કરે છે આ પ્રકારની દિશા નક્કી કરવી, કર્તવ્યપરાયણ થવુ એ ધર્મની પ્રારંભિક ભૂમિકા છે. ઉપરોકત જણાવા ગયો તે પ્રમાણે અનંતમા ચાલતી જીવનની

નિશ્ચતા ને અનુસરીને જીવનમાં સરળતા પ્રગટાવવી આત્મા અંગે છે અને એ અંગના એક ધર્મપ્રાપ્તિનું સાધન છે. એટલા માટે જ ધર્મનું જીવનમાં વિશેષ સ્થાન છે. ધર્મ વગરનું માનવનું જીવન પશુસમ છે એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ ન જ ગણી શકાય!

પણ ધર્મની વાસ્તવિકતા શું ? આપણે આજના પ્રચલિત ધર્મોના સંપ્રદાયોના શબ્દોમાં વિચારીએ! સંસ્થાપકોનો ધર્મની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ માનવ-સમાજનું કલ્યાણ થાય તેવો હતો એમ તો [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તમારા 'એક' ગાલ ઉપર તમાચો મારે તેને બીજો ગાલ ધરી અને જેણે તમારી ચાદર લઈ લીધી હોય તેને તમારું ખમીસ આપતાં પણ ન અચકાશો!'

—લુક-૬

માનવ સમાજમાં માનવતા અને ધર્મભાવનાનો પ્રચાર અને પ્રસાર થાય, તેમજ બંધુત્વ બધામાં કેળવાય તે માટે આ કેટલો સરસ ઉપદેશ છે અને આને જ આપણે ધર્મની વાસ્તવિકતા કહી શકીએ. અને આ ઉપદેશની વિપરીત, વાસ્તવિકતાની વિરૂદ્ધમાં આડંબરને આજે આપણે જે રીતે ફૂલતો ફલતો ઈસાઈઓમાં જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને ઈસાઈ-ધર્મ ઉપર સહેજે ગુસ્સો ચઢે. કાળા-ધોળાનો રંગ, ઉચ્ચનીચનો ભેદ જે આજે જોવામાં આવે છે તેનો ઉપદેશ ઈસુએ ક્યાંય પણ આપ્યો નથી પણ આજે ઈસાઈઓમાં તે મોજૂદ છે તે વાસ્તવિકતાની વિરૂદ્ધમાં મિથ્યાડંબરને પ્રમાણિત કરે છે.

હવે હજરત મહંમ્મદ પયગંબરનો પણ ઉપદેશ તેમનાં જ શબ્દોમાં વિચારીએ:—

(૧) અમે તો તે પયગંબરોમાં કોઈમાં પણ ફર્ક જોતા નથી. (આગળના થઈ ગએલા મહાત્માઓમાં)

(૨) જે માણસો નેકીના કામ માટે બોલાવે અને સારા કામો કરવા માટે કહે, અને ખરાબ કરવાની મનાઈ કરે તેજ લોકો પોતાની મંઝીલ-મુરાદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

(૩) મુસલમાનો તમે વ્યાજ ન લ્યો!

(૪) જીન્નત (સ્વર્ગ) તે લોકો માટે છે જે લોકો તંગી અને સારી સ્થિતિમાં પણ દાન કરે છે અને ક્રોધને રોકીને લોકોની ભૂલોને માફ કરે છે. લોકો સાથે નેકીનો વર્તાવ ગખનારનો અલ્લાહ મિત્ર છે.

(૪) જે લોકો અલ્લાહના રસ્તે—પ્રભુના પંથે માર્યા છે; તેને મર્યાં ન સમજો!

(૧) દુનિયાની જીંદગી ફક્ત ખાવાની પૂંજી છે.

—૩ સુરે. આલિઇમ્રાન.

આ ત્યાં સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ મુસલમાનો [illegible] છે તે [illegible] છે [illegible] તે [illegible] છે.

[illegible] ૬ સુરે અનઆમ (કુરાન)માં [illegible]:—

[illegible]

[illegible] ૧૭ સુરે બની ઇસ્રાઇલની ૧૪ મી આયાતમાં [illegible]:—

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કોઈવાર શાંત થતું નથી; અવેરથી જ વેર શમે છે અને એજ સનાતન ધર્મ છે.—નો આદર્શ આજે ચીન અને જાપાન જે એક આમન્યાને માનનારાઓ છે તેઓમાં ભૂલાઈ જવા પામેલ છે અને એટલે વાસ્તવિકતાનો લોપ થતાં, ભાવના નિકળી ગઈ છે, ફક્ત શુષ્ક ક્રિયાકાંડો —પૂજા વિગેરે રહેવા પામ્યાં છે.

ભગવાન મહાવીરના જીવન અને કવનનો સાર આચારમાં અહિંસા અને વિચારમાં અનેકાંતવાદ છે અને આજે તે વિચારનો—અનેકાંતનો તો લોપ જ થઈ ગયો છે. આચારની અહિંસાની મર્યાદા પણ અમૂક જ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ ક્રિયાઓ, લીલોતરી ન ખાવી, કાચું પાણી ન પીવું–વિગેરે સુધીજ મર્યાદિત બની ગઈ છે અને ભગવાન મહાવીરની અહિંસાને આપણે જીવતી કબરમાં દાટી દીધી છે અને અનેકાંતવાદનું સરેઆમ આપણે ગળું ઘોંટ્યું છે એમ કહીએ તો કશી પણ અતિશયોક્તિ નથી જ. આજે આપણી–જૈનોની અહિંસાનું રૂપ કેટલું વિકૃત બની ગયું છે તે નીચેના મારવાડી પદ ઉપરથી સમજી શકશું:—

> वाणिया रे वाणिया ! पाणी पीवे छानके ।
> अरु मिनखारा लोही पीवे विण छानके ॥

(વાણિયા! તું પાણી ગળીને પીએ છે પણ માણસોના લોહી તો વગર ગળ્યે જ પીએ છે)

ક્યાં જૈનધર્મની વ્યાપક અહિંસાભાવના! જીવનના અણુએ અણુમાં અહિંસાની જીવંત જ્યોત જગાવવાની ભાવના, અને ક્યાં આજની રૂઢિગત માન્યતાઓ!

હિંદુધર્મમાં પણ આવી જ બની રૂઢિઓએ ઘર કર્યું છે! જાતિ-ભેદ, વર્ણવ્યવસ્થાના આદર્શ પાછળ માનવ સમાજના હિતના

કલ્યાણની ભાવના હતી પણ આજે તેનું વિકૃત રૂપ આપણને ધર્મનો ઉપહાસ કરતાં નજરે પડે છે.

ઉપરોક્ત ઉદાહરણોથી એટલું તો ચોક્કસ છે કે આપણાં કરતાં મહાન આત્માઓએ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે અને એ જ ભાવનામાં જ્યારે જ્યારે વિકાર પ્રવેશ કર્યો છે ત્યારે ત્યારે એ મહાન આત્માઓએ તત્કાલીન દુનિયાને સાચો રસ્તો બતાવ્યો છે. સાચી સાધના આંતરિક રહસ્યને આજે દુનિયા સમજી શકતી નથી. ફલતઃ આજે ધર્મના નામે આપણે સંપ્રદાયો, મતભેદો, તાણાતાણી અને પક્ષાપક્ષી વગેરે જોઈએ છીએ.

પણ આ બધું એમ માનવા માટે પૂરતું તો નથી જ કે આનાથી ધર્મનું જીવનમાં સ્થાન નથી!

ત્યારે હવે આપણે 'ધર્મમય જીવન શા માટે?' એ ઉપર વિચારણા કરીએ! વાચકો વિચારણા પહેલાં 'ધર્મ' અને 'જીવન' બન્ને શબ્દોને અલગ તેમ જ એક સાથે જુદી જુદી દૃષ્ટિબિંદુથી જાણી લેવાં રહ્યાં.

ધર્મ એટલે શું?:—આ પ્રશ્ન આપણા અભ્યાસનો અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે. ધર્મની વિવિધ વિભિન્ન વ્યાખ્યાઓ આપવામાં [illegible]

[illegible]

ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. બાઈબલની મવી ૧૯ માં ધર્મસાર નીચે પ્રમાણે છે:—

"ખૂન ન કરવું, વ્યભિચાર ન કરવો, ચોરી ન કરવી, જૂઠું ન બોલવું, જૂઠી સાક્ષી ન દેવી, ઠગાઈ ન કરવી, માતપિતાનો આદર કરવો અને પડોશી પ્રત્યે પ્રેમ રાખવો."

ઉપરોક્ત જુદી જુદી વિચાર ધારાઓ ઉપરથી આપણે ધર્મને એક વસ્તુ સ્વરૂપે ઓળખી શકીએ અને તે છે કર્તવ્ય. જીવનમાં જુદા જુદા કાળે આપણી અલગ અલગ ફરજો રહેલી છે. એ ફરજોને અદા કરવી એને આપણે ધર્મ કહી શકીએ!

કર્તવ્ય પરાયણતા એટલે ધર્મ–પાલન કહી શકાય. કર્તવ્ય–પરાયણતાના અલગ અલગ દ્રષ્ટિકોણો છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા આધુનિક ઢંગે કરવા બેસીયે તો ધર્મને Art–કળા માની શકાય! આ કળા તે જીવનને જીવંત બનાવવાની કળા ગણી શકાય! ધર્મને બીજા રૂપમાં Science–વિજ્ઞાન પણ કહી શકાય! તે Positive પણ છે અને Nagative છે. Nagative ના બે ભેદ Affirmative અને Narrative પણ છે. ધર્મના Positive–Science રૂપ એટલે નિશ્ચિત વિજ્ઞાનના રૂપમાં ધર્મનું સ્વરૂપ અમુક—આ છે ' ત્યાં સુધી માની શકાય છે અને તેના સિદ્ધાંતો ને ગણાવી શકીએ! જેમકે ધર્મ મંગળકારી છે અને મંગલકારી શું એ વસ્તુ ધર્મના નિશ્ચિત વિજ્ઞાન વિભાગમાં આવી શકે છે. ધર્મનું Narrative વિજ્ઞાન એટલે વર્ણન. વિજ્ઞાન-ધર્મના સિદ્ધાંતોની સારી તેમજ નરસી સ્થિતિ બતાવે છે, જેમકે સત્ય બોલવું કઠીન છે તો શા માટે કઠીન છે! સત્ય બોલવાથી તાત્કાલિક નુકશાન પણ થાય છે વિગેરે વર્ણન ધર્મના Narrative Science માં ગણી શકાય!

આજના વખતે Affirmative Science તરીકે ધર્મ જીવનમાં કોઇ સિદ્ધાંતો સમજાવે છે, જેમકે સાચું બોલવાથી શું ફાયદો અને જુઠું બોલવાથી થતાં નુકશાનો સમજાવીને સાચું બોલવું એનું એ પ્રતિપાદન કરે છે.

ઉપરોક્ત રીતે ધર્મ એક કળા છે, જે જીવનને જીવંત બનાવે છે. અને ધર્મ એક વિજ્ઞાન છે તે જીવંત જીવનને ધ્યેય અને ઉદ્દેશ સમજાવવા સાથે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરવાનો અને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિ નહીં કરવાનો એટલે શુભપ્રવૃત્તિઓમાં જોડાવું અને અશુભ વૃત્તિઓથી નિરત થવું એ સમજાવે છે.

ધર્મની વ્યાખ્યા થઈ ગયા બાદ તેના સિદ્ધાંતોનો નિર્ણય કરી પહેલાં જીવન શું છે તે જાણવું જરૂરી છે.

જીવન એક ચેતનમય પુંજ છે એવી પ્રમા આપવે, એ એક પ્રવાહની રહે છે. આપણો આકાર એ જીવન-ધર્મ છે જીવનક્રમ છે અને એ ક્રમનો સંપૂર્ણ વિકાસ મનુષ્યને મહાન બનાવે છે. આપણી પ્રાચીન ઋષિઓ 'ચરૈવેતિ' [illegible] 'રાજા વિના સર્વદ' [illegible] 'ચરૈવેતિ' [illegible]

જીવનની પ્રાપ્તિ બધાને થાય છે પણ તેમાં માનવ જીવન મળવું દુર્લભ છે અને માનવ જીવનને ધર્મમય બનાવવું વાસ્તવમાં અતિ દુષ્કર છે. માનવ જીવનનો ધર્મ–માનવતા એને આપણી રગેરગમ પ્રગટાવી સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવાનો છે!

ધર્મમય જીવનના સિદ્ધાંતો નક્કી કરતા પહેલાં ધર્મમય **જીવન શા માટે?** તે પ્રશ્નને વિચારવો રહ્યો. હું ઉપર જણાવી ગયો છું તે પ્રમાણે જીવનને ઉન્નતિ અને પ્રગતિના પંથે ગતિમાન કરવા માટે, આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ સમજવા માટે ધર્મમય જીવનની આવશ્યકતા છે. ધર્મ વગરનું જીવન, કર્તવ્ય સિવાયનું માનવ-જીવન, જીવન-ધર્મની ઉણપને લઇને રહેશે, એ દેખીતું છે. ઘણાં લોકો માને છે કે ધર્મ માણસને કશો ફાયદો અપાવતો નથી અને એની જ વિરૂદ્ધમાં અધર્મથી માણસ લાખોપતિ બને છે, કરોડપતિ થાય છે અને તેથી સુખી થાય છે. પણ આનો પ્રત્યુત્તર એક જ છે કે આ બધું સાચું સુખ છે? સત્ય છે? શાશ્વત છે? શું તેમાં સત્યં, શિવં અને સુંદરં એ બધાં તત્વો રહેલાં છે?

આપણે ઊંડે ઊંડે વિચારણા કરશું તો આપણને જાણ થશે કે તેમાં સાચું સુખ નથી! ક્ષણિક આનંદ છે જે ક્ષણભર રહે છે, પછી દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ રહેલું છે. અધર્મથી માણસ વધે છે ખરો, ક્ષણભરમાં તે દુનિયાની ઉંચી ટોચે પહોંચી જાય છે, પણ અધર્મથી એક સાથે જે એટલે ઉંચે ચડે છે તેના માટે પતન સિવાય બીજો કશો માર્ગ નથી! તેનું ઉપર ચડવું એરંડીયાના ઝાડ ઉપર ઉંચે ચડવું છે, જેની સહુથી ઉપલી ડાળ ઉપર બેસી ન શકાય, ત્યાંથી નીચે પડવું જ રહ્યું! આજે નહિં તો કાલે, અધર્મી માણસનું પોકળ ખુલ્લું થશે અને તેનાથી તેની બધી વસ્તુઓનો વિનાશ થવાનો એ આપણે ન ભૂલવું જોઈએ!

આ સિવાય હું ઉપર જણાવી ગયો છું તેવી માનવીય પ્રવૃત્તિઓ-વિષયો પણ આપણને માનવા પ્રેરે છે કે માનવ-જીવનમાં હમેશાં માનવ કે જીવ શાશ્વત સુખ પામવા પડે છે, અને તે સુખની પ્રાપ્તિ માટે ઝંખે છે અને તે સુખની પ્રાપ્તિ થવા સિવાય તેને ચેન પડતું નથી અને એટલા માટે જ ધર્મની આવશ્યકતા છે.

ધર્મને જ્યારે આપણે કર્તવ્યના નામે ઓળખીએ છીએ ત્યારે એ કર્તવ્ય નાનું હોય કે મોટું હોય—આપણે માનવું જોઈએ અને કર્તવ્ય વગરનું જીવન જીવિત જીવન નજ કહી શકાય! જેમ વસ્તુ પોતાની શીતળતા, અગ્નિ ઉષ્ણતા, દુગ્ધ સ્નિગ્ધતા અને માધુર્ય, વિગેરે પોતાના ગુણો અને ધર્મો મૂકી દે તો આપણે તે વસ્તુઓને પાણી, અગ્નિ કે દૂધ ન કહી શકીએ, તેવી જ રીતે ધર્મ વગરનું જીવન, જીવન નથી!

ધર્મમય જીવન શામાટે—ની આટલી ભૂમિકા બાંધ્યા પછી વિસ્તર્યા બીજી બાજુ એટલે આપણે ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું તેમ ધર્મમય જીવનના સિદ્ધાંતો ક્યા ક્યા હોઈ શકે? તેનું અવલોકન-કરવું ઘણું વિગેરે આપણે વિચારવાનું રહ્યું!

[illegible]

આ ધર્મ અને મોક્ષની વચ્ચે આપણે એક રસ્તો નિશ્ચિત કરવાનો છે જે સર્વસાધારણ રીતે માનવ-સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે. તેની ભાવના અને કર્તવ્યની દિશા, આચાર અને વિચારની દિશા, નિષેધાત્મક અને ક્રિયાત્મક દિશા આપણે વિચારવાની છે.

શાશ્વત સુખના માર્ગ માટે આપણે અલગ અલગ ધર્મોએ સ્વીકારેલ નીચેના સિદ્ધાંતોને આપણા જીવનના સ્તંભ માનવા પડશે:—

(૧) માનવતાઃ—જે કર્તવ્ય માણસને માણસ પ્રત્યે પ્રેમ, વાત્સલ્ય તેમજ બંધુત્વભાવ નથી શિખવાડતો તે ધર્મ નથી! અને માનવતાની રક્ષા માટે જ બધા ધર્મોની સ્થાપના થઈ છે. જૈન ધર્મ, હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ 'आत्मवत् सर्वभूतेषु' ના સિદ્ધાંતમાં માને છે. ઈસાઈ ધર્મનો આદર્શ જ માનવ-પ્રેમ છે. ઇસ્લામ પણ 'ખુદાના બંદાઓ બધા એક છે' એમ સ્વીકારે છે.

માનવતા ફક્ત બધાંને સમાન માનવાથી જ પ્રગટ નથી થઈ શકતી પણ બધા સાથે વેર છોડીને મૈત્રીની ભાવના કેળવવાથી થાય છે. આ માનવતા જીવન-ધર્મનો મુખ્ય પાયો છે.

(૨) આત્મ સ્વતંત્રતાઃ—જીવનમાં જ્યારે આપણે મનુષ્યત્વ કેળવવા બેસીએ છીએ ત્યારે બધાને આત્મા-સમાન છે એ પ્રકારની આત્મ સ્વતંત્રતા હોવી જરૂરી છે. બધા સ્વતંત્ર થવા ઈચ્છે છે એટલે સ્વતંત્ર થવા દો, બધા જીવવા ઇચ્છે છે એટલે બધાને જીવવા દો.—એ સિદ્ધાંત આપણે જીવનમાં કેળવવો જોઈએ. Live and let live નો સિદ્ધાંત આજે ફરીથી આપણે વિચારીને અમલમાં મુકવો રહ્યો!

આત્મ સ્વતંત્રતાનું બીજું અંગ માનવ સમાજના મુખ્ય ત્રણ અંગો—પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસકો—ત્રણેની સ્વતંત્રતા સ્વીકારવાનું છે!

આપણા બધા ધર્મ-શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રી સ્વતંત્રતા ઉપર કંઈક વિચારણા કરવામાં આવી છે !

આજે અહિં આપણે આ વિષયને જરા વધારે ચર્ચીશું કારણ કે સ્વતંત્ર વિચારમાં નર-નારીનો પારસ્પરિક સંબંધ મહત્વનો હોઈને બન્નેની સ્વતંત્રતા આપણે વિચારી રહી. હિંદુધર્મની સ્થાપના બાદ ક્યે કાળે તેમાં વિકૃતિ આવી ગઈ હો એમ માની શકાય; કારણ કે હિંદુધર્મે સ્ત્રીના પાતિવ્રત્યના ઓઠા હેઠળ સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા હણી છે. પુનર્લગ્ન કરવાનો હક નહિં, વિધવાનો હક નહિં વિગેરે અન્યાયોએ શાસ્ત્રોના પૃષ્ઠ સુધી પગ-પ્રભાવ જમાવ્યો હતો એમ તેમની પ્રસિદ્ધ ચોપાઈ 'ताडन के अधिकारी' પરથી જણાય છે. સ્મૃતિમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ઢોર એક Commodity-વસ્તુના રૂપે ગણવામાં આવ્યું હોઈ એમ હિંદુ-ધર્મના અમુક સિદ્ધાંતો ઉપરથી જણાય છે. પુરાણું અને જૂના વિગેરે પણ આ વિચારો જેમ ન્યાય આપે છે. પણ એકંદર હિંદુધર્મે સ્ત્રી પુરાની અપેક્ષાએ નહિ [illegible] તેની સ્વતંત્રતા છીનવી છે, પણ મધ્યકાલ [illegible] વધુ વિકૃતિ રહેલી છે.

[illegible]

[illegible]

છતાં પણ ઉપરથી સ્વતંત્રતા હોવા છતાં-પ્રચલિત ક્રિયાકાંડોમાં ધર્મો સ્થાને સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા બિલકુલ તોડી પાડવામાં આવે છે! પ્રરૂપિત ધર્મ, અને આજના થઇ પડેલા સગવડિયા ધર્મમાં કેટલું અંતર આવી પડ્યું છે તેનું વિશ્લેષણ કરતાં આપણને ઉપરોક્ત સત્ય જરૂર માલૂમ પડશે. આ માટે રૂઢિગત ક્રિયાકાંડોનો દોષ હશે એમ મારું માનવું છે.

આમ સ્વાતંત્ર્યના પૂજારીઓ સ્ત્રીને સાચા સ્વરૂપમાં ઓળખી અને તેની સ્વતંત્રતા કબૂલે એમ આપણે ઇચ્છીએ.

સંતોષ :–અલગ અલગ ધર્મોએ માણસને સંતોષ કેળવવા માટે ઉપદેશ આપ્યો છે અને વાસ્તવમાં સંતોષ જીવન-ધર્મનું એક મહત્વનું અંગ છે જેના વડે માણસ સામ્યભાવ, ભોગના સ્થાને યોગ, ગુણવાદ વિગેરેનો વિકાસ સાધી શકે છે.

જીવન ધર્મ :–માનવનો વિકાસ તે જીવનધર્મ. ઉપરોક્ત ગુણોના આધારે મુક્ત બનવા તરફ અગ્રેસર થવું એનું નામ જીવન-ધર્મ.

ઉપરોક્ત ચાર સિદ્ધાંતોને આપણે ધર્મમય જીવન રૂપી મકાનના ચાર સ્તંભો રૂપે માની શકીએ. ધર્મમય જીવનના ચાર સ્તંભો નક્કી કર્યા બાદ આપણે તેના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવા રહ્યા આ સિદ્ધાંતોમાં આચાર અને વિચાર બન્નેની ભૂમિકા બની રહે તે ઇચ્છનીય છે.

પ્રત્યેક વસ્તુમાં જ્યાં સુધી વિચાર નહિ હોય ત્યાં સુધી તેનું નિષેધાત્મક કે ક્રિયાત્મક રૂપ માપી નહિ શકાય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

માર્ગથી જ મોક્ષ મળે છે, એમ ચોક્કસ માને છે. આચરણની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો બન્ને વસ્તુ સત્ય છે. બધા મનુષ્યો એવા પણ નથી હોતા, કે જે અવલંબન વગર ઈશ્વરને ધ્યાવી શકે; એટલે કે અવલંબન વગર તેઓ ઈશ્વરને ભજી શકે તે સ્થિતિએ પહોંચે તે દરમ્યાન તેને મૂર્તિની પૂજા કરવી જ રહી. મૂર્તિની પૂજાથી તેનામાં [illegible] અને ઈશ્વરનું સાચું ધ્યાન ધ્યાવી શકાતું હોય તો મૂર્તિપૂજા કે અવલંબન કશું ખોટું નથી! બીજી બાજુ જોઈએ કે ફક્ત મૂર્તિથી જ મોક્ષ મળશે એમ પણ માની શકાતું નથી, કારણ કે આત્માની પરમાત્માની સિદ્ધિ કરવા માટે અંતર્ધ્યાન જરૂરી છે અને નિરાકાર ધ્યાન, ઉપરાંત આચરણમાં આનંદ પણ જરૂરી છે પણ ફક્ત સ્થાનક કે [illegible] નવકાર મંત્ર કે આગમના શ્લોકો [illegible] જરૂરી [illegible] પણ [illegible] નવકાર મંત્રનો જાપ કરતાં [illegible] [illegible] ન હોય તો આ ક્રિયાઓ કશું પણ [illegible] નથી!

[illegible]

પ્રકારે માણસની, દેશની અને વિશ્વની પ્રગતિ અને ઉન્નતિને રૂંધનાર સિદ્ધ થાય છે!

વર્ણશંકરતા, જાતિભેદ, ઉપજાતિભેદ, પેટા જ્ઞાતિભેદ વગેરે ભેદો પહેલાં અસ્તિત્વમાં નહોતાં. આજે ફક્ત આપણે પૂર્વજોનાં બહાના હેઠળ કહીએ કે એ તો એ લોકો પણ વિચારતા હશે, એટલે આપણે તેની રીતિ નીતિને માન્ય રાખવી જ જોઇએ, પણ ત્યાં ફક્ત શુષ્ક આચાર પાળવાનો; એક વગર વિચાર્યો ખોટો તર્ક છે, ઉંડી વિચારણા નથી. પૂર્વજોએ પોતાના દેશકાળ પ્રમાણે રીતિ રીવાજોમાં બદલી કરી તો આપણે પણ કરી શકીએ છીએ અને જે રિવાજો અસ્તિત્વમાં પહેલાં નહોતાં અને આજે તે દેશ, સમાજ કે વ્યક્તિ માટે ઉપયોગી ન હોય તો તેને આપણે દૂર કરવા જ જોઇએ.

આચાર વિચારનો સમન્વય સાધ્યા વગર હમેશાં આપણી પ્રગતિ કે ઉન્નતિ અધૂરી જ રહેશે અને ધર્મમય જીવનના સિદ્ધાંતો નક્કી કરવા માટે આપણે પણ આચાર–વિચાર બન્નેને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું જ જોઇએ.

ધર્મમય જીવન જીવવા માટે આપણે સર્વ સાધારણ રૂપે 'ઇશ્વરભક્તિ' અને વ્યક્તિ–વિકાસની દૃષ્ટિએ 'કર્તવ્ય' બે સિદ્ધાંતો જ નક્કી કરી શકીશું. આના પેટા વિભાગ ઘણાં થઇ શકે છે! ઇશ્વર–ભક્તિને ગમે તેવા કર્તવ્યોમાં સર્વ સાધારણ સિદ્ધાંત રૂપે સ્વીકાર કરવી પડશે.

ઇશ્વરભક્તિઃ—ઇશ્વરભક્તિનો સિદ્ધાંત દુનિયાના બધા ધર્મોએ સ્વીકાર કર્યો છે. ઘણા આ દુનિયાને ઇશ્વર કૃત માને છે. ઘણા ઇશ્વરથી અકૃત કોઇ સ્વતંત્ર અનાદિકાળની સૃષ્ટિ છે એમ માને છે. પણ એટલું તો ખરૂં જ કે આત્માનું વિસ્તૃત રૂપ પરમાત્મા જ છે, ત્યારે આત્માની ક્રિયા–પ્રક્રિયાથી જ આ દુનિયા ચાલે છે એમ

થી થાય. ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા Action, Reaction થી જન્મ જન્માંતર થાય છે એટલે આત્માઓ કુદરતી દુનિયાનું કોઈ અસ્તિત્વ નથી એમ કહી શકાય.

બધા ધર્મોએ ઈશ્વરનો અને ઈશ્વર ભક્તિનો મહત્ત્વ આધારે સ્વીકાર કર્યો છે અને ઈશ્વરની મહિમા ગાઈ છે.

કુરાનની પહેલી આયાત [illegible] કહેવામાં આવ્યું છે: "બધા પ્રકારની પ્રશંસા ઈશ્વરને છે."

આત્મજ્ઞાનની [illegible] કહેવામાં આવ્યું છે કે "તું [illegible] અને દેવતાના [illegible] બુદ્ધિ અને [illegible] પ્રેમ કર."

જૈનધર્મનો [illegible] "નમો અરિહંતાણં" નવકાર મંત્રના પાઠથી [illegible] છે. બૌદ્ધોએ પણ "બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ" કહીને બુદ્ધને [illegible] આ રીતે [illegible] ધર્મ [illegible]

[illegible]

[illegible]

મળી જઈને સંપૂર્ણ થવાની અથવા સ્પષ્ટ રૂપ થવાની જરૂર છે. એક પ્રસિદ્ધ ઉર્દૂના શાયરનું 'ખુદા ખુદ હી મેં હૈં'નું વાક્ય 'સોઽહમ્'ની પ્રતીતિ કરાવે છે.

જીવનના ગમે તેવા સંજોગોમાં, માણસની વૈયક્તિક ઉન્નતિ કે અવનતિમાં, આત્માની ઉન્નત કે અવનત દશામાં ગમે ત્યારે પણ આપણે એ મહાન શક્તિનો અદૃશ્ય રૂપે ગેબી નાદ સાંભળીએ છીએ અને આ રણકારો માનવનો આત્મા જ પ્રતિધ્વનિત કરે છે. એ નાદને સાદ દઈને આત્મા આગળ વધે છે, પોતાના સ્વરૂપને ઓળખવા તદ્રૂપ થવા માટે તે પ્રયત્ન કરે છે.

દુઃખમાં પણ આપણને સાચો રાહ દેખાડનાર આ અંતરનો જ ગેબી અવાજ છે અને આ ગેબી શક્તિને કોઈ આત્માથી પ્રથક્ તો કોઈ આત્મમયી માને છે, ઘણા તેને ઈશ્વરના રૂપે ઓળખાવે છે તો ઘણા આત્માના સાચા સ્વરૂપની ઝાંખી રૂપે તેને માને છે, પણ બધા ઈશ્વરને માને છે અને ઈશ્વર-ભક્તિનો બધા ધર્મોએ પોતપોતાની દૃષ્ટિએ ઉપદેશ આપ્યો છે.

હવે આપણે જીવનને ધર્મમય બનાવવાના બીજા સિદ્ધાંત તરફ વળીએ !

કર્તવ્ય !—માનવ જીવનના કર્તવ્યો જેને ધર્મમય જીવનનો બીજો સિદ્ધાંત મેં ગણાવ્યો છે તે વ્યક્તિ વિશેષ પ્રમાણે ભિન્ન છે. ઈશ્વરભક્તિથી આત્માને સંતોષ મળે છે એટલે કર્તવ્યો વડે માણસ 'सत्यं शिवं सुंदरम्' ની ભાવનાને જીવનમાં પ્રગટાવી 'સત્ ચિત્ આનંદ' પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને 'સોઽહમ્'ની પવિત્ર ભાવનાના મંડળે વિકાસ કર્યા પછી પહોંચી શકે છે. 'સોઽહમ્'ની ભાવનામાં વિલીન થઈ જવા માટે કર્તવ્ય ઘણી જરૂરી છે.

જીવનના કર્તવ્યોને આપણે ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખીએ.
(૧) પ્રાસંગિક (૨) માર્મિક (૩) [illegible]

ધાર્મિક કર્તવ્યો :—આ કર્તવ્યો એટલે આપણાં જીવન પ્રમાણિક અને નૈતિક બનાવવા શીખ્યા સારા ઉપરાંત ધર્મમય જીવનની પ્રારંભિક ભૂમિકા પણ આ જ હોઈ શકે.

પ્રમાણિક અને નૈતિક જીવન પણ ખાલી જીવી શકાતું નથી અને એ જીવન જીવવા માટે માનવને મનની સ્વસ્થતા સૌ પ્રથમ હોવી જોઈએ. મનની સ્વસ્થતા શારીરિક સ્વસ્થતા ઉપર અવલંબે છે એટલે શરીર એ ૧ ચીજ પણ જ્યાં પણ સાધન-ધર્મ હોઈને તેને ટકાવવાની અને તેના વડે 'અપંગ' ને મદદ કરવું પણ આવશ્યક છે. આ ઉપરાંત જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે, જેણે સંસ્કારો રેડ્યા છે [illegible] અધિકાર હોવો જરૂરી છે માટે જીવનવિકાસનાં કર્તવ્યોનું વર્ગીકરણ આપણે નીચે પ્રમાણે કરીશું :—

પંચ ભક્તિ—[illegible] ભક્તિ નહિ પણ નિમ્નલિખિત પાંચ-પૂજનીય છે.—

(૧) ઈશ્વર ભક્તિ
(૨) માતૃ પિતૃ ભક્તિ
(૩) ગુરુ ભક્તિ
(૪) દેશ ભક્તિ
(૫) ધર્મ ભક્તિ

[illegible]

[illegible]

આપવું જોઇએ. જૈન ધર્મ 'यथा मातृपितृ पूजयेति', કહીને માતાપિતાની પૂજા કરવાનું કહે છે.

કુરાનની સૂરે બની ઇસ્રાઇલની ૧૭ મી આયાતમાં વર્ણવ્યું છે કે: 'મા-બાપથી સારી રીતે વર્તો! બન્નેમાં એક અથવા બન્ને વૃદ્ધ થાય તો તેની સેવા કરવામાં પ્રમાદ ન કરો. તેમની સેવાચાકરી માથું નમાવીને કરો!'

બાઇબલમાં ઈશુએ પણ બાઇબલની મત્તી ૧૫ માં કહ્યું છે કે, 'પોતાના પિતા તથા માતાનો આદર કરજો!'

ઈશ્વર ભક્તિ પછી સર્વપ્રથમ જીવનનું કર્તવ્ય માતૃ પિતૃ ભક્તિ છે. જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે અને મોટા કર્યા છે! માણસ કુટુંબમાં વસતો હોઇને તેની આ નૈતિક અને પ્રાથમિક જવાબદારી છે.

ગુરૂ ભક્તિઃ—'गुरुदेवो भवः' કહીને આપણને પૂર્વજોએ ગુરૂ-ભક્તિ માટે કહ્યું છે! જેમણે આપણામાં જીવનના સંસ્કાર રેડયા છે તેના પ્રતિ આપણો આદર સ્વાભાવિક હોવો જ જોઇએ!

દેશ-ભક્તિઃ—જેની ગોદમાં આપણે મોટા થયા છીએ તે પ્યારી માતૃભૂમિને આપણે કેમ ભૂલી શકીએ? જેનાં તત્ત્વોથી આપણું આ શરીર બન્યું છે તેના પ્રત્યેની ભક્તિના ભારથી આપણે કદાપિ ઉઋણ નહિં થઇ શકીએ. માતૃભૂમિનું ઋણ ચૂકવવું એટલે પોતાના દેશના કહેવડાવવા પોતાનું સ્વમાન માનવું વિગેરે છે. માતૃભૂમિને આપણી વંદના હમેશાં હોવી જોઇએ. આપણે કેમ ભૂલી શકીએઃ—

जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी

ધર્મ-ભક્તિઃ-ધર્મની વ્યાપક ભાવના ન સમજાય ત્યાં સુધી પ્રચલિત ધર્મોમાંથી કોઇનો આશરો તો લેવો જ જોઇએ! ધર્મ પ્રત્યેની ભક્તિ, ગુરૂભક્તિનું અંગ છે.

(૧) નિત્ય નિયમ-વ્યાયામઃ—માણસે જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંકુશ રાખવા માટે પોતાની શારીરિક પ્રવૃત્તિઓનો એક આદર્શ નિત્ય નિયમ ઘડી કાઢવો જોઈએ. આ નિત્ય નિયમમાં નિયમિત ઊઠવું, શૌચ કરવું, ભોજન કરવું, નિદ્રા લેવી વિગેરે આવશ્યક કર્મનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ પ્રકારના નિત્ય નિયમને બધા ધર્મોએ સ્વીકાર કર્યો છે. વ્યાયામ શિક્ષણ પ્રચારવામાં, શરીરને સશક્ત બનાવવા માટે ઉપયોગી છે એટલે નિયમિત બધા વ્યાયામ માણસે કરવો જોઈએ! શરીર સ્વસ્થતાથી મનની સ્વસ્થતા આવે છે અને માણસ જીવનના કર્તવ્યો આનંદથી કરી શકે છે. આ વિના આ બધી પ્રવૃત્તિઓ બ્રહ્મચર્યની [illegible] વિશેષ રૂપે મદદગાર થઈને બ્રહ્મચર્યની સાધના સફળ બનાવવા માટે જરૂરી છે!

(૨) આહારવિહાર અને સ્વાધ્યાય-[illegible] [illegible]

"[illegible]"

[illegible]

(૪) વિવાહઃ—બધા મનુષ્યો પૂર્ણ બ્રહ્મચારી રહે તે વિભિન્ન લિંગના માનવ સમુદાયમાં શક્ય નથી. બધા માટે તો શું પણ જનસમાજનો મોટો ભાગ પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી શકતો નથી પુરુષે યોગ્ય સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરીને પોતાની ગૃહસ્થી સંભાળવી એમ બધા ધર્મો કબૂલ કરે છે.

વિવાહનો ધ્યેય અને ઉદ્દેશ્ય, સ્ત્રી પુરુષનો પારસ્પરિક સંબંધ વિગેરે બાબતો ઉપર અલગ અલગ ધર્મગ્રંથોમાં અલગ અલગ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે, અને બધાએ એકમતે સ્વીકાર્યું છે કે વિવાહનો અર્થ બળવાન સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાનો છે અને તે પણ રાષ્ટ્ર કે સમાજ માટે એક ઉપયોગી અંગ છે.

(૫) પાડોશીધર્મઃ—પાડોશીધર્મ ફક્ત પાડોશ પૂરતો જ માનવાનો નથી, પણ તેની ઉદાર ભાવનામાં 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' વિશ્વ કુટુંબની ભાવના રહેલી છે.

ખ્રિસ્તીધર્મ આ બાબતમાં કહે છેઃ—

'તું પોતાના પાડોશી સાથે પોતાના સમાન પ્રેમ રાખ.'

—મત્તી રંઙ.

મુસલમાનોનો ઈસ્લામ તો એથી પણ આગળ વધી કહે છેઃ—

'અનાથનો માલ પાછો આપી દો! ગરીબ અને મુસાફરોને તેમના હક્ક આપો અને મફતનો માલ ન ઉડાવો!'

પાડોશી ધર્મમાં પોતાના બાળકોનો ઉદ્ધાર, પોતાના પ્રાંતનો ઉદ્ધાર, રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર વિગેરે પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે. જે ભૂમિમાં માણસ પેદા થયો છે તે પ્રતિ તેનું કંઈક કર્તવ્ય રહે છે જે એણે અદા કરવાનું છે અને આ રીતે-વ્યક્તિના કુટુંબ, ગામ, નગર,

આપણ ધર્મના અલગ અલગ સંપ્રદાયના હાર્દને જેવું કે આત્મધર્મ, નગરધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મની જાણકારી સમજીને જીવનમાં તે ધર્મને આચરવાની આવડત કેળવવી જરૂરી છે.

(૧) નૈતિક જીવનને ઉન્નત બનાવવાનાં કર્તવ્યો:— આત્મિક વ્યવહારમાં ઉપરોક્ત જુદાં જુદાં કર્તવ્યો છે, પણ સાથે સાથે માનવે જીવનને પ્રતિભાવંત બનાવવા માટે, આત્મને ઉન્નત કરવા માટે, નીચેના ગુણો કેળવવા જરૂરી છે.—

વિદ્યા અને ઉદ્યોગ —વિદ્યા અને ઉદ્યોગ વિષે અલગ અલગ પ્રકારની સંસ્થાઓને [illegible] કરી [illegible] અને પોતાના [illegible] માટે તેનો પ્રચાર કરવો!

તપ અને શીલ — [illegible] અને [illegible] બનવા માટે પ્રયત્ન કરવો [illegible] છે. [illegible] માટે [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હોય છે.

[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

રહેલા છે અને તેમાં સ્વાર્થરહિત પારકાનું ભલું થાય, જીવન વ્યવસ્થિત બને તે માટે વિશેષ ગુણોને કેળવવાની ખાસ અગત્ય રહે છે. આ ગુણો એટલે સત્ય, અહિંસા, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, પ્રામાણિકતા વિગેરે છે, એનો વિકાસ આગળ જતાં કરવો રહ્યો જ.

ધર્મ એટલે અમુક પ્રકારની બાહ્ય ક્રિયાઓ તેમ જ તેનું આંતરિક રહસ્ય સમજવું! આ માટે હું અગાઉ જણાવી ગયો છું.

સંક્ષિપ્તમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ માટે નીચેના શ્લોકને આપણે ન ભૂલી શકીએ:—

> યેષાં ન વિદ્યા, ન તપો ન દાનં,
> જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ;
> તે મૃત્યુલોકે ભુવિ ભારભૂતા,
> મનુષ્ય રુપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ.

—જે લોકોમાં વિદ્યા નથી, તપ નથી, દાન નથી, જ્ઞાન નથી, શીલ નથી, ગુણ નથી તેમજ ધર્મ નથી તેઓ આ દુનિયામાં ભારરૂપે છે અને મનુષ્યના રૂપમાં પશુની જેમ ફરે છે.

ઉપરોક્ત પ્રાથમિક કર્તવ્યો પછી હવે આપણે આ ભૂમિકા પાછળનો વિકાસ જોઈએ. ઉપરોક્ત ગુણો જીવનમાં કેળવાશે તો આત્મા એક એવી ભૂમિકામાં પહોંચશે કે જ્યાંથી તે સ્વનો વિકાસ સાધવામાં તલ્લીન રહેશે.

હવે આપણે માણસના માધ્યમિક કે વિશેષ કર્તવ્યો તરફ વળીએ. ઉપરના કર્તવ્યો પછી માણસને સહેજે નીચેની બાબતો તરફ

શી તે પ્રશ્ન છે. પોતાની પત્ની કે પતિ તરફ, પુત્ર કે સ્ત્રીની જે જવાબદારી છે તેમાં સૌથી મોટી જવાબદારી અન્યોન્યથી સંતોષ પ્રાપ્ત કરવો એ રહેલી છે. આની ભૂમિકા—રૂપે શારીરિક કામવાસનાને સંતોષવી, તેમાંજ ઇતિશ્રી નથી થતી, પણ જીવનમાં એક બીજાના વિચારોને અનુકૂળ થવાનું, વિષયવાસનાને ન વધારવાનું વિગેરે પણ હોય છે. અનુકૂળ વિચારવાળા સદાચારી સ્ત્રી પુરૂષની સંતતિ પણ નિર્મળ હોય છે તેથી એ દૃષ્ટિએ પણ અનુકૂળ વિચારોની ભૂમિકા સ્થાપવી જરૂરી છે.

ગૃહસ્થાશ્રમના બ્રહ્મચર્યની સિદ્ધિ માટે બાઇબલમાં એક વાક્ય છે કે:—'મનુષ્ય પોતાના માતાપિતાથી અલગ થઈને પોતાની પત્ની સાથે રહેશે અને તેઓ એક તન થશે! હવે તેઓ એક તન છે એટલે તેમણે તેને સિદ્ધ કરવું જોઈએ અને એ શરીર એક બીજાને [illegible] કરવાં જોઈએ!'

બ્રહ્મચર્યની સાધના માટે, [illegible] પણ છે. [illegible] પણ છે.

[illegible]

[illegible]

રહેલા છે અને તેમાં સ્વાર્થરહિત પારકાનું ભલું થાય, જીવન વ્યવસ્થિત બને. તે માટે વિશેષ ગુણોને કેળવવાની ખાસ અગત્ય રહે છે. આ ગુણો એટલે સત્ય, અહિંસા, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, પ્રામાણિકતા વિગેરે છે, એનો વિકાસ આગળ જતાં કરવો રહ્યો જ.

ધર્મ એટલે અમુક પ્રકારની બાહ્ય ક્રિયાઓ તેમ જ તેનું આંતરિક રહસ્ય સમજવું! આ માટે હું અગાઉ જણાવી ગયો છું.

સંક્ષિપ્તમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ માટે નીચેના શ્લોકને આપણે ન ભૂલી શકીએ:—

યેષાં ન વિદ્યા, ન તપો ન દાનં,
જ્ઞાનં ન શીલં ન ગુણો ન ધર્મઃ;
તે મૃત્યુલોકે ભૂવિ ભારભૂતા,
મનુષ્ય રૂપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ.

—જે લોકોમાં વિદ્યા નથી, તપ નથી, દાન નથી, જ્ઞાન નથી, શીલ નથી, ગુણ નથી તેમજ ધર્મ નથી તેઓ આ દુનિયામાં ભાર-રૂપે છે અને મનુષ્યના રૂપમાં પશુની જેમ ફરે છે.

ઉપરોક્ત પ્રાથમિક કર્તવ્યો પછી હવે આપણે આ ભૂમિકા પાછળનો વિકાસ જોઈએ. ઉપરોક્ત ગુણો જીવનમાં કેળવાશે તો આત્મા એક એવી ભૂમિકામાં પહોંચશે કે જ્યાંથી તે સ્વનો વિકાસ સાધવામાં તલ્લીન રહેશે.

હવે આપણે માણસના માધ્યમિક કે વિશેષ કર્તવ્યો તરફ વળીએ. ઉપરના કર્તવ્યો પછી માણસને સહેજે નીચેની બાબતો તરફ વળવું પડે.—

બ્રહ્મચર્ય —ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને માણસનું બ્રહ્મચર્ય શું છે?

ગી કે પ્રશ્ન છે. પોતાની પત્ની કે પતિ તરફ પુત્ર કે એની જે લાગણી છે તેમાં સૌથી મોટી ભ્રામકતા અન્યોન્યથી [illegible] હોય એ રહેલી છે. આની ભૂમિકા—રૂપ શારીરિક કામવાસનાને [illegible], તેમજ 'ઇન્દ્રિયો નથી થતી, પણ સ્વપ્નમાં એક બીજાના વિચારોને અનુકૂળ થવાનું, વિશ્વાસઘાતને ન ચલાવવાનું વિગેરે પણ ભાવ છે. [illegible] વિચારવાળા [illegible] ની [illegible] પણ [illegible] હોય છે એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ અનુકૂળ વિચારોની ભૂમિકા [illegible] જરૂરી છે.

[illegible] ની સિદ્ધિ માટે [illegible] એક વાક્ય છે ૧.—'મનુષ્ય પોતાના [illegible] અવશ્ય કરીને પોતાની [illegible] અને [illegible] એક [illegible]! [illegible] એક [illegible] છે [illegible] તેને [illegible] અને [illegible] એક [illegible]. [illegible]!'

[illegible]

પ્રમાણિકતાઃ—બ્રહ્મચર્યના પાલન માટે જરૂરી પ્રામાણિકતાનું હોવું પણ જરૂરી છે. એટલા માટે ખર્ચ અને વ્યયો પણ સરખો જ હિસાબસર રીતે રાખવો જોઈએ! કહ્યું પણ છે કે 'જેવો આહાર તેવો ઓડકાર' એટલે જેવી આવક હશે તે પ્રમાણે તેનો વ્યય થશે. નૈતિક જીવનનું ધરાતલ પણ માણસની આવક ઉપર અવલંબે છે. દાખલા તરીકે કાળા બજારનો પૈસો ખરાબ કામો કરવામાં જ વધારે વપરાશે.

(૧) **વ્યાપારની દિશાની મર્યાદાઃ**—આની મર્યાદા હોવાથી માણસનું જીવન રખડું નથી બનતું. તેને પ્રામાણિક અને વ્યવસ્થિત જીવન ગાળવા પ્રેરે છે. દિશાની મર્યાદાથી લાભ ઉપર પ્રતિબંધ મુકાય છે અને લાભનો પ્રતિબંધ એટલે લોભનો પ્રતિબંધ કહી શકાય. લોભ સર્વનાશનું મૂળ હોઈને માણસનો વિકાસ (નૈતિક) અટકે છે.

(૨) **વ્યયની મર્યાદાઃ**—પૈસાનો વ્યય ક્ષણિક ખાવા પીવા કે મોજ શોખમાં ન કરવો જોઈએ, કારણ કે મોજ શોખમાં પડવાથી માણસના જીવનનું નૈતિક ધરાતલ ઉપર આવી શકતું નથી. આ સિવાય એવા ધંધાઓમાં પણ પૈસો ન લગાડવો જેનાથી અનીતિના ધંધાઓ થાય, જેમકે, કુટ્ટણખાનું, દારૂખાનું વિ. ચલાવવું, રાષ્ટ્રને હાનિ પહોંચે તેમજ પોતાના સ્વાર્થ માટે સર્વનો વિનાશ થાય.

ખાનપાન ઉપરનો તેમજ વ્યય ઉપરનો સંયમ બીજી વસ્તુઓ ઉપર સંયમ લાવશે જે બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં ઘણું જ મદદગાર થશે.

વ્યય કરવાના સાધનોમાં પરોક્ષમાં પણ કોઈને વ્યર્થની હાનિ કે નુકશાન થાય એવાં સાધનો કે ધંધાને સ્થાન આપવું ન જોઈએ!

(૩) **આવકની મર્યાદાઃ**—પોતાને મળે તેનાથી સંતોષ માનીને બીજી આવક–પરિગ્રહ બીજાના માટે ઉપયોગમાં આવે તેવી મર્યાદા પણ બાંધવી જોઈએ.

ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્યની આવક અને વ્યય મર્યાદિત કરી દેઃ પ્રામાણિકપણું દ્રવ્યમાં પ્રવેશી શકશે.

અસ્તેય:–પ્રામાણિક બનવા માટે એક વિશિષ્ટ ગુણને કેળવ-ણીની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે અને તે છે કોઈપણ પ્રકારની ચોરી કરવી નહિ. મુસલમાનને ઈમાનદાર બનાવવા માટે કુરાને ચોરીની એક આકરામાં કહ્યું છે: 'જો પાપ કરી તે પૂર્ણ કરો અને ચોરના હાથને કાપીને ફેંકી દ્યો!" જૈન ધર્મના ત્રીજા મહાવ્રતમાં ચોરીનું ધન પણ [illegible] બનાવે છે! બૌદ્ધ ધર્મે [illegible] [illegible] પણ [illegible] આવી છે. [illegible] પ્રવેશ કરે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

[illegible]

પ્રગટાવવી ઘણી જ જરૂરી છે. પ્રામાણિકતાનો પાયો જ સત્ય
અને અચૌર્યવ્રત સત્યવિના કદાપિ પ્રગટી શકે જ નહિ!

નિર્ભય અને અભયતાઃ—ઉપરોક્ત ગુણ કેળવવા મા
સર્વ પ્રથમ નિર્ભયતા કેળવવી જોઈએ. નિર્ભયતા માટે ઉપરો
ગુણો આવશ્યક છે. જીવનમાં નિર્ભયતા ત્યારે જ કેળવી શકાય જ્યા
આપણે સ્વયં નિર્ભય બનીએ અને બીજાને નિર્ભય બનાવી શકીએ
બીજાને નિર્ભય બનાવવું એટલે કે આપણાંથી કોઈ ડરે નહિ.

આ નિર્ભયતા કેળવવાનું રૂપ તે અહિંસા છે. કોઈની હિં
કરવાથી તમે નિર્ભય નહિં બની શકો અને અહિંસાનું તત્ત્વ જ્
સુધી જીવનમાં ન પ્રગટે ત્યાં સુધી જીવનનો વિકાસ ન થઈ શકે
કારણ કે હિંસા હશે ત્યારે પોતાની જાતને બચાવવાનો હમેશાં ડ
રહેશે અને એ ડર માણસના વિકાસને હમેશાં મારી નાખશે.

Live and Let Live–જીવો અને જીવવા દો! નો સિદ્ધાંત
માણસે ઉન્નતિ અને પ્રગતિ માટે સમક્ષમાં લાવવો જ જોઈએ!

બૌદ્ધધર્મના 'ધમ્મપદ' ૧–૫ માં કહ્યું છે કેઃ...

'વેરથી વેર કદાપિ સમતું નથી. અવેરથી જ તે શાંત થાય
છે. અને એ જ ધર્મ સનાતન છે! બુદ્ધના આ વાક્યને આપણે
ન ભૂલવું જોઈએ. જીવન કાળમાં આપણા ઘણાં શત્રુ છે. તેમાંથી
એકનો ઘાત કર્યો એટલે આપણે બીજા દશ–તેના ઓળખીતાને
શત્રુ બનાવ્યા, પણ એકને જો મિત્ર બનાવ્યો હશે તો બીજા
દશ આપણા મિત્ર બનશે.

'मित्ती मे सव्व भूएसु वेर मज्झं न केणइ'

મારે બધાં જીવો સાથે મૈત્રી છે, કોઈની સાથે વેર નથી. એ
ઉદાત્ત ભાવના અહિંસાનું સાચું સ્વરૂપ છે, જેને જીવનમાં પ્રગટાવવું
જરૂરી છે.

શરીર પાંચ તત્ત્વોનું બનેલું છે, તેવી રીતે આત્મિક વિકાસનું શરીર પણ ઉપરોક્ત પાંચ તત્ત્વો–અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને પ્રમાણિકતા વડે જ બનેલું છે.

ધર્મમય જીવન ગાળવા માટે એ સિદ્ધાંતો જરૂરી છે અને તેને જીવનમાં ઉતારી જાણ, આપણે 'સત્-ચિત્ આનંદ'ની ભૂમિકામાં પ્રવેશ પામી શકીએ.

જીવનની 'સત્યં, શિવં અને સુંદરમ્'ની વ્યાખ્યા બાંધવા માટે ઉપરોક્ત પાંચ તત્ત્વ એક ભૂમિકારૂપે છે. ધર્મમય જીવન જેમ બન્યું તેનો જવાબ ફક્ત 'સત્યં શિવં સુંદરમ્' બનવું–એજ હોઈ શકે ! અને તેનું મંડાણ 'લોકહિત' છે. મંડાણ પ્રાપ્તિનો આનંદ 'સચ્ચિદાનંદ' છે

પ્રાથમિક અને બિહાર મુદ્દો જેમાં [illegible] જેવા [illegible] આપણે [illegible] વિકાસના ઉચ્ચ મુદ્દા [illegible] કરી શકીએ [illegible] તો સત્યં-શિવં-સુંદરં જેમ બની શકીએ તે વિચારીએ

[illegible] નીચેના મુદ્દાનો વિચાર [illegible]—

(૧) [illegible]—[illegible]

(૨) [illegible]—[illegible]

(૩) [illegible]—[illegible]

[illegible]—

(૧) મુક્તિઃ—સંસારના બધા પ્રકારનાં બંધનોથી મુક્ત થઈ બંધનોને પોતાને સ્વાધીન કરવા.

(૨) સંયમઃ—બંધનોનો ત્યાગ કરવા માટે સંયમની આવશ્યક રહે છે. આ સંયમ એટલે ઇંદ્રિય ઉપરનો અંકુશ. આ સંયમ ૧ પ્રકારનો છે એવું જૈનશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે.

(૩) તપઃ—સંયમના પાલન માટે તપની અનિવાર્ય અગત્યત રહે છે. આ તપ જૈનધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે બાર પ્રકારનો છે, જેમ ભૂખ, તાપ, ધ્યાન, ચિંતન વૈયાવચ્ચ વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૪) ત્યાગઃ—શિવં બનવા માટે તેમજ તપ અને સંયમ માટે અને મુક્તિ માર્ગે પહોંચવા માટે ત્યાગ દૃષ્ટિ ધારણ કરી તેને વિકસાવવાની ખાસ જરૂરીયાત છે.

હવે જીવનને ધર્મમય બનાવીને આપણે 'सत्यं' એટલે સાચું, 'शिवं' એટલે શાશ્વત બનાવ્યું પણ એનાથી જ 'सुन्दरम्' જીવન બની શકતું હોય તેમ લાગતું નથી, માટે 'सुन्दरम्' બનવા માટે શું કરવું? તે વિચારીએ. જીવનનો વિકાસ, ધર્મમય જીવનનો ધ્યેય, જીવનનાં સૌન્દર્ય વગર અધૂરો જ રહે છે.

સુંદરમ્ બનવા માટે નીચેના ઉપાયો છેઃ—

(૧) સરળતા—મન વચન અને કાયાની કુટિલતાનો ત્યાગ કરીને સરળ બનવું એ સુંદર બનવા માટે પહેલું પગથીયું છે! જે મનુષ્ય સરળ નથી, માનસિક, કાયિક કે વાચિક ભ્રમણાઓ સેવે છે તેનું જીવન કદાપિ સુંદર બની શકતું નથી. માટે સુન્દરતા પ્રગટ કરવા માટે સરળ બનવું જરૂરી છે.

(૨) મૃદુતા—સરળતા સાથે જ્યાં મૃદુતા–મિઠાશ ન હોય

તો જીવનનું સૌન્દર્ય પૂરું બનતું નથી. જે સૌન્દર્ય આકર્ષક હોય પણ તેનામાં નમ્રતા ન હોય તો તે અધૂરું જ ગણાય, તે પ્રમાણે જીવનની સુન્દરતા પ્રગટાવવા માટે મૃદુ થવું પણ જ જરૂરી છે.

(૩) બ્રહ્મચર્ય:—સુન્દર થવા માટે 'મસ્તી' હોવી જરૂરી છે. આ મસ્તી તે નિજ-સ્વરૂપમાં વિચરણ કરવાની મસ્તી છે! બ્રહ્મચર્ય એટલે પોતાના સ્વરૂપમાં ગરકાવ રહેવું. ઉપરોક્ત મસ્તીના અભાવે સૌન્દર્ય [illegible] પણ લાગે!

જીવનને સત્યં-શિવં-સુન્દરં બનાવવા માટે ઉપરોક્ત પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થવો જરૂરી છે.

આ ત્રણે પ્રવૃત્તિઓનું પ્રતીક '[illegible]' છે. [illegible] સાથે પ્રગટ થયું અને તે જ [illegible] જીવનનો [illegible] છે. [illegible] જીવન [illegible] તેનો [illegible] '[illegible]' ના [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] '[illegible]' [illegible] છે! [illegible] [illegible] છે.

'[illegible]' [illegible]

બતાવેલ ક્રમ પ્રમાણે સર્વ–સાધારણ માટે થઈ શકે એમ જરૂર માની શકાય. અપવાદ હમેશાં ત્યાજ્ય છે.

જીવનનું કર્તવ્ય બજાવવા માટે, જીવનનું ધ્યેય સાધવા માટે માણસને ધર્મમય જીવનની જરૂરીયાત રહે છે અને એ પ્રાપ્તિ માટે તેણે ધર્મમય જીવન, પોતાને સમજીને તે પ્રમાણે બનાવવું જોઈએ.

'સોઽહમ્'ના નિજ સ્વરૂપમાં માણસનું જીવન રમે અને રાચે એમ ઇચ્છીએ.

卐

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

[લેખક : ડૉ. પ્રભાકર મગનલાલ પારેખ-મોડાસા]

ધર્મની વ્યાખ્યા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કે ચારિત્રગુણની પર્યાય (હાલત) છે.

૩. ધર્મ શબ્દનો ત્રીજો અર્થ એ કે ધર્મ એટલે કર્તવ્ય-ફરજ છે. આ બધા અર્થમાં ધર્મને એક ગુણ માનવામાં આવ્યો છે.

વળી જૈનશાસ્ત્રોમાં પરિભાષિક ધર્મ શબ્દ એક અજીવ, અરૂપી તત્ત્વ પણ કહ્યો છે કે જે ચાલવામાં સહાયક છે. આ એક સંજ્ઞા વિશેષ છે.

બન્નેમાં "ચાલવામાં સહાયક થવું" એટલી તો સાદૃશ્યતા મળી શકે છે. કારણ અહિંસા આદિ ભાવે ધર્મથી જીવ ઉંચી ગતિમાં ચાલ્યો જાય છે.

૪. ધર્મ શબ્દનો વ્યાપક અર્થ પણ છે. 'धारणाद् धर्म. इत्याहुः', यतः अभ्युदय निःश्रेयससिद्धिः स धर्मः અર્થાત જેના દ્વારા લોકોનું ધારણ થાય, જેના દ્વારા લોકો સમૃદ્ધ અને સુખી બને, જે પ્રજાને એક સૂત્રમાં બાંધી રાખે તે જ ધર્મ છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ

ધર્મની વ્યાખ્યાઓ જોયા પછી તેના સ્વરૂપ, તેની વિવિધતાનું રહસ્ય સમજવું જરૂરી છે. ધર્મ શું છે, ધર્મ સંસ્થા જગતમાં કેમ આવી, ધર્મમાં પરસ્પર ભિન્નતા કેમ છે, ઇત્યાદિ અનેક પ્રશ્નો પ્રત્યેક વિચારશીલ હૃદયમાં ઉઠયા કરે છે. આજે ધર્મને નામે સંપ્રદાયવાદે જોર પકડયું છે, સ્વાર્થ વધ્યો છે, યુધ્ધ વધ્યા છે, દંભ અને લુટને ધર્મના કલેવર ચઢાવવામાં આવ્યા છે અને શંકાશીલ હૃદયો ધર્મ નામ પ્રત્યે સુગ, ઘૃણા અને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા છે. ધર્મના તિરસ્કારે ધર્મ કદિ નાશ થયો નથી અને થશે પણ નહિ પરંતુ તેના અર્થનું સાચું સંશોધન કરી ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાશે જ સાચા ધર્મની કસોટી થવાને ધર્મ ... ને કોઈ રૂપે જીવિત છે ને રહેવાનો જ. મનુષ્યની

પાસે જ્યાં સુધી વહેમ છે અને તેની અંદર સારી-નરસી વૃત્તિઓ છે, ત્યાં સુધી ધર્મની જરૂરિયાત રહેવાની, તેથી જ તેનું સાચું સંશોધન અને સમન્વય અને વિશ્વમાં ધર્મ કેમ પેદા થાય છે, તે જાણવું જરૂરી છે, અને તે વાત સમજી તેની યથાર્થ રૂપથી મિમાંસા કરવી જોઈએ.

પ્રત્યેક ધર્મ વ્યક્તિને દુઃખથી છોડાવવાનો માર્ગ બતાવે છે, એથી માલુમ પડે છે કે દુઃખને દૂર કરવાનો જે માર્ગ છે, તેને જ ધર્મ કહેવામાં આવે છે. આ તત્ત્વ જેમાં જેટલું અધિક હશે, તે ધર્મ તેટલો ઊંચો હશે.

ઉદારતા અને નિષ્પક્ષપણે આવી મિમાંસા જો કરવામાં આવે તો આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ શકાશે કે દુનિયાના બધા ધર્મો એક જ ઉદ્દેશને માનતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને બતાવવાની ભિન્ન ભિન્ન ધર્મ પદ્ધતિ છે, તે દરેક ધર્મની જુદી જુદી [illegible]

[illegible]

પોષક કહે છે, તેથી માલુમ પડે છે કે અહિંસા, સત્ય આદિ મૂલ ધર્મ છે અને તેમાં વિરોધ નથી, વિરોધ છે તેના વિવિધ રૂપોમાં અર્થાત્ સંપ્રદાયોમાં. કહેવાનું માત્ર એટલું જ કે ધર્મ સુખને માટે અને વિવિધ સંપ્રદાયો ધર્મને માટે છે. સંપ્રદાય સ્વયં પરિપૂર્ણ ધર્મ નથી, તે અહિંસા આદિ ધર્મને માટે છે.

જુદા જુદા ધર્મોમાં જે આપણને પરસ્પર વિરોધ જણાય છે તે અનેકાંત, સ્યાદ્વાદ યા સમભાવને ન પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ અને વિવિધતાનું રહસ્ય સમજ્યા પછી અને ધર્મને સર્વત્ર અને સર્વકાલીક લોકો માટે સુખનું કારણ સમજ્યા પછી, વ્યવહારમાં તે દુઃખનું કારણ કેમ થયો છે, ક્લેશવર્ધક કેમ થયો છે, ઇત્યાદિ સમજવાની ચાવી હાથમાં આવી જાય છે. ધર્મને નામે અહંકારની પૂજા કરાવવાથી કલ્યાણકારી ધર્મ અકલ્યાણકારી બને છે.

ઉદારતાથી આપણે જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક, ઇસાઇ, પારસી, ઇસ્લામ આદિ ધર્મો પર વિચાર કરવો જોઈએ ને વિનયથી, મિથ્યાદૃષ્ટિનો દોષ ન આવે તે રીતે તેની આલોચનાત્મક, પૂર્ણ નિષ્પક્ષપાતથી અભ્યાસ કરી વૈજ્ઞાનિક સત્યને શોધી બાકીનાને વર્તમાનકાળની દૃષ્ટિએ નિરુપયોગી સમજી છોડી દેવું જોઇએ.

જે કાર્ય સાર્વત્રિક અને સર્વકાલિક દૃષ્ટિએ અધીકતમ પ્રાણીઓને અધીકતમ સુખનું કારણ સમજે તે જ ધર્મ છે, તેનાથી વિરુદ્ધ કોઈપણ કાર્ય ન હોય. આ સિદ્ધાંતને આપણે આપણા જીવનમાં ઉતારવાની કોશીશ કરવી જોઇએ

આ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યે જેટલું આપણું ધ્યાન કેંદ્રિત થયું હશે, તેટલું દરેક ધર્મ અને સંપ્રદાયોમાં રહેલા હિતકર તત્ત્વને આપણે મહત્તા

કિંતુ ધર્મનો ક્રમવિકાસ: જૈન ધર્મનાં અહિંસા, સંયમ અને તપ; બૌદ્ધધર્મની દયા; ખ્રીસ્તી ધર્મની સેવા અને ઇસ્લામનો બંધુભાવ આ બધી ચીજોને જાણવાને માટે ઉપયોગી છે, અહીં જાણવાની છે.

આ જ પ્રમાણે વર્તમાન કાળમાં ઉભરાતી સાંપ્રદાયિક [illegible], કોમોના પુનર્વિચારનો વિરોધ, ધાર્મિક [illegible], સ્પર્શાસ્પર્શનો [illegible] વિચાર, [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

૨ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ અનુસાર તેનાં સ્વરૂપ અનેક છે.

૩ ધર્મનો અંશ હોવાથી તે સ્વરૂપ પણ ધર્મ કહેવાય.

૪ પ્રત્યેક સંપ્રદાય જો બીજા સંપ્રદાયને ફક્ત અવિવક્ષીત કરે છે અને વિરોધ ન કરે, તો તે પણ ધર્મ છે.

૫ દર્શન-ઇતિહાસ, ભૂગોળ, જ્યોતિષ, ગણિત આદિ ધર્મશાસ્ત્ર નથી.

૬ જે પ્રમાણે અંશથી અંશીનું જ્ઞાન કરાય છે, તે જ પ્રકારે આપણે પ્રત્યેક સંપ્રદાય રૂપ અંશથી ધર્મ રૂપ અંશીનું જ્ઞાન કરી શકીએ છીએ શર્ત એ કે અનેકાંત, સ્યાદ્વાદ અર્થાત્ સર્વ ધર્મ સમભાવનું તત્ત્વ તેમાં હોવું જોઇએ.

ધર્મનો ઉદ્દેશ

સામાન્ય લોકો માને છે કે ધર્મ પરલોક માટે છે, એ વાત મનાય છે કે ધર્મથી પરલોક સુધરે છે, પરંતુ ધર્મની ઉત્પત્તિ લૌકિક આવશ્યકતાનું જ ફળ છે, પારલૌકિક ફળ તો તેનું આનુસંગીક ફળ છે. જૈન શાસ્ત્ર અનુસાર જે સમયે અહિં ભોગ-ભૂમિ હતી અર્થાત જુગલીયાનો યુગ હતો, તે સમયે અહીં કોઈ ધર્મ ન હતો, તેનું કારણ એ કે તે સમયે મનુષ્યને કોઈ લૌકિક કષ્ટ ન હતું તે સમયે સામ્યવાદ એટલા વ્યાપક રૂપમા હતો કે પ્રાકૃતિક દ્રષ્ટિએ પણ લોકોમાં કોઈ વિષમતા ન હતી જૈન શાસ્ત્ર અનુસાર સ્ત્રી પુરૂષના શરીરની દશામાં પણ વિષમતા ન હતી તે સમયે કોઈ રાજા કે અમલદાર ન હતા, સ્વામી-સેવકનો ભેદ ન હતો, અકાળ મૃત્યુ અને બીમારી ન હતી, જૈન શાસ્ત્ર આ કાળને પહેલો "આરો" યા સર્વથી સારો કાલ કહે છે. આ કાળમા ધર્મ ન હતો.

આથી એ વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે જ્યાંસુધી સમાજમાં

[illegible] પેદા નથી થતી, સમાજ દુઃખી નથી હોતો ત્યાંસુધી ધર્મ પેદા થતો નથી.

ધર્મની ઉત્પત્તિ દુઃખને દૂર કરવાને માટે જ થાય છે. ગીતાના શ્લોકોમાં દુઃખને દૂર કરવા માટે ઈશ્વરનો યા ધર્મનો અવતાર થાય છે. ઉદાહરણાર્થ ભગવાન મહાવીર, બુદ્ધ, [illegible], કૃષ્ણ વગેરે.

સંસારના બધા ધર્મસંસ્થાપકોએ દુઃખી સમાજના દુઃખ દૂર કરવા માટે જ ધર્મ સંસ્થાપના કરી છે અને પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું છે. ધર્મ સુખને માટે જ છે, આ વાત તો સર્વસમ્મત છે તેને સિદ્ધ કરવાને અધિક પ્રમાણ દેવાની જરૂર નથી.

ધર્મની આવશ્યકતા કેમ થઈ, તે અમારે જાણવાનું આવ્યું. હવે ધર્મ શું છે, તે સમજવામાં મુશ્કેલી રહેતી નથી. તે [illegible] દુઃખ દૂર [illegible] ધર્મ [illegible] દુઃખ [illegible]

ત્રિવિધ દુઃખ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

હોય, જે પ્રેમ પાર્થિવ અને રાગી ન હોય પણ અપાર્થિવ અને સાત્ત્વિક હોય, જેનું એક માત્ર ધ્યેય "वसुधैव कुटुंबकम्" અર્થાત્ સારી વસુધાના લોક મારા કુટુંબી છે, તે હોય તે જ સાચો પ્રેમ અને તેનો પાલન કરનાર સાચો પ્રેમી છે. જૈન ધર્મ જેને "સાત્ત્વિક પ્રેમ" કહે છે. આ પ્રેમ કેળવવા માટે યોગ્યતા, સાગર-મન અને બલિદાનની ભાવનાની પૂરી જરૂર છે. આત્માના સ્વરૂપની સાચી અને પારદર્શક ઓળખાણ એ જ પ્રેમનું ફળ છે. આ માર્ગ ત્યાગ અને સ્વાર્પણ કરતાં પણ કઠીન છે, માટે તેની યથાર્થતા સમજવી કઠીન હોવા છતાં જરૂરી છે અને અત્યાવશ્યક છે.

મિત્ર-મિત્ર વચ્ચે, પતિ-પત્ની વચ્ચે, પિતા-પુત્ર-માતા વચ્ચેનો પ્રેમ એ મોટે ભાગે સાત્ત્વિક પ્રેમ હોવાને બદલે રાગ, વાસના અને મોહથી જ ભરેલો હોય છે.

જેવી રીતે હવા ચોતરફ ફેલાએલી છે, છતાં જે જોઈ શકાતી નથી, તેનું માત્ર પરિણામ જ ગુણકારી છે, તે પ્રમાણે સાચો અને સાત્ત્વિક પ્રેમ પણ હવાની જેમ જ વ્યાપક છે અને તેનું સ્વરૂપ આત્માની જેમ કલ્પનાતીત હોવા છતાં તેનો ભાવ આપણે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ.

આ સાત્ત્વિક પ્રેમ એટલો બધો અમૃતમય છે કે તે ઝેરને પણ અમૃતમય બનાવે છે. વૈરી અને શત્રુ બન્ને પર તેનો પ્રવાહ સમાન અને નિરંતર વહે છે. શત્રુની શત્રુતા દૂર કરી તેને પણ નમ્રચિત્ત અને પ્રેમમય બનાવે છે

આ પ્રેમ સમગ્ર વિશ્વના લોકોને પોતાના એક કુટુંબીજન સમજવામાં આવશે જેટલી આ સમજણ સધાશે, તેટલો જ પ્રેમનો ક્ષેત્ર વધુ વિસ્તૃત અને વર્ધિત બનશે જીવનના દુઃખને દૂર કરવાની જીવનમાં એકવાર થયેલ મનાશે તો કોઈ દુઃખ ચોંટશે નહિ ને ચોંટ્યું હશે, તો તેની કોઈ અસર માત્ર રહેશે નહિ

પ્રભનો સારો અનુભવ નિસ્પૃહ જીવ અને મોટા મનમાંથી જ થાય અને તેનો પણ ઉંડી, વહેમ અને નિર્દયતામાંથી થાય ત્યારે તે વસ્તુને સાચા ધર્મો વડે છોડનારે પ્રથમ પડવું થઈ રહ્યું પછી.

પર આણી કૃત દુઃખો

[illegible] (Production), [illegible] (Exchange) અને [illegible] (Distribution) [illegible]

[illegible] Survival of the [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

હોય, જે પ્રેમ પાર્થિવ અને રાગી ન હોય પણ અપાર્થિવ અને સાત્વિક હોય, જેનું એક માત્ર ધ્યેય "વસુધૈવ કુટુંબકમ્", અર્થાત્ સારી વસુધાના લોક મારા કુટુંબી છે, તે હોય તે જ સાચો પ્રેમ, અને તેનો પાલન કરનાર સાચો પ્રેમી છે. જૈન ધર્મ જેને "સાત્વિક પ્રેમ" કહે છે. આ પ્રેમ કેળવવા માટે યોગ્યતા, સાગર-મન અને બલિદાનની ભાવનાની પૂરી જરૂર છે. આત્માના સ્વરૂપની સાચી અને પારદર્શક ઓળખાણ એ જ પ્રેમનું ફળ છે. આ માર્ગ ત્યાગ અને સ્વાર્પણ કરતાં પણ કઠીન છે, માટે તેની યથાર્થતા સમજવી કઠીન હોવા છતાં જરૂરી છે અને અત્યાવશ્યક છે.

મિત્ર-મિત્ર વચ્ચે, પતિ-પત્ની વચ્ચે, પિતા-પુત્ર-માતા વચ્ચેનો પ્રેમ એ મોટે ભાગે સાત્વિક પ્રેમ હોવાને બદલે રાગ, વાસના અને મોહથી જ ભરેલો હોય છે.

જેવી રીતે હવા ચોતરફ ફેલાએલી છે, છતાં જે જોઈ શકાતી નથી, તેનું માત્ર પરિણામ જ ગુણકારી છે, તે પ્રમાણે સાચો અને સાત્વિક પ્રેમ પણ હવાની જેમ જ વ્યાપક છે અને તેનું સ્વરૂપ આત્માની જેમ કલ્પનાતીત હોવા છતાં તેનો ભાવ આપણે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ.

આ સાત્વિક પ્રેમ એટલો બધો અમૃતમય છે કે તે [illegible] પણ અમૃતમય બનાવે છે. [illegible] અને [illegible] બન્ને પર તેનો પ્રભાવ સમાન અને નિરંતર વહે છે [illegible] ફરી [illegible] પણ [illegible] ને પ્રેમમય બનાવે છે.

આ પ્રેમ [illegible] આકાને [illegible] એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ જ પ્રેમનો [illegible] નિયમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કહેવાય [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કોઈ [illegible] નહિ [illegible] છે. તેની [illegible] કોઈ અસર [illegible] રહેશે નહિ

[illegible]

[illegible]

[illegible] (Production), [illegible] (Exchange) [illegible] (Distribution) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સામાન્ય જનતા પાસે ન બરાબર છે અને બહુજ નાના વર્ગ પાસે નફા રૂપે સંગ્રહ થએલી છે. કાર્લ માર્ક્સ અનુસાર "Poverty exists into plenty" ની સ્થિતિ થએલી છે. પરિણામે પ્રાણીઓમાં પરસ્પર સંઘર્ષ વધ્યો છે; જેનાથી અનેક પ્રકારના અન્યાય અને અત્યાચાર થાય છે અને દુઃખ વધે છે.

૩. મનુષ્યને સુખી રહેવાની કળાનું જ્ઞાન નથી, માટે જ તેને દુઃખનો અનુભવ જેટલો હોવો જોઇએ તેથી વિશેષ થાય છે. ઇર્ષા આદિથી તે અનાવશ્યક દુઃખની સૃષ્ટિ કરે છે.

આ ત્રણ પ્રકારના દુઃખોને ક્રમથી પ્રાકૃતિક, પર પ્રાણીકૃત અને સ્વકૃત આપણે ગણી શકીએ છીએ.

પ્રાણીઓનું શરીર ઘૃણાજનક છે, બહુ જલ્દી તેમાં રોગ થાય છે, રોગથી તે કમજોર બને છે, સ્વયં પોતે શિથિલ થઇ જાય છે અને અંતે ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે નષ્ટ થઈ જાય છે. આ બાજુ પ્રકૃતિ પણ આપણી ઇચ્છા મુજબ કામ કરતી નથી. આપણે ચાહીએ કે ઠંડી હવા ચાલે, તો ગરમ ચાલે છે, આ પ્રમાણે પ્રકૃતિ આપણી ઇચ્છા યા શરીરની આવશ્યકતા અનુસાર વર્તતી નથી નથી શરીર પણ આપણી ઇચ્છા અનુસાર ચાલતું અને દુઃખની વૃદ્ધિ થાય છે, આ દુઃખોથી બચવાને માટે પરસ્પર સહયોગથી એક બીજાનું દુઃખ દૂર કરવાનું તથા સહનશીલ બનવાનું શીખવવામાં આવે છે

સહનશીલતા

પ્રાકૃતિક અને શારીરિક મુશ્કેલીઓને દૂર કરવામાં સહનશીલતા અને [illegible] પરસ્પર સહયોગ [illegible] જરૂરી છે, તેટલો જ સમભાવની [illegible] સમજાવી આદિ [illegible] બહુજ જરૂરી છે.

[illegible], સંયમ [illegible] અને તપશ્ચર્યામાં ક્રમે તેટલી [illegible]

કોઈએ ક્રોધ કરી હોય પણ તેનામાં સાચી સહનશીલતા ન હોય તો ઉપરના ગુણો નિરર્થક બની જાય. એ સહનશીલતા તેનો પાયો છે, આત્માનો ગુણ એવમ્ સહજ સ્વભાવ છે.

વ્યવહારમાં રહેતા મનુષ્યને વખતે ઓછે અંશે સહનશીલ બનવું જ પડે છે. સત્ય, બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગી રહેનાર કે કોઈને ભના ભાનો રહે છે, લોકાની ખાટી ટિકાઓ, ગાળો, તેમ લોકાની ધમકિઓ અને અપમાનોના [illegible] સામે લોકાને નિભાવે સહનશીલ બનવું પડે છે, અનીતિ લોકામાં સહનશીલતા આ રીતે બનવું પડે છે. પરંતુ સાચી વસ્તુઓ સામે મહન કરવા બનવું એ [illegible]

[illegible]

પ્રેમ

[illegible]

[illegible]

અને મૂડીવાદ યા Capitalism ના નામથી સંબોધે છે. તેમનું કહેવું છે જ્યાં સુધી શોષક અને શોષિત બે વર્ગ રહેવાના અને ઉત્પાદનનાં સાધનો પર ખાનગી–માલિકી હક રહેશે ત્યાં સુધી સમાજમાં આર્થિક વિષમતા રહેવાની. મનુષ્યની આર્થિક જરૂરિયાત એ તેની અતિ ઉપયોગી અને તેના વિના ન ચલાવી શકાય તેવી જરૂરિયાત છે, અને તેથી આ આર્થિક વિષમતા જેટલી વધુ હશે, તેટલો શોષિત વર્ગ ઉપર અત્યાચાર પણ વધુ હશે અને રાજ્ય, ન્યાય, ધર્મ વિગેરે દરેક વસ્તુનો ઉપયોગ શોષક વર્ગ શોષિતોને કચડવામાં જ કરશે. તેમનું કહેવું છે કે જ્યાં આર્થિક વિષમતા આટલી તીવ્ર, ત્યાં સાચો ધર્મ સ્થિર કઈ રીતે રહી શકે! એથી જ તેઓ વર્ગવિહીન સમાજની વાતો કરે છે કે જેમાં સાચું સુખ, ધર્મ, સભ્યતા અને શાંતિ રહેવાના. કાર્લ માર્કસે તો ત્યાંસુધી ઉમેર્યું છે કે યંત્ર-યુગ અને મૂડીવાદી સમાજમાં ધર્મ એ કહેવાતો ધર્મ છે ને રીબાતી જનતા માટે અફીણ માત્ર છે.

ઉપરનો વિચાર ખૂબ જ વિચારણીય હોવા છતાં વ્યક્તિગત રીતે વ્યક્તિઓ ધારે તો આ પર પ્રાણી કૃત દુઃખ ઓછા થઈ શકે છે. એ માટે કોઈ કોઈને ન સતાવે, ન ચોરી કરે ને જપ્ત કરી ન્યાય-પ્રાપ્ત સાધનોને નિરાકુલતાથી ભોગવી શકે તે માટે સંયમી બને અને સંયમથી કામ લે તે વધુ આવશ્યક છે. આપણે આગળ કહી ગયા કે ધર્મ સમષ્ટિ અને વ્યક્તિના સુખને ધ્યાનમાં રાખી સાક્ષાત્કાર કરાવનારો એક માત્ર માર્ગ છે.

સંયમ

[illegible]

સંયમ એટલે આશ્રવદ્વારથી નિવૃત્તિ (પાપકર્મને રોકવા) આના ત્રણ પ્રકાર છે—૧ કાયિક સંયમ, ૨ વાચિક સંયમ, ૩ માનસિક સંયમ.

ઇન્દ્રિય દમનઃ—કાયિક સંયમનો અર્થ એ કે દેહને [illegible] તમામ [illegible] જેમ ગમે તેમ ભોગવી શકાય નહીં. આ સંયમથી "[illegible]" એ સ્વભાવ પર પ્રહાર પડે. [illegible] ઓછી થઈ ને શરીરે [illegible] [illegible] સહન [illegible] વધે.

પૂ. [illegible] પણ કહે છે કે આજની [illegible] [illegible] ઉભી થતી અશાંતિ તેમજ દૂર થઈ શકાય, ને રોગોનો [illegible] સંયમથી [illegible] [illegible] [illegible] પણ નહિં [illegible] તેમજ તે છે, તે [illegible] [illegible] [illegible] આ [illegible] સંયમ અને [illegible] પણ [illegible] શકાય છે.

[illegible]

[illegible]

અપરિગ્રહવૃત્તિ (સંયમ-નિયમ)

[illegible]

કરી બેસે છે, તેનો ખ્યાલ માત્ર પણ તે રાખતો નથી. સમાજ શબ્દનો તાત્વિક અર્થ જાણવો જરૂરી છે. સમાજ એટલે વ્યક્તિ સમુદાય નહિ જ, સમુદાય તો કોઈ પણ કારણે ક્ષણભર માટે એકઠો થઈ અલગ થઈ શકે છે. સમાજનું તો બંધારણ હોય છે. સમાજ એટલે "समम् अजन्ति जनाः अस्मिन् इति". અર્થાત જેમાં લોકો મળીને એક સાથે, એક ગતિથી અને એક એકમ બની ચાલે તે સમાજ છે. રોબર્ટ બ્રિફોલ્ટ નામના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન લખે છે કે સમાજનો અર્થ છે ભાઈચારો. એક ઉદ્દેશ્યની સિદ્ધિને માટે કામ કરવાવાળા, એક ભાવથી પરિચાલિત વ્યક્તિઓની, કોઈ પણ પ્રકારના દબાવ વગર, પોતાની ઇચ્છાથી, સંચાલિત સંસ્થા કે જેના બધા સદસ્ય છે અને એક બીજાના હિત અને તેમના પ્રયત્નની સફલતાના ઇચ્છુક છે. આ જ સાચો માનવસમાજ છે.

આજે સમાજમાં વાસ્તવિક "सम-अजन" નો અભાવ છે કે નહિ, તે ચર્ચામાં નહિ પડીએ પરંતુ પરિગ્રહવૃત્તિ રાખીને, તે તેની સાથે રહેતા મોટા સમુદાયનું અહિત કરી રહ્યો છે, તે વાત નિઃશંક છે.

રાત્રિ અને દિવસ, ખાતા-પીતાં, ઉઠતાં-બેસતાં તેને સંપત્તિ માત્રનો જ ખ્યાલ આવે છે. તેનું જીવન સંપત્તિ ઉપર જ માત્ર કેંદ્રિત થએલું હોય છે, આ સ્વભાવ સંતતિની વૃદ્ધિમાંથી જન્મે છે. જેમ જેમ પુત્ર પુત્રાદિ વધતાં જાય છે, તેમ તેમ તેની પ્રજા ખાતર અનેક ગણી સંપત્તિ તે વધારતો જાય છે, પોતાની સંતતિ માટેની સંપત્તિની વૃદ્ધિનું પરિણામ એ આવે છે કે તેનાં બાળકો ઉદ્યમ-રહિત, નિરુત્સાહી અને નિર્જીવ થઈ જાય છે. પરિગ્રહ તેને માટે બાધક નીવડે છે. સમો વારસો કંઈ પણ પિતા તેના બાળકોને દેતા [illegible], તેણે સાચું શિક્ષણ અને સંસ્કારનું સિંચન કરવું જોઈએ. [illegible] અને તે [illegible] આદર્શ [illegible] જીવન મહાવીરના તેના

વ્યાખ્યાનમાં અમને સમજે કહે છે કે " પુત સપુત તો સંચય કાના!

સંપત્તિ ઉપર કેટલ દરેકનું મન એટલું બધું નિમિત્તમાં હોય છે કે ભંડારમાં પડેલી પડેલી [illegible] જાય છે કે તેને [illegible] માટે મળવું છે!

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર [illegible] માટે [illegible] કહે [illegible] ને [illegible] સંભારવા કે—

૧

[illegible]
[illegible]

૨

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પૂર્વક નિયમન કરવું તે. 'સંભાળપૂર્વક નિયમન કરવું' એ શબ્દનો વધુ વિસ્તૃત અર્થ પણ છે. સંયમ એટલે સાધુના પાંચ મહાવ્રત અને શ્રાવકના બાર અણુવ્રત. ઇચ્છાઓને રોકી પાપથી વિરમવું તેને વ્રત કહેવામાં આવે છે.

સાધુનાં પાંચ મહાવ્રતઃ-પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ.

શ્રાવકના બાર અણુવ્રતઃ-સાધુના પાંચ મહાવ્રત એ શ્રાવકોને માટે પાંચ અણુવ્રત કહેવામાં આવે છે. ૬ દિગ્વ્રત ૭ ઉપભોગ-પરિભોગ, ૮ અનર્થદંડ ૯ સામાયિક. ૧૦ દેશાવગાસિક, વ્રત, ૧૧ પૌષધ વ્રત ૧૨ અતિથિ સમવિભાગ વ્રત, છઠ્ઠું, સાતમું ને આઠમું વ્રત તે ગુણવ્રત પણ કહેવાય છે ને નવ, દશ, અગિયાર ને બારમું વ્રત શિક્ષા વ્રત પણ કહેવાય છે ને બન્ને પહેલા પાંચ અણુવ્રતની રક્ષા તથા વાડ રૂપે છે.

અહિંસા

અહિંસા એટલે કોઈ જીવને મારવું નહિ. તેનો પારિભાષિક અર્થ પ્રાણાતિપાત વિરતી. શુદ્ધ પ્રેમ, દયા અને અનુકંપા જ્યાં હોય તેજ સાચો અહિંસક બની શકશે. જે સાચો અહિંસક બન્યો, તેનામાં ત્યાગ-વ્રત અને સહનશીલતા આદિ આવવાના જ.

સંસારના દરેક જીવો પ્રત્યે સાચો પ્રેમ, દયા અને અનુકંપા રાખવા છતાં એવા કેટલાક જીવો છે કે જે ગમે તેટલી સાવચેતી રાખવા છતાં બચવા મુશ્કેલ બને છે. જૈન ધર્મ અનુસાર જીવોની બે શ્રેણીઓ કરવામાં આવી છે. ૧ સ્થાવર જીવો, ૨ ત્રસ જીવો. સ્થાવર જીવોની હિંસા શ્રાવક માટે હોય શકે નહિ પણ શ્રમણ માટે સર્વથા હોય છે, ત્રસ જીવોનો સંહાર શ્રાવકને પાપના ભાગી બનાવે છે, માટે સ્થૂલ ત્રસ જીવ, બે ઇંદ્રિયથી પંચેંદ્રિય સુધીનાને જાણીને, ઓળખીને,

પાણીનો સંગ્રહ કરીને, બળી નાખીને, ઉદરાગ્નિ શાંત રહે નહિ અને બીજા પાસે લાવે નહિ. એ પ્રભુ અને જંતુ જીવોની થતી હિંસાની નિવૃત્તિ રૂપ વ્રત તેથી જ આચરણ કરવાનું ફરમાવવામાં આવ્યું છે.

જૈન પરિભાષામાં તેને માટે દાન પરિહાર અને આહાર પરિહાર સિવાય ભાવના ને ભેદ તેઓ જ માટે થાય છે. આમ અને અહિંસા [illegible] વ્રતનું [illegible] નીચેને જ [illegible] માં આવ્યો.

જે ભક્ત અહિંસા હો, તે [illegible] નિરામિષભોજી [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પાપ [illegible] થઈ છે. [illegible] અહિંસા [illegible] વિષય, [illegible] અને [illegible] વિષય [illegible] [illegible] જ [illegible] છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

મૈથુન

મૂલ મેહુણાઓ વેરમનં ।

ભગવાન મહાવીરે બીજા વ્રતોને નદી રૂપ ગણ્યા છે. જ્યા બ્રહ્મચર્યને સાગર સમાન ઉપમા આપી છે. બ્રહ્મચારી હિંસક મૃષાભાષી ન હોય તેમ પરિગ્રહી પણ ન હોય.

બ્રહ્મચર્ય ત્રણ પ્રકારના છે. કાયિક બ્રહ્મચર્ય, વાચિક બ્રહ્મચર્ય અને માનસિક બ્રહ્મચર્ય.

કાયિક બ્રહ્મચર્યઃ–કાયિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારે પોતાની ય પારકી સ્ત્રી સાથે વિકારમય સ્પર્શ કરવો નહિ યા કોઈ પણ સ્ત્રી સમક્ષ વિકારી દૃષ્ટિએ જોવું નહિ. કાયા વડે કોઈ પણ સ્ત્રી અથવા બાળકના અંગનો સ્પર્શ વિકારી દૃષ્ટિએ ન કરવોઃ

વાચિક બ્રહ્મચર્યઃ–વાચિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારે કોઈ વિષયવર્ધક, વિકારી યા અશ્લીલ શબ્દો સાંભળવા નહિ તેમજ બોલવા પણ નહિ. જીભ ઉપર સંયમ ખાસ રાખવો જોઈએ.

માનસિક બ્રહ્મચર્યઃ–માનસિક બ્રહ્મચર્ય પાળનારે વિકારી યા કુત્સિત દૃશ્યો જોવા નહિ, કારણ કે તેથી મનમાં કુત્સિત ભાવો પેદા થાય છે, આ પ્રમાણે આવા વિકારી દૃશ્યો ન જોઇ, ન વિચારી મનને શુદ્ધ અને સાત્વિક રાખવા પ્રયત્ન કરવો.

આ ત્રણ પ્રકારના બ્રહ્મચર્યપાલનમાં જે સફળ થાય છે, તે જ સાચો બ્રહ્મચારી બની શકે છે.

'બ્રહ્મ' એટલે પરમાત્માનું સ્વરૂપ અને 'ચર્ય' એટલે ચર્યા કરવું તે, અર્થાત આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવી યા પરમાત્મા સ્વરૂપમાં લીન થવુ.

અબ્રહ્મચર્ય એ જડ સંસર્ગથી જન્મેલો વિકાર છે. આ વિકાર [illegible] જેટલી મોહનીય કર્મની અસર હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે [illegible] નીવડે છે.

ભગવાન મહાવીરે પણ બ્રહ્મચર્યની સમાધિના દશ સ્થાનો [illegible] છે, અને બ્રહ્મચર્ય [illegible] સમાન [illegible] આપી છે.

[illegible] " [illegible] " [illegible] છે. [illegible] ([illegible]) [illegible] વિવરણ [illegible] છે, [illegible]

([illegible])

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સાંખ્ય દર્શન તેને કૂટસ્થ–નિત્ય માને છે, જ્યારે બૌદ્ધ દર્શન એકાંત અનિત્ય માને છે. આ બન્ને સિદ્ધાંત વિચારતા અપૂર્ણ દેખાશે, કારણ કે જો એકાંત કૂટસ્થ નિત્ય હોય તો તેનું પરિણમન થઇ શકે નહિ, પરિણમન જો ન હોય તો બંધન પણ ન હોય અને બંધન ન હોય તો મુક્તિ–નિર્વાણ કે મોક્ષનો પ્રયત્ન પણ હોઈ શકે નહિ.

જ્યારે આપણને તો ક્ષણે ક્ષણે દુઃખનું સંવેદન થાય છે, શરીરનાં સારા માઠાં દરેક પ્રસંગે આત્મા શુભાશુભ ભાવો અનુભવે છે, તેથી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે આત્મા પોતે નિત્ય હોવા છતાં, કર્મબંધનથી બંધાએલો છે.

વળી, જો આત્મા કેવળ અનિત્ય હોય, તો પાપ, પુણ્ય, સુખ, દુઃખ એ કંઇ સંભવે જ નહિ. વળી જે આત્મા કર્મબંધન કરે, તે જ નાશ પામે, તો પછી તે કર્મનું પરિણામ પણ કોણ ભોગવે ? એમ પરસ્પર અસંબદ્ધતા જણાય છે, આથી જ જૈન દર્શન તેને પરિણામી નિત્ય માને છે.

વિશ્વનું અનાદિત્વ— આ જગત ઇશ્વરે બનાવ્યું નથી, આખું વિશ્વ અનાદિ છે.

કેટલાક દર્શનો માને છે કે દરેક કાર્યનું કંઇક ને કંઇક કારણ હોય જ છે, જેમકે ઘડા રૂપ કાર્યનો કરનાર કુંભાર, તેમ નાના મોટા દરેક કાર્યનો કર્તા કે પ્રેરક કોઇને કોઇ અવશ્ય છે, તે જ રીતે આ જગતનો કર્તા પણ કોઇ ને કોઇ હોવો જોઇએ અને તેને જ તે ઇશ્વર યા કોઇ શક્તિ રૂપ કલ્પે છે

ઇશ્વરની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારથી થાય છે. શારીરિક સૂત્રના "जन्माद्यस्य यत" સૂત્રનું જે ભાષ્ય શંકરાચાર્યે કર્યું છે, તે અનુસાર ઇશ્વર માયા સબલ બ્રહ્મ છે. રામાનુજ અનુસાર ઇશ્વર જીવાજીવની

[illegible] છે, ગૌતમબુદ્ધના મત અનુસાર તે જીવોના [illegible] કર્મો અનુસાર તેના ફળ-ભોગની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળો જગતનો કર્તા અને [illegible] છે. વેદ અનુસાર તે [illegible] [illegible] [illegible] વિશે [illegible] છે. ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ અનુસાર તે "કર્તુંમ અકર્તુંમ અન્યથા કર્તુમ્" [illegible] સમર્થ જગતનો કર્તા, ધર્તા અને સંહર્તા છે.

આ રીતે ઈશ્વર સંબંધી જુદા પ્રકારના વિચારો જોઈ બુદ્ધિ-[illegible] ઉત્પન્ન થાય છે કે તે [illegible] [illegible] પ્રશ્નો ઉઠાવે છે.

(૧) જો [illegible] [illegible]

[illegible]

બીજો કરે ને તમે ભોગવો કે તમે કરો ને બીજો ભોગવે તે સુઘટિત નથી અને તેથી જ આ વિશ્વ ઈશ્વરે કે કોઈએ બનાવ્યું નથી કે તેનો પ્રેરક પણ નથી, કારણકે રાગ-દ્વેષથી રહિત થએલા સિદ્ધ આત્માને સંસારનો સંબંધ રહેવા પામતો નથી.

આત્મ-સંગ્રામઃ-આખા સંસારમાં એક નાનાથી માંડીને મોટા જંતુ સુધી પરસ્પર એક બીજાને ભોગે જીવતા હોય છે અને એમ સ્વાર્થના પારસ્પરિક દ્વંદ્વયુદ્ધો ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન રીતે પ્રવર્તી રહ્યા છે. જૈન દર્શન કહે છે કે "બહારના બધા સંગ્રામોથી વિરમો. તમારૂં કલ્યાણ, તમારૂં હિત, તમારૂં સાધ્ય એ બધું તમારામાં છે. તમે જે બહાર શોધી રહ્યા છો તે સાવ મિથ્યા વસ્તુ છે, પોતાના કોઈ પણ સુખ માટે બીજા સાથેના અત્યાચાર, હિંસા કે યુદ્ધ એ બધાં નકામા છે" કહ્યું છે કેઃ—

૧.

अप्पाणमेव जुज्झाहिं किंते जुज्झेण जुज्झओ
अप्पाणमेव अप्पाणं, जइत्ता सुह मेहउ।

२.

वर मे अप्पा दंतो संजमेण तवेण य
माहं परेहिं दम्मंतो, बंधणेहि वहेहिं य

(૧) બહારના યુદ્ધથી શું વળવાનું છે? માટે આંતરિક યુદ્ધ કરો, આત્માના સંગ્રામથી જ સુખ પામી શકશો.

(૨) બહારના વધ કે બંધનથી દમવા કે દમાવા કરતાં સંયમ અને તપથી પોતાનું આત્મદમન કરવું તે જ ઉત્તમ છે.

કર્મના અચળ કાયદાથી પુનર્જન્મનો સ્વીકારઃ-જડ, માયા કે કર્મથી સંડોવાએલું ચૈતન્ય જે જાતની ક્રિયા કરે છે, તેનું ફળ તેને

પોતાને જ ભોગવવું પડે છે. જૈન દર્શન કહે છે કેઃ– "કલ્પ કલ્પાન્ત ન ક્ષીયતેઽપિ" કહેલ કર્મને ભોગવી લીધા વિના કર્મથી છૂટી શકાતું નથી.

કર્મનો સિદ્ધાંત જ એવો છે કે જ્યાં સુધી જેનું બીજ બળી ન જાય ત્યાં સુધી સુખ કે દુઃખ રૂપે પરંપરાગત પરિભ્રમણ થતું રહેવાનું અને જ્યાં સુધી કર્મનો સંબંધ રહે, ત્યાં સુધી જન્મમરણનાં ભિન્નભિન્ન સ્થાન યોનિઓમાં વિવિધ અવતારો અને પુનરાગમન થતું જ રહેવાનું.

" [illegible]

સુખ

[illegible]

સ્વાર્થ ટકી શકે નહિ, માટે પરોપકારને ધર્મ બનાવવો જ પડશે અને તેને સ્વાર્થનું અંગ માનવો જ પડશે. એ રીતે પરોપકારને આપણો એક સ્વભાવ પણ બનાવવો પડશે.

પરોપકારના ક્ષેત્રમાં ફક્ત મનુષ્ય જ નહિ પણ પશુપક્ષી વિકલેંદ્રિય—પંચેંદ્રિય તથા સ્થાવરોનો પણ સમાવેશ થાય છે. જેણે પરોપકારને સ્વાર્થ સ્વ+અર્થ ગણ્યો છે, સમગ્ર પ્રાણી-જગત જેનું પરોપકારનું ક્ષેત્ર છે, તે જ નિષ્પાપી અને સુખી છે.

આત્મા અમર છે, માટે આજે આપણે મનુષ્ય છીએ, તો સદા જ મનુષ્ય નહિં બન્યા રહીએ. કદિ પશુ, પક્ષી, કીડા આદિ પણ કર્મ અનુસાર થવું પડશે. આજ આપણે મનુષ્યભવમાં રહી પ્રતિ ઉપકારની નિરાશાથી તેને સતાવીએ, તો આપણે પણ પશુ, પક્ષી આદિ થતાં સતાવાના જ, પરંતુ જો આપણે દયા રાખીશું, તો આપણને પણ તે ભવમાં દયાના પરિણામ મળશે. સારાંશ એ કે દરેક પ્રાણીને દરેક જગ્યાએ જન્મ લેવો પડે છે, તેથી સુખી જીવન વિતાવવાનું ક્ષેત્ર આપણે આ ભવથી જ ફેલાવી શકીએ છીએ. આ રીતે પરોપકાર રૂપી સ્વાર્થની મદદથી આપણે વર્તમાન સ્વાર્થ નહિ પણ ત્રિકાળીક સ્વાર્થને પામી શકીએ.

જગત કલ્યાણની કસોટી

એ તો હવે દરેક માને છે કે જગતના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ છે. અહિંસા, આદિથી જગત કલ્યાણ શકય બને છે ને દાનાદિ રૂપી શુદ્ધ કાર્ય તેનાં સાધન છે, પરંતુ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર અને નિર્ણય વિવેકપૂર્વક થવો જોઇએ, તે વાત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે.

જગત કલ્યાણની કસોટી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર એટલા માટે જરૂરી છે, કારણ કે આ સંસારમાં એક સાથે સમગ્ર લોકોનું

કાયાનુ તાત્વિક કાર્યમાં લાગ્યા છતાં એમના આર્થિક વિચાર તારૂ-મ્યાર થઈ, તે આ કાર્યો મુખ્ય નહિ ધાર્યાં માલ્થસ, રિકાર્ડો, તેમજ બેંથમ અને મીલ આદિ તેથી જ "અધિકાંશ લોકોનું અધિકતમ સુખ" અર્થાત્ greatest good of the greatest number નો નિયમ માને છે. એ વાત નો સિદ્ધાંત છે કે અત્યારના આર્થિક વિચારને લાગુ તેના [illegible] [illegible] [illegible] (class war) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સ્વાર્થ ટકી શકે નહિ, માટે પરોપકારને ધર્મ બનાવવો જ પડશે અને તેને સ્વાર્થનું અંગ માનવો જ પડશે. એ રીતે પરોપકારને આપણો એક સ્વભાવ પણ બનાવવો પડશે.

પરોપકારના ક્ષેત્રમાં ફક્ત મનુષ્ય જ નહિ પણ પશુપક્ષી વિકલેંદ્રિય—પંચેંદ્રિય તથા સ્થાવરોનો પણ સમાવેશ થાય છે. જેણે પરોપકારને સ્વાર્થ સ્વ+અર્થ ગણ્યો છે, સમગ્ર પ્રાણી-જગત જેનું પરોપકારનું ક્ષેત્ર છે, તે જ નિષ્પાપી અને સુખી છે.

આત્મા અમર છે, માટે આજે આપણે મનુષ્ય છીએ, તો સદા જ મનુષ્ય નહિં બન્યા રહીએ. કદિ પશુ, પક્ષી, કીડા આદિ પણ કર્મ અનુસાર થવું પડશે. આજ આપણે મનુષ્યભવમાં રહી પ્રતિ ઉપકારની નિરાશાથી તેને સતાવીએ, તો આપણે પણ પશુ, પક્ષી આદિ થતાં સતાવાના જ, પરંતુ જો આપણે દયા રાખીશું, તો આપણને પણ તે ભવમાં દયાના પરિણામ મળશે. સારાંશ એ કે દરેક પ્રાણીને દરેક જગ્યાએ જન્મ લેવો પડે છે, તેથી સુખી જીવન વિતાવવાનું ક્ષેત્ર આપણે આ ભવથી જ ફેલાવી શકીએ છીએ. આ રીતે પરોપકાર રૂપી સ્વાર્થની મદદથી આપણે વર્તમાન સ્વાર્થ નહિ પણ ત્રિકાળીક સ્વાર્થને પામી શકીએ.

જગત કલ્યાણની કસોટી

એ તો હવે દરેક માને છે કે જગતના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ છે અહિંસા, આદિથી જગત કલ્યાણ શક્ય બને છે ને દાનાદિ રૂપી શુદ્ધ કાર્ય તેનાં સાધન છે, પરંતુ કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર અને નિર્ણય વિવેકપૂર્વક થવો જોઇએ, તે વાત ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે.

જગત કલ્યાણની કસોટી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર એટલા માટે જરૂરી છે, કારણ કે આ સંસારમાં એક સાથે સમગ્ર લોકોનું

પ્રમાણુ તાત્વિક અર્થમાં સમાતા છતાં જેમના આર્થિક હિત તરફ-મેદાર થઈ, તે આ કાર્યો કૃત્રિમ નહિ કાર્લ માર્ક્સ, લેનીન, તેમજ એંગલ્સ અને મીલર આદિ તેથી જ “અધિકાંશ લોકોનું અધિકતમ સુખ” અર્થાત્ greatest good of the greatest number નો નિયમ બનાવે છે. એ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે વર્તમાન આર્થિક વિષમતાને કારણે તેના એકદમ જોરથી પ્રતિક્રિયા રૂપે એક તરફ વિજિત માનવ-સમુદાય કે જે કરોડોની સંખ્યામાં છે ને બીજી તરફ મુઠ્ઠીભર ધનપતિઓ કે જેમના હાથમાં ઉત્પાદનનાં સાધનો છે, બે વચ્ચે વર્ગ-સંઘર્ષ (class war) ચાલી રહ્યો છે, એટલે પ્રજાજનોની ગરીબી અને કાંગાલીયતનો વિચાર કરવા રૂપે આપણને ઉચિત લોકોના કલ્યાણ તરફ પ્રયાસ કરવા પ્રેરે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કળા શીખવી જોઈએ. એવા પણ ઘણા મનુષ્ય જોવામાં આવે છે કે બીજા મનુષ્યોની અપેક્ષા સુખ સામગ્રી અધિક હોવા છતાં પણ ઉલટા અસંતોષ આદિને કારણે દુઃખી રહે છે અને એ મનુષ્ય જરા પણ વિપત્તિમાં ગભરાય જાય છે, જ્યારે અનેક મહાપુરુષો હસતાં હસતાં મરે છે. આ ઉપરથી એ વાત પ્રત્યક્ષ થાય છે કે જે લોકો સુખી રહેવાની કળા જાણે છે, તે હરહાલતમાં સુખી રહે છે અને આ કળાને જે નથી જાણતો તે હરહાલતમાં દુઃખી રહે છે.

ધર્મ આ કળાનું શિક્ષણ દે છે. શારીરિક જીવનથી આત્મ-જીવનને મહાન સમજવું, શરીરને માટે આત્માનું નહિ પણ આત્માને માટે શરીરનું બલિદાન કરતાં શીખવું. મૃત્યુને ગૃહ-પરિવર્તન યા વસ્ત્ર-પરિવર્તન સમાન સમજવું, તો દુઃખપૂર્ણ ઘટનાઓ આપણને દુઃખી નહિં કરી શકે.

આપણે નિશ્ચિત રીતે સમજી લેવું જોઇએ કે અમારો કોઈ ઉપર અધિકાર નથી, જે જેટલી સહાયતા કરે, તે તેની સજ્જનતા છે, અગર ન કરે તો ખૂરૂ માનવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી.

"નાટકના પાત્રની મહત્તા તેના પદ પર સ્થિર નથી, અર્થાત્ રાજા બનવાવાળો ઉત્તમ પાત્ર છે ને રંક બનવાવાળો જ ધન્ય પાત્ર છે, તે વાત નથી પરંતુ જેને જે કામ સોંપવામાં આવ્યું હોય, તે કામ જો સારી રીતે કળા સાથે કરે, તો તે સારો પાત્ર ગણાય છે, તે જ પ્રકારે સંસારમા પોતાના કર્તવ્યને પૂર્ણ રૂપથી કરવાવાળો જ ઉત્તમ છે. ધન, પ્રભાવ, યશ આદિથી કોઇની ઉત્તમતાનું અનુમાન કરવું તે ઉચિત નથી-" પંડિત દરબારીલાલજી"

જો આપણે દુ:ખી ન થવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીએ તો આપણને કોઇ દુઃખી નથી કરી શકતુ.

આ વિષયમાં રોગીની જેમ બે વાતનો વિચાર કરવો જરૂરી

છે. રોગી મનુષ્ય રોગની યથાશક્તિ ચિકિત્સા કરે છે ને અન-
શક્તિથી લાભ લે છે. આ બે કાર્ય દુઃખથી પીડીત રોગીઓએ કરવા જોઇએ. આ રીતે સંસારમાં સુખી બનવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી, તેની કળા શીખી, સુખની વૃદ્ધિ કરવી જોઇએ. તેને માટે સંતોષ, ઉદાસીનતા, ક્ષમા, ત્યાગ આદિ ગુણો જરૂરી છે.

ગુણ અને ગુણાભાસ—દરેક ગુણની પાછળ ગુણાભાસ લાગેલો રહે છે. જેવી રીતે અહિંસાની પાછળ નિર્બળતા, ક્ષમાની પાછળ કાયરતા, વિનયની પાછળ દીનતા આદિ. આ ગુણ અને ગુણાભાસમાં આકાશ-પાતાળનું અંતર છે, પણ એક બીજાના [illegible] છે. ગુણ જીવોને સ્વીકાર્ય અને [illegible] છે, તેમ [illegible] [illegible] અને દેવ છે. આ ગુણ ગુણાભાસ ન બની જાય તે [illegible] ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ.

[illegible] "Theory and practice of non-violence" [illegible]

[illegible]

દુ:ખના આવવા ઉપર આપણે તેનો સામનો કરવો જોઈએ. સામનો કરવા માટે બે વાત આવશ્યક છે. દુ:ખોને નષ્ટ કરતા જવું અને તેના ઘાને સહન કરતા જવું. જે મનુષ્ય શત્રુના ઘાને સહન કરી શકતો નથી તે શત્રુનો નાશ કદિ પણ કરી શકશે નહિ, તેજ પ્રમાણે દુ:ખની ચોટ સંબંધી સમજવું જોઈએ. સમભાવ સ્થિર રાખી, સમભાવને કોઈપણ જાતની આંચ ન આવે; તેમ ધીરતા અને મનોબળથી દુ:ખના ઘા ઉપર થતા ઘાને ઝીલવા જોઈએ, તેનો પ્રતિકાર કરવો અને તેમ કરતાં શરીર ઉપરથી મમત્વ છોડી શરીરત્યાગ સુધી પણ તૈયારી રાખવી જોઈએ. સુખ શરીરને માટે નથી પણ આત્માને માટે છે અને શરીરના દુ:ખથી આત્મા દુ:ખી થતો નથી.

સુખી રહેવાની કળાના નામ ઉપર, આધ્યાત્મિક જીવનના નામ ઉપર અને સંતોષ આદિ ગુણના નામ ઉપર, જે સ્વયં ગુલામી સ્વીકારે છે, અને દુ:ખોના હુમલાથી ડરી પીછેહઠ કરે છે, તે પણ ગુલામ અને દુ:ખી થઈ જાય છે ને સાથે સાથે સંસારમાં દુ:ખ ફેલાવે છે, કારણ કે રોગના જેમ દુ:ખના જંતુઓ પણ ચારે તરફ ફેલાવા માંડે છે.

સુખી રહેવાની કળા એ પણ નથી બતાવતી કે મનુષ્ય દુર્દશામાં પડ્યો રહે, ઘોરમાં ઘોર વિપત્તિમાં પણ સમભાવનો ગભરાટ અને નિરાશા થવા દે. શિકારી જેમ શિકારને દેખે, તેવી રીતે તેણે વિપત્તિઓને વીરરસથી દેખવી જોઈએ. વિપત્તિ સામે આત્મ સમર્પણ કરી દેવું યા ગુલામી સ્વીકારવી તે તે કળાની હત્યા કરવા બરાબર છે.

સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્ન કરવાવાળો સાધારણ મનુષ્ય જો સુખી રહેવાની કળા નહિં જાણતો હોય, તો અસફળતા મળતા નાસીપાસ થઈ જાય છે ને સાહસ છોડી દેવા સુધીની તત્પરતા બતાવવા માંડે છે, પરંતુ તે કળાનો સાચો ઉસ્તાદ હારવાથી પણ હારશે નહિ, નિ:સહાય થવાથી નિરાશ થશે નહિ. પરાજય અને નિરાશા આદિ

કર્મ જેવાં કેટલાંયે નીકળી ગયાં. સમભાવ આદિ ગુણ આર્જવતાને માટે નથી પણ અનંત કર્મદલના માટે જ છે.

અજર પ્રમાણ અને આત્મપ્રમાણ માટે નિર્વૃત્તિ આવશ્યક છે. જે મનુષ્ય પરિમિત સ્થાનને માટે મોહ રહે છે, તે અજર પ્રમાણને માટે પૂરી શક્તિ લગાડી શકતો નથી, કારણ કે ત્યાં પરિમિતતા છે, ત્યાં અભિમાન પ્રવૃત્તિ પણ ત્યાં મોહને રહે છે. નિર્વૃત્તિમાં મનુષ્યને આ મોહને રહેવા નથી. તે ત્યાગ કરે કે ન કરે, પરંતુ નિર્વૃત્તિમાં રહેવો જોઈએ. નિર્વૃત્તિનું રૂપ ત્યાં સર્વથા એક સરખું નથી હોતું અને ભિન્નતાઓ અને અભિમાન સ્વકીય ભાવનાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રવૃત્તિથી અનેક ને ત્યાગ નિર્વૃત્તિ પણ ઘણી છે.

[illegible]

જે લોકો પૂજા કરાવવા માટે એવા તપ કરે છે, તે તપનું ફળ તેમને મળતું નથી. પણ જે લોક તે નથી સમજતા કે આ તપસ્યાઓથી સુખની સ્થિરતા વધે છે અને પ્રકૃતિની વિરૂદ્ધ લાવાની શક્તિ આવે છે, તેમને પણ તપનું ફળ મળતું નથી. તપ તો ફક્ત સંયમનો અભ્યાસ કરવા માટે કસરત સમાન છે. તેનાથી પણ સારે તપ આત્મશુદ્ધિ તપ અથવા સેવા છે. જેને અંતરંગ તપ પણ કહેવામાં આવે છે. બાહ્ય તપ કારણ છે, અંતરંગ તપ કાર્ય છે. બાહ્ય તપ કર્મને શિથિલ કરે છે, ત્યારે અંતરંગ તપ તેનો ક્ષય કરે છે. સાર એ છે કે ધર્મ સુખને માટે છે. જે સુખ બાહ્યસાધનો પર અવલંબીત છે, તે પૂર્ણ સુખ નથી. સ્વાર્થપૂર્ણ દ્રષ્ટિ બનાવવાથી તે મળી શકતું નથી. પૂર્ણ સુખી બનવાને માટે પૂર્ણ સુખની કળા જાણવી જોઈએ ને ગુણાભાસથી બચવું જોઈએ.

ધર્મ મિમાંસા અને જૈન ધર્મ

અત્યાર સુધી ધર્મના વિષયમાં જે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તેનો સાર બધા ધર્મોમાં મળે છે. જો આપણામાં સમભાવ આદિ ગુણ હોય તો આપણે કોઈ પણ ધર્મનો સહારો લઈ સાચા ધર્મને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ.

જૈન ધર્મનો સ્યાદ્વાદ જે છે, તે સર્વ ધર્મ સમભાવનું નામાંતર માત્ર છે. સ્યાદ્વાદ દ્વારા જૈનધર્મે સર્વ ધર્મનો સમન્વય કર્યો છે, તેનો ઉપયોગ વિશેષતઃ દાર્શનિક ક્ષેત્રમાં થએલ છે, તેટલા જ માટે સાધારણ મનુષ્ય તેનો લાભ ઉઠાવી શક્યો નથી પરંતુ તેના પ્રવર્તકનું લક્ષ્ય તે જ હતું.

જાતિ-પંક્તિના ભેદ, નરનારીના અધિકારોની વિષમતા, આદિ તો જૈનધર્મમાં છે જ નહિ [illegible] તેના મંદિરમાં સૌ [illegible] સમાન સ્થાન છે. આ પ્રકારે [illegible] ધર્મ—સમભાવ.

અર્વાચીન સમયમાં, નરનારી-અધિકાર સમાનતા, વિવેક આદિ ઉપયોગી બુદ્ધિએ પૂરતી ભમ્યા હોવી જ. જૈન સાહિત્યમાં ઉપદેશ પ્રમાણ છે કે એ ખાસ મનુષ્ય વિષય અને સંતોષ દૃષ્ટિએ તેનું નિરીક્ષણ કરે એ વાસ્તવિક પણ પૂરી રહેશે નહિ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પુણ્યની રાશીએ માનવજન્મ મળે છે, માનવભવ ભવના અંત છે, કારણ કે મોક્ષપ્રાપ્તિનાં બધાં સાધનો મનુષ્યભવમાં જ છે. સંસારી જીવના બે ભેદ-:

બહિરાત્મા અને અંતરાત્મા-: બહિરાત્મા તે છે કે પરપુદ્ગલોનો ભોગી, જડનો સંગી, દેહાધ્યાસ બુદ્ધિવાળો, મિથ્ અને પ્રમાદવશ અનંતાકાળની મલિન વાસના અને મળને અધઃપતન કરી, દ્રવ્ય કર્મે ભાવકર્મ અને ભાવકર્મે દ્રવ્યકર્મ ઉપાર્જ કરી, પરંપરાએ અનંતો સંસાર વધારી ચોરાશી લાખ જીવાયોની પરિભ્રમણ કરતો રહે છે,– बहुइ बहुवा अनंत सुत्तो।

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ કહ્યું છે કે 'બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી શુ દેહ માનવનો મળ્યો,' વગેરે વગેરે; સુખ મેળવવા માટે દોડધામ ખુબ કરે છે, પણ સુખના સાધનો શું, સુખ શું, તે નહિ સમજ આંધળી દોડ કરે છે. અને આવીચી મરણ ક્ષણે ક્ષણે, પળે કરે છે.

લક્ષ્મી, અધિકાર, કુટુંબ, પરિવાર, સ્નેહી, સ્વજનો, ધન, દોલ માલ ખજાના, દાસ, દાસી, અનેક જાતના પશુઓ અને વાહનો પ્ર કર્યાં અને તેમાં રચ્યો પચ્યો પણ રહ્યો પણ આત્માનું શું! આ માટે વિચાર કરવો ઘટે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ફરીને માર્ગ ભૂલે જીવાત્માઓને સમજાવે છે કે–

'હું કોણ છું, ક્યાંથી થયો, શું સ્વરૂપ મારું છે ખરું,
કોના સંબંધે વળગણા છે, રાખું કે એ પરહરું;

એના વિચાર વિવેક પૂર્વક, શાંત ભાવે જો કર્યાં,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનના, સિદ્ધાંત તત્ત્વો અનુભવ્યાં.

ઉપરની વસ્તુઓ વિવેકપૂર્વક વિચાર કરે અને તેમાં મતાંધ, [illegible] પ્રાપ્ત કરે. અને ઉન્નતિને માર્ગે વધે, તથા માનવતા પ્રાપ્ત કરે.

માનવતાના ચાર લક્ષણ:- સહજ સૌમ્યતા, સહજ-કોમળતા, નિરભિમાન, અને અનુકંપા. આ ચાર લક્ષણો પ્રાપ્ત કર્યે મનુષ્યમાં સાચા મનુષ્યત્વનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે.

ધર્મના ચાર પ્રકાર:- દાન, શીલ, તપ અને ભાવ.

દાનના પાંચ પ્રકાર છે. અભયદાન, સુપાત્રદાન, અનુકંપાદાન અને કીર્તિદાન.

ભાવના ચાર પ્રકારની છે:- મૈત્રી ભાવના, પ્રમોદ ભાવના, કારુણ્ય ભાવના, માધ્યસ્થ ભાવના.

મૈત્રી ભાવના:- [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કરીને, તે બહિરાત્મા અંતરાત્મા થતાં સન્માર્ગે ચઢે છે. અને ધર્મનો અધિકારી બને છે.

જ્યાં વિષય ત્યાં જ કષાય. વિષયમાં ફસાએલો મનુષ્ય પોતાને કારાગૃહી સમજે છે ને કારાગૃહી જેમ કારાગૃહમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરે, તેમ વિષય તરફ તે અનાશક્ત થાય છે અને આ રીતે વિષયથી દૂર ભાગી, ન્યાય અને નીતિથી આજીવિકા ઉત્પન્ન કરી, કષાયને શમાવીને, પાંચ ઇંદ્રિય અને મનને વશ કરી, આત્મા સાથે યુદ્ધ કરી તેના ષટરિપુને નિર્મૂલ કરવાના હેતુથી શમાવીને; પરપુદ્‌ગળમાંથી તેની દ્રષ્ટિ ફેરવી, જ્યારે આત્માભિમુખ દ્રષ્ટિ કરે છે ત્યારે તે સાત પ્રકૃતિનો ક્ષય કે ઉપશમ કરી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે.

જૈન એ જન્મથી થતો નથી પરંતુ ક્રમે ક્રમે રાગ, દ્વેષને જીતીને જૈન બને છે.

સમ્યક્‌ત્વના પાંચ લક્ષણ—: શમ, સમ્વેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્થા.

શમ એટલે કષાયોને શમાવવા, સમ્વેગ એટલે સંસારના બંધનોનો ભય. નિર્વેદ એટલે વિષયો ઉપર અનાશક્તિ (અણગમો). આસ્થા એટલે સત્સંગ, સદ્વાંચન અને સદ્‌બુદ્ધિથી જન્મતી શ્રદ્ધા.

જે સમયે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાન સહચારી છે. તેઓનો સંબંધ અવિનાભાવી છે.

સમકિતીને સંસાર લુખો અને સુકો લાગે છે. ન્યાય નીતિથી આજીવિકાના સાધન કરે પણ સમાય તેને આશક્તિ ન હોય, કારણ કે તે સમજે છે કે તે મારું નથી અને હું તેનો નથી જે વસ્તુ વિનાશી છે, તે અનંતવાન વસ્તુ અનંતતામાં શી રીતે સમાય? સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવાને સમયે બે બુદ્ધિ (કર્તવ્યા કર્તવ્ય બુદ્ધિ યા વિવેક) ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે ભેદાભેદ જીવ–અજીવનું જ્ઞાન થાય છે.

જેમ તત્ત્વને જાણી જાણ્યા પછી આદરવા જોગ આદરે છે ને

જોવા જોગ તે જોઈ છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થયા પછી મોક્ષ" શાસ્ત્રકારના કહેવા અનુસાર "અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે" વિવેચનમાં જણાવેલા ગુણસ્થાન તે જીવ ક્રમે ક્રમે પ્રાપ્ત કરે છે અને સિદ્ધ ગતિને પામે છે કે જે તેનું ધ્યેય અર્થાત્ મોક્ષ (અવ્યાબાધ સુખ) છે. મોક્ષ સિદ્ધિ મુક્તિ કે જે પદે તે પહોંચ્યો, ત્યાં અનંત કાળ સુધી [illegible] તે સ્થાને સદા રહે છે, અને આ પ્રકારે ભવભ્રમણમાંથી તે છૂટકારો થાય છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'નમાજ' નું જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું જ મહત્ત્વ જૈન સમાજમાં 'આવશ્યક' નું છે.

શાસ્ત્રમાં એવી આજ્ઞા છે કે પ્રથમ અને ચરમ તીર્થંકરના સાધુઓ "આવશ્યક નિયમિત કરે; તેમ છતાં જો તેઓ તે આજ્ઞાનું પાલન ન કરે તો તેઓને સાધુ–પદના અધિકારી પણ માની શકાતા નથી. શ્રાવકોમાં "આવશ્યક" નો પ્રચાર વૈકલ્પિક છે. અર્થાત્ જે ભાવુક અને નિયમવાળા હોય છે, તેઓ અવશ્ય કરે છે. બાર વ્રતધારી માટે 'આવશ્યક ફરજીઆત છે.

જે જે ક્રિયા અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે, તેને આવશ્યક કહે છે. જે અન્તર્દષ્ટિ છે ને જેની દૃષ્ટિ આત્મા તરફ ઝૂકી છે અર્થાત્ જે સહજ સુખ વ્યક્ત કરવાના વિચાર તથા પ્રયત્નમાં લાગી રહેલ છે, તે ક્રિયાને "આવશ્યક" ક્રિયા કહે છે કે જે સમકિત આદિ ગુણોનો વિકાસ કરવામાં સહાયક હોય અને જ્ઞાનાદિક ગુણો પ્રગટ કરવા અર્થે મદદ રૂપ હોય. આવી ક્રિયા–જ્ઞાન અને ક્રિયા–ઉભય પરિણામ રૂપ અથવા ઉપયોગપૂર્વક કરવાની છે.

સ્થૂલદૃષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાના ૭ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે. ૧ સામાયિક ૨ ચોવીસત્થો ૩ વંદણા ૪ પ્રતિક્રમણ ૫ કાયોત્સર્ગ ૬ પ્રત્યાખ્યાન. આ બધી ક્રિયા આત્મિક ક્રિયાઓ છે. ને આત્માના વિકાસ અર્થે જ કરવામાં આવે છે.

'આવશ્યક' ક્રિયાના સામાયિક અને પ્રતિક્રમણની ક્રિયા જરા વિસ્તારથી લખું છું. બાકીની બધી ક્રિયા સામાયિક અને પ્રતિક્રમણની જેમ જ આત્મોત્થાન કરાવવાવાળી છે. એક એક પાઠની ક્રિયા જો લખવા બેસું તો તેનો આરો આવે તેમ નથી.

ભગવંત મહાવીરે શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યું છે કે પ્રમાદ બીલકુલ કરશો નહિ, એક સમયને માટે પણ નહિ, समय गोयम मा पमायए પણ ઉત્થાન, બળ, કર્મ, વીર્ય, પુરૂષાકાર અને પરાક્રમ કરતાં કરતાં તમારા આત્માની ઉન્નતિ સાધ્યે જ જજો.

સામાયિક—શ્રી ગૌતમ સ્વામી મહાવીર ભગવાનને પૂછે છે, હે ભગવાન્! સામાયિક ક્રિયાથી જીવને કયો લાભ પ્રાપ્ત થાય?

શ્રી મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે, હે ગૌતમ! તું તે ભિન્ન નથી, જેમ કે મહત્પુણ્યો આત્મઆરાધ્ય સામાયિક કરનાર જીવને સંપૂર્ણ આત્મના ગુણોનો લાભ થાય છે, અને નવીન કર્મનો બંધ થતો નથી, અને પૂર્વ કર્મોની નિર્જરા થાય છે; એમ અનંત કર્મોની ધામ નિર્જરા સર્વ એક પ્રમ થાય છે. જે ગાર્ષ ખણ કેટે ... ન હો અને નહીં, તે સર્વ સામાયિકનો પ્રતાપ જાણવો.

સામાયિક, [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પ્રતિક્રમણ છે. પ્રાંત એટલે પાછું અને ક્રમણ એટલે ફરવું, અર્થાત્ એક સ્થિતિમાં જઈને ફરીથી મૂળ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવી તે પ્રતિક્રમણ કહેવાય. કેમ કે આ સ્થળે અંતર્દષ્ટિ વાળા આધ્યાત્મિક પુરુષોની જ 'આવશ્યક' ક્રિયાનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્રતિક્રમણના પાંચ પ્રકાર—: દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક. કાળભેદથી ત્રણ પ્રકારના પ્રતિક્રમણ પણ કહ્યા છે. ભૂતકાળમાં લાગેલા દોષોની આલોચના કરવી, બીજું સંવર કરી વર્તમાનકાળના દોષોથી બચવું, ત્રીજું પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યના દોષોને રોકવા, તે પ્રતિક્રમણ.

ઉત્તરોત્તર આત્માના વિશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહેવાની ઇચ્છા કરનાર અધિકારીઓએ એ પણ જાણવું જોઈએ કે પ્રતિક્રમણ કોનું કોનું કરવું જોઈએ. (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) અવિરતી, (૩) પ્રમાદ, (૪) કષાય, (૫) અશુભ યોગ, એ પાંચનું પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ, અર્થાત્ મિથ્યાત્વને છોડી સમ્યક્ત્વ, અવિરતીને છોડી વિરતી, પ્રમાદનો ત્યાગ કરી અપ્રમત્, કષાયનો ત્યાગ કરી ક્ષમા આદિ ગુણો, અશુભ યોગને છોડી આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ.

સામાન્ય રીતે પ્રતિક્રમણના બે ભેદ હોય છે, ને તેને દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ અને ભાવ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે. ભાવ પ્રતિક્રમણ જ ઉપાદેય છે, દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ નહિ. દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ તે છે કે જે દેખાવ માટે કરવામાં આવે છે. દોષોનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી ફરીથી તે દોષોનું વારંવાર સેવન કરવું, તે દ્રવ્ય-પ્રતિક્રમણ કહેવાય. આથી આત્મ-શુદ્ધિ થવાને બદલે દંભ, અને કપટથી અન્ય દોષોની પણ પુષ્ટિ થાય છે. જેને માટે કુંભારના ઠામ ફોડી નાખનાર ક્ષુલ્લક સાધુનું દ્રષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે.

જ્યારે ઇશ્વર કૃપા જેવી વસ્તુને જૈનધર્મમાં સ્થાન ન રહ્યું,

આથી સ્વાભાવિક એ સિદ્ધ થયું કે મનુષ્યનો [illegible] કે [illegible] તેના સ્વ-ધર્મો છે, અને ભણતરની [illegible] કે [illegible] શું અત્યંત શિક્ષણનું કે [illegible] કરવાનું છે જ નહિ, આજ કારણે આત્મ-મુક્તિના સાધન નહિ [illegible] અને [illegible] જ [illegible] [illegible] છે. [illegible] એ [illegible] છે કે [illegible] મનુષ્યને [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. અને [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ છે.

[illegible]

[illegible]

દષ્ટિ બિંદુને અનુલક્ષી ભગવાન મહાવીરે અણગારી અને આગારી એમ બે પ્રકારના માર્ગો સ્પષ્ટ બતાવ્યા છે. ઉત્તરાધ્યયનમાં ગૃહસ્થના ત્યાગની એક સ્થળે સ્પષ્ટ રેખા તરી આવે છે. सन्ति एगेहिं भिक्खुहिं गारत्था सजमुत्तरा અર્થાત્ ઘણા કુસાધુઓ કરતાં સંયમી ગૃહસ્થો પણ ઉત્તમ હોય છે. સારાંશ કે ગૃહસ્થ જીવનમાં પણ મોક્ષની અભિલાષા સેવી શકાય છે અને અલ્પાંશે ત્યાગ પણ કરી શકાય છે.

જૈન ધર્મ (વર્તમાન કાળમાં)

વર્તમાન કાળમાં (પંચમ આરા · રત ક્ષેત્રમાં મોક્ષનો લોપ થઈ જવાથી છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણ સ્થાન સુધી યોગ્યતા અનુસાર જઈ શકાય છે. સાતમાની અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનની સ્થિતિ એક અંતર મુહૂર્તની છે, એટલે એક અંતર મુહૂર્ત પછી પાછો છઠ્ઠામાં જાય છે. ત્યાંથી ઉચ્ચ શ્રેણીએ પરિણામની ધારાએ ચઢતાં સાતમા ગુણસ્થાને પહોંચે છે. આ રીતે છઠ્ઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનમાં તે આવજા કર્યા કરે છે, પરંતુ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કે જ્યાં સદાને માટે ચતુર્થ આરો હોય છે તે મોક્ષ સાધ્ય છે, ત્યાં જીવ વર્તમાનકાળે આઠમે ગુણસ્થાને ક્ષપકશ્રેણી અને ઉપશમ શ્રેણીએ ચઢે છે, ઉપશમ શ્રેણીએ ચઢતો જીવ, નવમે દશમે અને અગિઆરમે ગુણસ્થાને જઈ પાછો પડે છે, અને આઠમેથી ઉચ્ચ પરિણામની ધારાએ ઉપશમનો ક્ષય કરી પાછો ચડે છે, નહિંતર પહેલે ગુણસ્થાને આવી પડે છે પણ ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢેલો જીવ આઠમેથી નવમે, નવમેથી દશમે અને અગિયારમુ ગુણસ્થાન નહિ સ્પર્શતા, સીધો બારમે ગુણસ્થાને આવી ઉભો રહે છે ત્યા મોહનીય કર્મની અઠ્ઠાવીસ પ્રકૃતિનો ક્ષય કરી બારમાને અંત સમયે અને તેરમાને પ્રથમ સમયે મોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય, એ ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન, કેવળ દર્શન પ્રાપ્ત કરી, ત્રિકાળ અને ત્રિલોક જ્ઞાની બની, લોકાલોકના ભાવને હસ્તામલકવત્ જુએ છે, પરમાત્મ પદે

પરોક્ષ નિર્જરા ગણે (નિયમ) તે જ અને મોક્ષ તત્ત્વ છે. મોક્ષ એટલે મુક્તિ કે જ્યાં સુખની પરાકાષ્ઠા છે, જે ધ્રુવનું અંતિમ ધ્યેય છે, વૈદિક આદિ જે દર્શને "જીવનમુક્તદશા" કહે છે.

અયોગી [illegible] અને, ચૌદમે [illegible] અને [illegible] નિયમા મોક્ષ તત્ત્વ જ અને અયોગી થયો નાખ્યું હોય તો [illegible] મોક્ષ [illegible] ગયો જ.

મોક્ષ [illegible]

[illegible]

[illegible]

તેમ તેમનું કહેવું છે (જુઓ "મોક્ષની ક્રિયા" પુસ્તક
આત્મ-ધર્મ પત્ર). વહેવારને ઉથાપી, નિશ્ચય નયની જ પ્રતિ
છે, પરંતુ સમયસારના અનુવાદક શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યના
સારમાં ખુલ્લેખુલ્લું લખ્યું છે કે "નિશ્ચય નયને લક્ષે
ગ્રહણ કરવો જ જોઈએ, નિશ્ચયનય કાર્ય છે ને વ્યવહાર તેનું
છે, માટે જે વ્યવહારને હેય સમજે છે તે ભ્રષ્ટ છે."

આ વસ્તુ જોઇ, દરેક લોકોએ ષટ્ દ્રવ્યનો અભ્યાસ
રીતે કરવો જોઇએ કે જેથી કોઇ પણ વાદનો પ્રચાર કરતો
કોઇ પક્ષને ખાડામાં ધકેલી ન શકે.

અને દરેક ધર્મ સાથે જૈન ધર્મને મૂકીને, તેના
યથાર્થ પૂર્વક રાખીને, તેની જ્ઞાન દ્વારા ક્રિયાનો નિર્દેશ કરી
લેખ હું પરિપૂર્ણ કરું છું.

शिवम् अस्तु सर्वम् जगतः ॐ शांति शांति शांतिः वंदे म

卐

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું?

લેખક: [illegible]

([illegible])

મનુષ્ય જીવનનું મૂલ્ય શું?

[illegible]

[illegible]

[illegible]

તેમ તેમનું કહેવું છે (જુઓ 'મોક્ષની ક્રિયા' પુસ્તક અને આત્મ-ધર્મ પત્ર). વહેવારને ઉથાપી, નિશ્ચય નયની જ વાતો કરી છે, પરંતુ સમયસારના અનુવાદક શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યના તત્વાર્થ-સારમાં ખુલ્લેખુલ્લું લખ્યું છે કે "નિશ્ચય નયને લક્ષે વ્યવહારને ગ્રહણ કરવો જ જોઇએ, નિશ્ચયનય કાર્ય છે ને વ્યવહાર તેનું કારણ છે, માટે જે વ્યવહારને હેય સમજે છે તે ભ્રષ્ટ છે."

આ વસ્તુ જોઇ, દરેક લોકોએ ષટ્ દ્રવ્યનો અભ્યાસ સંપૂર્ણ રીતે કરવો જોઇએ કે જેથી કોઇ પણ વાદનો પ્રચાર કરતો મનુષ્ય કોઇ પક્ષને ખાડામાં ધકેલી ન શકે.

અંતે દરેક ધર્મ સાથે જૈન ધર્મને મૂળીને, તેના સિદ્ધાંત યથાર્થ પૂર્વક રાખીને, તેની જ્ઞાન દ્વારા ક્રિયાનો નિર્દેશ કરી, આ લેખ હું પરિપૂર્ણ કરું છું.

शिवम् अस्तु सर्वम् जगतः ॐ शांति शांति शांतिः वंदे मातरम्.

卐

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

લેખક: [illegible] મનસુખભાઈ [illegible] "ન્યાયતીર્થ"

([illegible])

મનુષ્ય જીવનનું મૂળ શું ?

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધર્મની વ્યાખ્યા:—

ધર્મની વ્યાખ્યા અનેક પ્રકારે કરવામાં આવેલી છે. જેમ—

> वत्थुसहावो धम्मो खमादि भावो य दसविहो धम्मो
> रयणत्तयं च धम्मो जीवाणं रक्खणं धम्मो ॥
>
> સ્વામિ કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા

અર્થાત્ (૧) વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ (૨) ક્ષમા મુક્તિ આર્જવતા ઇત્યાદિ દશવિધ ભાવ તે ધર્મ (૩) જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ તે ધર્મ (૪) પ્રાણીઓનું રક્ષણ તે ધર્મ.

આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે ધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, છતાં નિશ્ચય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે તો છેવટની ત્રણે વ્યાખ્યાઓનો પહેલી વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થઈ જાય છે. વસ્તુનો સ્વભાવ તેજ ધર્મ. ધર્મની આ વ્યાપક વ્યાખ્યા છે. આત્માનો સ્વભાવ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે તો તે ત્રણે ધર્મ છે.

ધર્મની આ વ્યાપક વ્યાખ્યા હોવા છતાં બીજા પ્રકારે જે જે વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવેલ છે તે માત્ર ભેદ નયની અપેક્ષાએ કરેલી છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તો બધી વ્યાખ્યાઓનો પહેલીમાં જ સમાવેશ થાય છે.

ધર્મનું સ્વરૂપ:—

પ્રાચીન જૈન આગમોમાં ધર્મનું સ્વરૂપ બહુ સરલ અને ઉમદા રીતે બતાવેલ છે. યથા —

> धम्मो मंगलमुक्किट्ठं अहिंसा संजमो तवो
> [illegible] ॥

— [illegible]

આવેનો ઉપચાર થાય છે એટલે ઉપયોગ ઓછો [illegible] છે, એમ અહીંયે તો બ્રાહ્મણ જોઈં નથી. અહિંસા એટલે પ્રાણીઓના વધથી બચાવું. [illegible] છે. [illegible] પણ [illegible] નથી. [illegible]

ધર્મ દૃષ્ટિએ આહારમાં જે સંયમ છે, અહિંસા [illegible] છે, [illegible] રીતે તો અહિંસા એજ સંયમ છે. તો પછી અહિંસાથી જુદાપણે સંયમ [illegible]!

સંયમ અહિંસાનો ઉપાસી છે, પણ અહિંસા [illegible] એટલે [illegible] છે.

[illegible]

દૂધનું વિશ્લેષણ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અધર્મ છે. પ્રમાદપૂર્વક—રાગદ્વેષપૂર્વક કરાતી ક્રિયા અધર્મ છે. સાધુ મહાત્મા ઉપયોગી ક્રિયા અપ્રમાદપણે કરે છે એટલે તેમનો ધાર્મિકપણાનો દાવો બરાબર છે.

જૈન સિદ્ધાન્તોમાં પણ છે કે—

पमायं कम्ममाहंसु अप्पमायं तहावरं

સૂત્રકૃતાંગ ૧-૮-૩

પ્રમાદ એજ અધર્મ છે, તે જ કર્મબન્ધનનું કારણ છે. અપ્રમાદપૂર્વક કરાતી ક્રિયા નિર્જરાગુણની વર્ધક છે. એક માણસ ભલે મારવાની ક્રિયાઓ કરતો નથી પણ પ્રમાદી-રાગદ્વેષી છે તો તે મહા અધર્મી છે કારણ કે—

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं हिनस्त्यात्मा प्रमादवान्

સર્વાર્થસિદ્ધિ

અર્થાત્ પ્રમાદી પુરુષ પહેલા તો પોતાના આત્માનો ઘાત કરે છે [illegible] અધર્મ [illegible] પ્રમાદ-અસંયમ-રાગદ્વેષ એજ અધર્મ છે. ઉપયોગ વગરની કરાતી ક્રિયા [illegible]

ધર્મના સ્વરૂપનો ક્રમિક વિકાસ:—

અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ [illegible]

દ્રવ્યાનુયોગમાં ચતુર્વિધ આગમની વ્યવસ્થા કરીને માત્ર આધ્યાત્મિક જ્ઞાનને મહત્વ આપેલો હતો.

આ પ્રમાણે બન્ને ધર્મોની જ્ઞાન વ્યવસ્થામાં મિશ્રણ હોવાથી તાત્વિક ધર્મસિદ્ધાન્તોમાં સામાન્યપણે કોઈ મતભેદ ન હોય અને પણ તે ધર્મ સિદ્ધાન્તોનો જ્ઞાનમાં કઈ રીતે સમજ કરેલ તે વિષયમાં જુદો પડતો હતો.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

દિગંબરોએ શ્વેતામ્બરો ઉપર આક્ષેપ કર્યો કે તમે વસ્ત્ર રાખો છો અને તેને ફાડો છો, ફાડતી વખતે તેમાંથી રજકણ ઉડે છે. બીજા પરમાણુઓને ધક્કો મારે છે, તે પરમાણુઓ બીજા પરમાણુઓને ધક્કો મારે છે અને પરિણામે જીવહિંસા થાય છે, તેથી તમે (શ્વેતાંબર સાધુઓ) સમ્પૂર્ણ ધર્મનું પાલન કરનારા નથી.

આ આક્ષેપના ઉત્તરમાં શ્વેતામ્બરોએ કહ્યું કે તમે અમને વસ્ત્ર ફાડવાની ના પાડો છો ત્યારે તમે બોલો છો તથા હાથ પણ હલાવો છો તેમાં જીવહિંસા જરૂર થાય છે માટે તમે પણ સમ્પૂર્ણ ધાર્મિકતાનો દાવો કરો છો તે નિરર્થક છે.

આ તર્ક જો કે બીલકુલ નીરસ છે છતાં અહિં જોવાનું તો એજ છે કે ધર્મના સ્વરૂપના વિકાસમાં કેટલો બધો સૂક્ષ્મ તર્ક થયો છે.

ધર્મના વિકાસનો યશ

ધર્મના વિકાસનો તમામ યશ ભગવાન મહાવીરને ફાળે જાય છે એમ કહીએ તો જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. ધર્મના વિકાસમાં તેમનું તપોબળ એજ મુખ્ય કારણ હતું.

જો કે ભગવાન મહાવીરની પહેલાં ભગવાન પાર્શ્વનાથ થઈ ગયેલા. તેમણે પણ ધર્મના વિકાસમાં પ્રયત્ન કરેલો પરંતુ ભગવાન મહાવીરે જેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે તેટલો તેઓએ કરેલ નથી.

ભગવાન મહાવીરની પછી સિદ્ધસેન, હરિભદ્ર, હેમચંદ્ર ઇત્યાદિ આચાર્યોએ પણ ધર્મના વિકાસમાં પરવાદીઓ સાથે શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદ કરી ઘણો સક્રિય ફાળો આપ્યો છે. પરંતુ ભગવાન મહાવીર જેટલું તપોબળ તથા જ્ઞાનબળ ન હોવાથી તે આચાર્યોએ છલ અને નિગ્રહનો ઘણી વખત આશ્રય લીધો છે. એટલે તે આચાર્યોને ફાળે પણ ધર્મના વિકાસનો યશ જાય છે.

ધર્મની પ્રાથમિક ભૂમિકા-

ધર્મની પ્રથમ ભૂમિકા [illegible] છે. [illegible] પ્રયત્ન [illegible]. વર્તમાનમાં [illegible] ધર્મમાં પોતાની [illegible] ધર્મના સાધનને પ્રાધાન્ય આપી તેના ઉપર [illegible] નહિ [illegible] પ્રયત્ન [illegible] છે. [illegible] પ્રયત્ન [illegible] છે.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આપેલાં સાધનો પ્રત્યે વિરોધ દાખવવાથી ઘણાં ભયંકર પરિણામો આવ્યાં છે, અને તે પરિણામો સમાજને કેવી રીતે સહન કરવાં પડ્યાં છે, તે તો ભારતીય ધર્મોનો ઇતિહાસ જોવાથી માલુમ પડે છે.

ધર્મના નામે કેટલી લડાઈઓ-જંગી, તેમાં કેટલા માણસોના જાન ગયા અને આખરે સમાજને શું સહન કરવું પડ્યું તે જ્યારે વાંચીએ છીએ ત્યારે નિઃસંશયપણે કહી શકીએ છીએ કે આ બધું પરિણામ કદાગ્રહને આભારી છે.

માટે સૌથી પ્રથમ તો સર્વધર્મ સમભાવ-વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ, એ જ ધર્મની પહેલી ભૂમિકા છે. સમવૃત્તિને લીધે માણસ આખરે સત્યધર્મને પામી શકે છે, પણ કદાગ્રહથી નહિ.

ધર્મ એ શું છે?

Religion is not a creed but an experience ધર્મ તે સિદ્ધાન્ત નહીં પણ અનુભવ છે. ઈશ્વરનાં શું છે, મનુષ્યની ફરજ શું છે ઇત્યાદિ સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન મેળવવાથી મનુષ્ય ધર્મી બની શકતો નથી.

ધર્મ તે [illegible]

[illegible]

તે પણ ઉપાય આપે છે, તેવી જ રીતે ધર્મ પણ આપણે વર્તમાનમાં કઈ સ્થિતિમાં ઊભેલ અને આપણા જીવનમાં ક્યાં ક્યાં ભૂલો થાય છે તે બતાવનાર છે.

જીવનની અંદર ધર્મ ભોમિયાનું કામ કરે છે. જેમ જંગલમાં અજાણ્યા માણસને ભોમિયો રસ્તો બતાવે છે તેમ ધર્મ પણ આત્માને દુર્ગુણમાં જતો બચાવી શુભ માર્ગે દોરી જવા પ્રેરણા કરે છે.

ધર્મ, જીવનનો નાશ અટકાવે છે. આથી તો ધર્મનું તો આપણી જ રહે છે. [illegible] ધર્મનું [illegible] છે, ધર્મ તો જીવનમાર્ગનો નિર્દેશક છે.

ધર્મનું મૂળ શું?

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ધર્મનું મૂળ આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે—

[illegible]

[illegible]

ધર્મની જીવનમાં જરૂરીઆતઃ—

અત્યારની ઉગતી પ્રજામાં ધર્મ એ ધતીંગ છે, વ્યાવહારિક જીવનવાળાઓ માટે ધર્મ નકામી વસ્તુ છે, ઈત્યાદિ ધર્મ વિરોધી અનેક ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી તેઓ કહે છે કે ધર્મ પરલોક સાધક છે. ઈહલોકનો સાધક નથી. એટલે તેઓ પ્રયત્ન છોડી દઈ માત્ર ભાગ્ય ઉપર આધાર રાખતા થઈ જાય છે. પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી.

રાજ્યસત્તા જેમ શાન્તિ અને સુવ્યવસ્થા માટે કાયદાઓ ઘડે છે તેવી રીતે ઉચ્ચ માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ સમાજને માટે બંધારણ બાંધી આપ્યું છે.

રાજ્યનું બંધારણ કાયદાને નામે ઓળખાય છે ત્યારે વિદ્વાન માનસશાસ્ત્રીઓએ ઘડેલું બંધારણ નીતિમાર્ગના નામે ઓળખાય છે.

માનસશાસ્ત્રીઓનું આ બંધારણ પોતે કાંઈ ધર્મ નથી પરંતુ તે બંધારણને લીધે થતી કષાયોની મુક્તિ એ જ ધર્મ છે.

જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન અતિ મહત્વનું છે. જીવન નીતિમય, સુવ્યવસ્થિત અને આદર્શ બને તે માટે ધર્મની આવશ્યકતા છે.

જીવનને આદર્શ બનાવવા માટે અહિંસાપાલન, સત્યાચરણ, અચૌર્ય ઈત્યાદિ ધર્મ સાધનોની ખૂબ જરૂર છે.

આ સાધનોની ઉપેક્ષા કરીને કોઈનું જીવન આદર્શ થઈ શકયું નથી. માટે તે ધર્મસાધનો પરમોપકારી તથા આદરણીય છે.

ધર્મ ન હોય તો શી હાનિ !

મનુષ્ય-જીવનમાં અનેક પ્રકારના જાતજાતના તરંગો ઉત્પન્ન થયા કરે છે અને સમાજ સંગઠન વ્યવસ્થિત ન હોવાથી તે તરંગોને વેગ મળે છે. આવા પ્રસંગે મનુષ્યને સત્યમાર્ગ ઉપર લઈ જનાર અને

નિયમમાં રાખનાર જો રાજ્ય ન હોય તો તે વિકૃતિના માર્ગમાં એક-દમ પડાઈ પડે છે; એટલા માટે મહાત્માઓએ નિયમો અને બંધારણ પણ રાખ્યું કે જેથી માણસ સદા મર્યાદામાં રહી શકે.

વળી જો ધર્મ ન હોય તો ઇશ્વરની પ્રતીતિ આવી પડે છે. પરિણામે આત્માને ચોરીનો ભેદ દૂર થઈ શકતો નથી. અને તેથી આત્મા સદા ભટકી રહે છે. એટલા માટે જો ધર્મ ન હોય તો માણસ પાપીના જગતની માફક અંધારામાં રખડ્યા કરે છે, અંધારામાંથી પર થઈ જનાર અજવાળ ધર્મ છે.

ધર્મનું ધ્યેય—

જ્યારે ઇશ્વરમાં ધર્મની ભાવના ભરી આવવાની છે ત્યારે કોઈ પ્રશ્ન આ પ્રશ્ન કરે છે કે ધર્મનું ધ્યેય શું છે? [illegible]

વિચારપૂર્વક ધર્મનો [illegible] છે કે ધર્મનું ધ્યેય [illegible] છે.

[illegible]

ધર્મની મર્યાદા:–

જૈન તીર્થંકરો આધ્યાત્મિકરૂપી સાયન્સના પ્રેખર સાયન્ટીસ્ટો હતા. તેમણે જોયું કે ધર્મનું સર્વાંશે પાલન કરવું તે બધાં માટે અશક્ય છે એટલે તેમણે ધર્મની ધારાને બે વિભાગમાં વિભક્ત કરીઃ– (૧) અણગાર ધર્મ (૨) આગાર ધર્મ. પરંતુ સૌથી પ્રથમ તો એજ વિચારવાનુ રહે છે કે ધર્મ શેમાં સમજવો અને અધર્મ શેમાં સમજવો?

રાગદ્વેષ એજ અધર્મ છે. તત્પૂર્વક કરાતી પ્રવૃત્તિ પાપકારી છે. જ્યારે ઉપેક્ષાભાવ તે ધર્મ છે. બાહ્ય ક્રિયા ઉપર ધર્મ કે અધર્મનો આધાર નથી. દા. ત. તંદુલમત્સ્ય કોઈપણ જીવને મારતો નથી પરંતુ તેની ભાવના પ્રતિદિન મારવાની છે તેથી તે અધર્મી છે. ત્યારે જો ધર્મરક્ષાને માટે કે અન્યાયને અટકાવવા માટે લડાઈ કરવી પડે તો તે અધર્મ નથી પરંતુ ધર્મ છે. ધર્મ માણસને નમાલાપણું કે કાયરતા શીખવાડતો નથી. પરંતુ માણસને સાત્વિક પ્રકૃતિનો બનાવવો એમાં જ ધર્મની મર્યાદા રહેલી છે.

ધર્મ ઉદ્દામ પ્રકૃતિને છોડાવી સાત્વિક પ્રકૃતિને અપનાવવાનું કહે છે. સાત્વિક બનવા માટે ધર્મ અમૂલ્ય ઔષધી છે. ધર્મ માણસને નકામો બનાવતો નથી પરંતુ સાત્વિકતાપૂર્વક કુટુંબપાલન અને આત્મરક્ષણ કરવામાં જ માણસને પ્રેરિત કરે છે. અને તેમાં જ પોતાની મર્યાદાને કબુલ કરે છે.

ધર્મ અને નીતિ –

ધર્મ અને નીતિ [illegible] સંબંધ છે. નીતિ એ ધર્મનું [illegible] [illegible] [illegible] નહિ ધર્મને [illegible] [illegible] [illegible] જોઈએ કે ધર્મ [illegible] [illegible] નથી [illegible] માટે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી [illegible]

વિશેષ ધ્યાન નીતિ તરફ આપવું જોઇએ. નૈતિક જીવન તે આદર્શ જીવનનું પહેલું સોપાન છે. નૈતિક જીવનનો જેટલે અંશે વિકાસ થાય છે તેટલે અંશે ધાર્મિક તત્વનો પણ વિકાસ થાય છે. એ વાત નિઃસંદેહ છે કે નૈતિક પતન તે આદર્શ જીવનના પતનનું કારણ છે.

હિંદુ ધર્મ, બૌદ્ધધર્મ, જૈન ધર્મ ઇત્યાદિ ધર્મોની અંદર નીતિને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવેલ છે. જૈનધર્મની અંદર [illegible] જે બતાવ્યા છે તે પણ નીતિને દ્રષ્ટિમાં રાખીને જ બતાવવામાં આવી છે. ચાર [illegible] પહેલા ત્રણ [illegible] નીતિને અનુસરનારાજ છે. [illegible] પણ [illegible] વિવેચન કરી શકાય નહિ.

વર્તમાનમાં ધર્મનો વિકાસ–

[illegible]

[illegible]

મોટાં મોટાં ભાષણો આપનાર ધર્મગુરુઓ એક બીજાની નિંદા કરવામાં અધર્મ સમજતા જ નથી.

આ પ્રમાણે આજે માણસો ધર્મનો બીલકુલ વિપર્યાસ કરી બેઠા છે. માત્ર ક્રિયાકાંડમાં જ ધર્મ માની રચ્યા પચ્યા રહે છે.

જીવન વ્યવહારમાં ધર્મનો અભાવઃ—

જીવન-વ્યવહારમાં તો જૈનો વ્યાપાર લઈને બેસી ગયા છે. અને કહે છે કે વ્યાપારમાં ધર્મનું પાલન થઈ શકે નહિ. સટ્ટો કરવો ઇત્યાદિ વ્યાપારમાં ધર્મ પળી શકે નહિ. જીવન-વ્યવહારના સામાજીક ક્ષેત્ર તરફ દૃષ્ટિ નાખીએ તો આજનો સમાજ કેટલો બધો ભયંકર અને કઠોર હૃદયવાળો છે કે તે જે વિધવાઓ વૈધવ્યતાનો ભાર ઉઠાવવા સમર્થ નથી તેમના ઉપર ફરજીયાત વૈધવ્યતાનો ભાર ઉપાડાવે છે. વળી સામાજીક જીવનક્ષેત્રનો પાયો "લગ્ન" છે. પરંતુ જૈન સાધુઓ તો લગ્નને સંસારબંધનનું કારણ કહી ઉડાવી મૂકે છે. જો માત્ર કામવાસનાની તૃપ્તિને માટે જ લગ્ન કરવામાં ન આવતું હોય તો તે મહાપવિત્ર વસ્તુ છે.

જીવન વ્યવહારના રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં પણ ધર્મનો અભાવ સ્પષ્ટ-પણે દેખાઈ આવે છે કે જૈનો રાષ્ટ્રીય લડતમાં જનારા નવયુવકોને "विरुध्धरज्जाइ कम्मे" નામનો અતિચાર બતાવી નવયુવક જૈનોના ઉત્સાહને ભગ કરે છે

આ પ્રમાણે જીવન વ્યવહારમાં ધર્મનો અભાવ થઈ ગયો છે.

ધર્મ માત્ર પુસ્તકોમાં અને ધર્મગુરુઓમાં જ સમાઈ ગયેલો છે.

ધર્મના માત્ર સૈદ્ધાન્તિકપણાનુ પરિણામ

આજની આ વીસમી સદીમાં બધા રાષ્ટ્રો ઉન્નતિ સાધવાને માટે રાત દિવસ તનતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ધર્મ તો આજે માત્ર

પુસ્તકોમાં સિદ્ધાન્ત રૂપથી મળે છે. અલબત્ત, ધર્મ અમુક વાતુ-ઓ. પરંતુ વીસમી સદીની આ નવીન સમાજ-રચનામાં તે ઉપયોગી ન થાય તો પછી ધર્મનો ભાર કોણ ઉપાડે!

આજે આપણે જોઈએ છીએ કે જૈનધર્મે પોતાના તત્ત્વો આચારમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો નહિ. માત્ર પુસ્તકોમાં અને ધર્મક્રિયાઓમાં કાંઈકિનારે પડી રહ્યો: તો આજે તેનું શું પરિણામ આવ્યું તે બધા જૈનો જાણે છે!

વિચારો તો ખરા કે, અહિંસાના સિદ્ધાન્તો વ્યવહારે રહ્યા તો આજે દુનિયા તેમની તરફ ખૂબ ધ્યાન આપે છે પણ જૈન સમુદાય તો એ વિચાર કરી [illegible] આપે છે [illegible] દુનિયા તેમના [illegible] છે તેનું કારણ [illegible] છે કે [illegible] સિદ્ધાન્તોને માત્ર પુસ્તકોમાં [illegible] આપ્યું છે.

વ્યવહારમાં ધર્મનો ઉપયોગ કેમ કરવો?

[illegible]

[illegible]

[illegible]

માટે આ ઉપરથી અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મમાં વ્યાવહારિક જીવનના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરવાની તાકાત છે, પરંતુ આપણે તેનો ઉપયોગ કરતા નથી.

(૨)

ધર્મમય જીવન શા માટે ગાળવું એ વિભાગમાં ધર્મ શું છે? ધર્મની શી આવશ્યક્તા છે? ધર્મ ન હોય તો શું હાનિ છે? ધર્મની મર્યાદા શુ છે એ પ્રમાણે ધર્મની છણાવટ કરી.

હવે ધર્મમય જીવન કેમ ગાળવું તે બીજો વિભાગ છે. આના ઉપર વિચાર કરતાં પ્રશ્ન ઉઠે છે કેઃ–

માણસ ધર્મમય જીવન ગાળી શકે ખરો

ઘણા લોકો કહે છે કે ભાઈ! અમે તો સંસારમાં પડયા છીએ તેથી ધર્મમય જીવન જીવી શકવાના નથી. પરંતુ આ દલીલ બરાબર નથી.

કારણ કે સંસારમાં રહીને પણ ધર્મોપાસક થયાના જૈન સૂત્રોમાં ઘણાં દષ્ટાન્તો મળે છે. સંસારીઓ પણ ઇચ્છે તો જરૂર ધર્મમય જીવન ગાળી શકે. ધર્મ સાથેનો આપણો સંબંધ અખૂટ અને અતૂટ હોવો જોઇએ.

ધર્મમાં મન આકર્ષિત હોય તો માણસ સંસારી હોવા છતાં પણ અનેક પાપોથી અલિપ્ત રહી શકે છે. કારણ કે શાસ્ત્રોમાં આવે છે કે समत्तदंसी न करेइ पावं । જેમ નૃત્ય કરનારી સ્ત્રી માથા ઉપર મટૂકી મૂકી અનેક પ્રકારે અંગ મરડીને નૃત્ય કરે છે છતાં તેનું મન તો મટૂકી તરફ હોય છે, તેવી રીતે માણસ પોતાના સાંસારિક કાર્યમાં રહ્યા કરે છતાં તેનું મન તો ધર્મના શરણમાં હોવું જોઇએ

કેવો માણસ ધર્મમય જીવન ગાળી શકે !

કેટલાક કહે છે કે ધનવાન માણસ હોય તે જ ધર્મમય જીવન ગાળી શકે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ નથી. ધર્મમય જીવન ગાળવામાં ગરીબ કે ધનવાનનો સવાલ નથી. ગરીબ માણસને ધર્મમય જીવન ગાળવું ઘણું કઠણ છે પણ ધનવાનને માટે ઘણું મુશ્કેલ છે કારણ કે ઈશુએ કહ્યું છે કે સોયના નાકામાંથી ઊંટને પસાર થવું કદાચ સહેલું પણ ધનવાનનું મન ધર્મમાં લાગવું તેથી પણ મુશ્કેલ છે.

જે માણસ જગતના તમામ પદાર્થોથી વિરક્ત નથી તેમ તેના ઉપર આસક્ત નથી પરંતુ યથાર્થ-જ્ઞાન-નિષ્ઠ બને છે તે જ ધર્મમય જીવન ગાળી શકે.

ધર્મમય જીવન ગાળવાનાં પગથિયાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સમ્યગ્જ્ઞાન વિનાના બાહ્ય ક્રિયાકાંડો મોક્ષસિદ્ધિ સાધી શ
નથી. સત્યજ્ઞાનથી દૃષ્ટિ વિશાળ અને શાન્ત થાય છે. માટે સત્યશ્ર
અને સત્યજ્ઞાન એ બંનેને પ્રથમ કેળવવાં જોઇએ.

ધર્મમય જીવન ગાળવાની રીતઃ—

જૈન તીર્થંકરો આધ્યાત્મિક હોવાની સાથે સાથે મહાન વ્યવસ્થા
પણ હતા. તેમની શાસ્ત્રોમાં બતાવેલી સંઘ-વ્યવસ્થા જોઈને ભલભ
રાજનીતિજ્ઞો પણ આશ્ચર્યયુક્ત થઇ જાય છે.

જૈન તીર્થંકરોએ જોયું કે બધા મનુષ્યો સમ્પૂર્ણપણે ધર્મનું પાલ
કરી શકે નહિ એટલે તેમણે ચારિત્રધર્મને બે રીતે વિભક્ત કર્

चरित्तधम्मे दुविहे प. तं अणगार धम्मे आगारचरित्त धम्मे य।

અર્થાત્ ચારિત્રધર્મ બે પ્રકારનો છે "(૧) અણગાર-સાધુધમ
(૨) આગાર-ગૃહસ્થધર્મ.

જે લોકો સમ્પૂર્ણપણે ધાર્મિક જીવન જીવે છે તેઓ સાધ
કહેવાય છે. અને જેઓ અમુક અંશે ધર્મમય જીવન ગાળે છે તેઓ
ગૃહસ્થધર્મી કહેવાય છે.

સામાન્ય જનતા એકદમ સર્વાંશે ધર્મમય જીવન ગાળી શક
નહિ પરંતુ પહેલાં અમુક અંશે ધર્મમય જીવન ગાળે અને ત્યારપછી
આગળ વધે છે. માટે પહેલાં ગૃહસ્થાવસ્થામાં ધર્મમય જીવન ગાળવું
હોય તો કેવી રીતે ગાળવું, તે જોઇએ.

૧ ગૃહસ્થધર્મઃ—

યોગવાસિષ્ઠમાં કહ્યું છે કેઃ—ગૃહસ્થે ધર્મમય જીવન ગાળવું હોય
તો તેણે ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કરવું જોઇએ. ગૃહસ્થધર્મ બતાવતાં
કહે છે કે, ગૃહસ્થધર્મ બે પ્રકારનો છે. ૧ સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ. ૨
વિશેષ ગૃહસ્થધર્મ. સામાન્ય ગૃહસ્થધર્મ બતાવ્યો કેઃ—

૧ ન્યાયપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી, તે ગૃહસ્થનો સામાન્ય ધર્મ છે. કારણ કે ન્યાયપૂર્વક મેળવેલું ધન આ લોક અને પરલોક બન્નેને માટે લાભદાયક છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે ગૃહસ્થોએ [illegible] કરવો, વ્યાજ [illegible] ઇત્યાદિ તમામ પ્રકારના અનીતિના વ્યાપારો છોડી દઈ ન્યાયપૂર્વક જેટલું બને તેટલું મેળવવું.

૨ ગૃહસ્થે કુલીન સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરવો જેથી કે જેથી પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય, ચિત્તની સ્વસ્થતા, શુદ્ધ ગૃહવ્યવહાર, દેવ, અતિથિ અને બાંધવોનો સત્કાર કરાય.

અહિં વિવાહ કરવાનું કહ્યું તે માત્ર વિષયવાસનાની તૃપ્તિ માટે કહેલ નથી પરંતુ પુત્રની પ્રાપ્તિ વગેરે તે માટે કહ્યું છે. વળી અહિં આ બીજા ધર્મની [illegible] [illegible] છે તે પણ [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અહિં માતા પિતાની પૂજાનું કહ્યું છે તેથી માત્ર તે બેનું જ ન સમજવું, પરંતુ ગુરુ, વડિલ બધાનું સમજવું. તમામ વડિલોનો સત્કાર કરવો જોઈએ.

૭ સ્વાસ્થ્યને માટે ગૃહસ્થે નિયમિત ભોજન કરવું જોઈએ.

૮ ગૃહસ્થે શૌચ, વ્યાયામ, નિદ્રા, સ્નાન, ભોજન અવશ્ય કરવાં જોઈએ. કારણ કે તેનાથી શરીર સારૂં રહે છે. અને શરીર સારૂં હોય તો જ લોકોત્તર ધર્મનું સેવન થઈ શકે છે, કારણ કે शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।

ધર્મમય જીવન ગાળવાને માટે ગૃહસ્થે પ્રથમ તો ઉપરોક્ત આઠ લૌકિક–નૈતિક ધર્મોનું પાલન કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ લોકોત્તર ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. લોકોત્તર ધર્મ વિષે કહે છે કેઃ–

અહિંસાવ્રતઃ–

थूलाओ पाणाइवायाओ वेरमणं.–સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતથી અટકવું. ગૃહસ્થે એવી રીતે વર્તવું કે જેથી ત્રસ જીવોને ઈજા ન થાય કારણ કે બધા જીવોને સુખ પ્રિય છે. મરણ કોઈને પણ પ્રિય નથી. બધા જીવવાને ઇચ્છે છે. માટે ગૃહસ્થે ત્રસ જીવોને દુઃખ થાય તેવી રીતે તેમને મારવા નહિ. વધારે ભાર ઉપડાવવો નહિ. તથા તેમનાં અન્નપાન અટકાવવાં નહિં. જીવો જે રીતે સુખ પામે તેમ પોતાની જીવનઉપયોગી પ્રવૃત્તિઓ કરવી. ગૃહસ્થનું આ પહેલું અહિંસા અણુવ્રત છે.

૨ थूलाओ मुसावायाओ वेरमणं. સ્થૂલ મૃષાવાદથી અટકવું. ગૃહસ્થે કન્યાવિષયક, ગાયવિષયક ઈત્યાદિમાં લાભ કે ભયના કારણને લીધે અસત્ય બોલવું નહિં. જો કે અહિં કન્યાવિષયક કહ્યું છે તે ઉપલક્ષણ છે. જેમ काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम् અહિં જેમ કાગડાનું કહ્યું છે તથા ઉપલક્ષ્ય તરીકે દહીં ખાઈ જનારા બધાનું ગ્રહણ થાય છે

તેમ અહિં પ્રસ્તુતમાં કન્યાવિષયક જુઠું ન બોલવું તેનો અર્થ એમ નથી કે કન્યાના વિષયથી અન્યત્ર જુઠું બોલવાની છુટ છે. અહિં તેથી સકલ અસત્ય બોલવાની મનાઈ કરેલી છે.

અસત્ય બોલનાર માણસ બધા સજ્જનોના [illegible] તિરસ્કારને પાત્ર થાય છે.

પોતાના સ્વાર્થને માટે અથવા બીજાના કહે અસત્ય બોલી કોઈનું [illegible] ઉપર બીજાને પીડા ન પહોંચે તેવું વચન બોલવું એ મુદ્દાનું લક્ષણ છે.

[illegible]

[illegible]

આજકાલ આ પરિગ્રહની ઇચ્છાને લીધે જ સંસારમાં ઝઘડા થાય છે, લડાઇઓ થાય છે, અને ભેદી ખૂનો પણ થાય છે. જો બધા લોકો આ વ્રતને ખ્યાલમાં રાખી વર્તે તો વિશ્વમાં જરૂર શાન્તિ સ્થપાય.

પરિગ્રહ ઓછો કરવો તેનો અર્થ એમ નથી કે ઘરબાર છોડીને ચાલ્યા જવું, પરંતુ પોતાને જે વસ્તુઓ ઉપયોગી હોય તેની અમુક મર્યાદા કરવી જોઇએ કે મારે આથી વધારે ન જોઇએ. જો થશે તો હું બીજાને આપી દઇશ. આ પ્રમાણે આ વ્રત વસ્તુઓ ઉપરથી મોહ ઉતારવાનું તથા અનાસક્તિભાવ કેળવવાનું કહે છે.

૬ दिसापरिमाण: ગૃહસ્થે દિશાઓમાં જવા માટે પણ મર્યાદા રાખવી જોઇએ. હેતુ વિનાનું ફરવું જેમ બને તેમ ઓછું કરવું.

૭ भोग उवभोग परिणाम-ભોગોપભોગની મર્યાદા કરવી અર્થાત ભોજનાદિ ભોગ અને કપડાં ઇત્યાદિ ઉપભોગની વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવી જોઇએ.

આ વ્રત એમ કહે છે કે જેમ બને તેમ સાદાઇ રાખો, સાદાઇથી જ ચિત્ત શુદ્ધ અને શાન્ત રહે છે.

ભોગોપભોગની વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવામાં ન આવે તો તેને મેળવવા પાછળ માણસ ચિંતાતુર રહે છે. પરંતુ જો તે વસ્તુઓની મર્યાદા રાખવામાં આવે તો થોડા વખતમાં પોતાની ખાદ્ય તથા ભોગ્ય વસ્તુ સહેલાઇથી મળી રહે છે અને બાકી જે વખત બચે છે તેમાં આત્મકાર્ય થઇ શકે છે.

अणट्ठादण्ड वेरमण-અનર્થદંડથી અટકવું. અર્થાત્ ગૃહસ્થે પ્રયોજન વિનાના કાર્યમાં મન વચન અને કાયાને પ્રવર્તાવવાં ન જોઇએ. વળી કોઇની નિંદા ખોટો બકબકાટ, અટ્ટહાસ્ય તથા ખરાબ

ધ્યાન ઈત્યાદિ ન કરવાં જોઈએ. કારણ કે તેનાથી આત્મા ચીક પરિણામવાળો થાય છે અને પરિણામે તે મનુષ્યપણામાંથી પણ ભ્રષ્ટ થાય છે. માટે અનર્થદંડથી બચવું જોઈએ. જેમ આપણને કોઈ વગર ની દે તો દુઃખ થાય છે તેમ બીજાનું સમજી પ્રયોજન વિનાના કાર્યમાં પોતાનાં મન, વચન અને કાયાને ન પ્રવર્તાવવાં.

સામાયિક વ્રત

નિયત કરેલ સમયે અમુક વખત સુધી સમભાવમાં આવવું તે સામાયિક વ્રત છે. આ સામાયિક બે ઘડીનું છે અને તે પ્રતિદિન અવશ્ય કરવું જોઈએ. સામાયિક નિયત કરેલ સમયે જ કરવું જોઈએ. નહિં કે [illegible] સામાયિક કરી તે પછી [illegible] પણ ઉચિત વખતમાં કરવું જોઈએ.

દેશાવકાશિક વ્રત

[illegible]

પૌષધવ્રત

[illegible]

અતિથિ સંવિભાગ વ્રત

[illegible]

પણ પરવા કરતા નથી તેવા પુરુષોની ભક્તિ–સેવા કરવી તે ગૃહસ્થ આવશ્યક કર્તવ્ય છે.

તે મહાત્માઓની જગતને ઘણી જરૂર છે, માટે તેમને મુશ્કેલીઓ જાણવી અને તે દૂર કરવી જોઈએ. તેમણે જે કાંઈ પ્રવૃત્તિ ઉપાડેલી હોય તેમાં સક્રિય સહકાર આપવો જોઈએ. આ ગૃહસ્થનું અતિથિ સંવિભાગ વ્રત છે. ઉપરોક્ત બાર વ્રતો તે ગૃહસ્થના વિશેષ ધર્મો છે અર્થાત્ લોકોત્તર ધર્મો છે. અને પહેલાં બતાવેલ સામાન્ય ધર્મો તે લૌકિક ધર્મો છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય ધર્મોની સાથે વિશેષ ધર્મોનું પાલન કરવામાં આવે તો ગૃહસ્થ ધર્મમય જીવન ગાળી પોતાના જીવનને સફળ બનાવે છે.

ગૃહસ્થપણે ધર્મમય જીવન ગાળ્યા બાદ સાધુધર્મનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને આત્મ કલ્યાણ સાધવામાં તત્પર બનવું જોઈએ.

સાધુ ધર્મ

સાધુ અવસ્થામાં ધર્મમય જીવન કેવી રીતે ગાળવું તે બીજો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આ વિષયમાં જૈન સૂત્રોમાં કહેલ છે કે–

दसविहे समणधम्मे पं. तं–

खंती मुत्ति अज्जवे मद्दवे लाघवे सच्चे संजमे तवेचियाए बंभचेर वासे।

સ્થાનાંગ સૂત્ર

સાધુએ ધર્મમય જીવન ગાળવું હોય તો તેણે સાધુધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ. સાધુધર્મ બતાવતાં કહ્યું કે ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, શૌચ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આકિંચન્ય અને બ્રહ્મચર્ય આ દશ પ્રકારનો ઉત્તમ સાધુધર્મ છે. ક્ષમા આદિ દશ પ્રકારનો ધર્મ સાધુધર્મ ત્યારે જ બને છે કે જ્યારે તે અહિંસા–સત્યાદિ મૂળ ગુણોના

માંથી મુક્ત હોય. આ ઉપરથી એમ ફલિત થયું કે અહિંસા આદિ ત્રણ ગુણોના પ્રાણથી ફલિત થયાદિ ગુણ સાધુધર્મ નથી ન મળી શકાય પરંતુ સામાન્ય ધર્મ કહી શકાય.

હવે તે દશવિધ સાધુધર્મ વિષે વિચારીએ.

૧ ક્ષમા–ક્રોધ ઉત્પત્તિના અવસર ક્રોધને ઉત્પન્ન ન થવા દેવો અને તે, ઉત્પન્ન થયો હોય તો, તેને નિષ્ફળ કરી દેવો એનું નામ ક્ષમા. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે ક્રોધને કેવી રીતે ઉત્પન્ન ન થવા દેવો? ક્રોધને ઉત્પન્ન નહિં થવા દેવાનો અને ક્ષમાની ભાવના નીચે મુજબ ઉપાયો છે.

૧. કોઈ ક્રોધ કરે ત્યારે વિચારવું કે તે [illegible] [illegible]

[illegible]

૨ માર્દવ–હૃદયમાં અને કાર્યપ્રવૃત્તિમાં કોમળતા હોવી તે માર્દવ. આ ધર્મ કેળવવા માટે માણસે કુળ, જાતિ, જ્ઞાન, શક્તિ, લાભ ાદિ આઠ પ્રકારનાં મદનાં સ્થાનો છોડવાં જોઈએ અને વિચારવું બધી વસ્તુઓ અનિત્ય ક્ષણિક છે તો પછી તે મેળવીને શા માટે કરવો ?

૩ આર્જવ–હૃદયની સરલતા તે આર્જવ છે. મન વચન અને ની કુટિલતા છોડી દેવી જોઈએ. જેવો વિચાર તેવું જ બોલવું જેમ બોલવું તે જ પ્રમાણે કરવું. એમ નહિં કે બોલવું કાંઈ જુ અને કરવું કાંઈ બીજું. વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં તા કેળવવી.

૪ શૌચ–શૌચનો અર્થ અહિં સ્નાન, પૂજા, વિલેપન ગંધ- ય ઈત્યાદિ ન સમજવો પરંતુ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભને ી જગતના તમામ પદાર્થોમાં અનાસક્તિપણું રાખવું તે સાધુનો ધર્મ છે.

૫ સત્ય–સજ્જન પુરુષોની સાથે યોગ્ય રીતે બોલવું તે છે.

૬ સંયમ–ઇન્દ્રિયોને કાબુમાં રાખવી. હિંસા અસત્ય ચોરી દિનો ત્યાગ તથા કષાયો ઉપર વિજય મેળવવાનો અભ્યાસ રાખવો સંયમ નામનો સાધુધર્મ છે.

૭ તપ–આધ્યાત્મિક બળ કેળવવા માટે તથા વાસનાઓને કરવા માટે મન વચન અને કાયાને જે જે તાપણીઓમાં વવામાં આવે છે તે તપ છે. આ તપ અનશનાદિ રૂપે છ પ્રકારનું છે અને પ્રાયશ્ચિતાદિ રૂપે છ પ્રકારનું આંતરિક છે.

૮ ત્યાગ–યોગ્ય પાત્ર મળે તો તેને જ્ઞાનાદિ આપવું તે ો ત્યાગ ધર્મ છે.

૯ આકિંચન્ય-મમત્વબુદ્ધિ તોડી દઈ ત્યાગવૃત્તિ ધારણ કરવી તે આકિંચન્યતા છે.

૧૦ બ્રહ્મચર્ય-વૈષયિક ખામીઓ દૂર કરવા માટે તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે બ્રહ્મચારી જીવન વ્યતીત કરવું.

બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે મનોહર રૂપ, રસ, શબ્દ, ગંધ ઇત્યાદિમાં રાચવું નહિ. સ્ત્રીઓના મનોહર અંગો તરફ જોવું નહિ. સ્ત્રી, પશુ અથવા નપુંસક સહિત શયનાદિનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

બ્રહ્મચર્યથી આત્મગુણોનું પાલન ઘણી સરળતાથી થઈ શકે છે.

આ ૧૦ પ્રકારના સાધુધર્મમાં કોઈ પણ ધર્મનો વિરોધ નથી. બધા ધર્મો આ ૧૦ પ્રકારના ધર્મને આદરણીય ગણી સ્વીકારે છે.

આ પ્રમાણે પહેલાં દશવિધધર્મને જીવનમાં ઉતારી પછી ગૃહસ્થધર્મનો સ્વીકાર કરી કુટુંબ સમાજ અને ધર્મનું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છા રાખી આત્મકલ્યાણ સાધવા માટે ત્યાગી જીવન વ્યતીત કરવું એજ મનુષ્ય ધર્મ છે.

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું?

[લેખકઃ—વલ્લભદાસ વીરપાલ શેઠ-મહેસાણા]

'ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ ગાળવું' એ વિષય ઉપર કાંઈપણ લખતા પહેલાં "ધર્મ" એટલે શું તે આપણે નક્કી કરી લેવું જોઈએ. 'ધર્મ' એટલે કયો ધર્મ? જૈન, વૈષ્ણવ, ખ્રિસ્તિ, મુસલમાન કે કોઈ બીજો? 'ધર્મ'ની વ્યાખ્યા કરવી એ ઘણું મુશ્કેલ છે. જૈન કુટુંબમાં જન્મેલ માણસનો સ્વભાવ ભક્તિમય હોય, તો પછી તેણે ભક્તિમાર્ગ ગ્રહણ કરવો કે જૈન કુટુંબમાં જન્મ મળ્યાના કારણે તપઃશક્તિનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો? તેજ પ્રમાણે દરેક... સંપ્રદાયમાં જન્મ લેનાર માટે કહી શકાય. દરેક મનુષ્યનો વિકાસ સરખો ન હોઈ શકે. ગત અનંત જન્મોના સંસ્કારો લઈ મનુષ્ય જન્મે છે; જ્યાંથી અધુરૂં મુક્યું હોય ત્યાંથી તેને આગળ વધવાનું હોય છે એટલે દરેકના માટે અમુક નક્કી કરેલા માર્ગે જવનું શક્ય નથી, અને તેટલા જ માટે સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે ખરો ધર્મ ત્યારે પ્રગટશે જ્યારે દરેક માણસને પોતાનો ધર્મ હશે જેટલા સાધક તેટલા સાધનાના માર્ગ. જૈન શાસ્ત્રો કહે છે કે 'वत्थु सहावो धम्मो.' વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ, એટલે મનુષ્યે આ અનંત જન્મોમાં જે સંસ્કારો મેળવ્યા છે અને તેના લીધે તેનો જે સ્વભાવ યા પ્રકૃતિ બંધાયેલી છે તે તેનો ધર્મ. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે જન્મથી મનુષ્ય, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ર નથી, તેનાં કર્મોથી

જે દેવી શક્તિ નથી થાય છે; એથી મનુષ્યનો સ્વભાવ તેજ તેનો ધર્મ અને તેથીજ 'ધર્મ' ની ટૂંક વ્યાખ્યા પોતાની પ્રમાણે છે. આપણે એમ કહી શકીએ કે:-'જે વસ્તુ મનુષ્યને તેના સ્વભાવ પ્રમાણે આત્મપ્રાપ્તિ, મોક્ષ વા ઈશ્વરપ્રાપ્તિ કરવામાં મદદ કરે તે ધર્મ, બાકીની બધી વસ્તુઓ અધર્મ.' એક વસ્તુ એકના માટે ધર્મ હોય, બીજાના માટે અધર્મ હોય. જો એમ તે ધર્મ હોય તેનું જ મહત્વ કરી જોઈએ; અધર્મ હોય તેનો ત્યાગ કરી દઈએ. તે વિકાસ તે પ્રગતિ કરી શકે નહિ.

'ધર્મ'ની ઉપર પ્રમાણે સમજ આપી અને આટલું ભાષ્ય કર્યા પછી હવે આપણે જોઈએ, કે ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ જરૂરનું !

પહેલાં આપણે ધર્મમય જીવન શા માટે તેનો વિચાર કરીએ. [illegible]

આવેલું છે. હવે પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે મનુષ્યને 'આનંદ શાથી મળે ? સંસારમાં રચ્યા પચ્યા રહેવાથી, રાજ્યદ્વારી ક્ષેત્ર ખેડવાથી, ખાવાપીવાથી કે શાથી ? દુનિયાદારીનું કોઈ પણ કાર્ય એવું નથી કે જે કર્યાથી મનુષ્યને શાશ્વત આનંદ મળે. કાર્ય કરતી વખતે અને કરી રહ્યા પછી થોડા વખતના માટે મનુષ્યને ઉત્સાહ અને સુખ લાગે છે પરંતુ થોડા વખતમાં જ તેને અસંતોષની જ્વાળા વીંટળાઈ વળે છે. નવીન કાર્ય કરવાના તર્કો આવે છે, યોજનાઓ ઘડાય છે અને યોજનાઓ અમલમાં મુકવા પ્રયત્નો થાય છે. કેટલીક વખત તેને સફળતા વરે છે, કેટલીક વખત નિષ્ફળતા પણ મળે છે. સફળતા વરે કે નિષ્ફળતા મળે પરંતુ તેનું સુખ કે દુઃખ લાંબો સમય ટકતું નથી. ફરી નવા તર્કો, નવી યોજનાઓ ચાલુ જ થાય છે. મનુષ્ય સાધારણ રીતે તો આમ જ જીવન પૂરું કરે છે અને જ્યારે જીવનનો અંત સમીપ દેખાય છે ત્યારે જો સરવૈયું કાઢે છે તો તેને શૂન્ય સિવાય બીજો અંકડો દેખાતો નથી. દેવોને પણ દુર્લભ એવો મનુષ્ય દેહ પામ્યા છતાં તે પોતાના આત્માનો જરાય વિકાસ કરી શક્યો હોતો નથી. આત્મપ્રાપ્તિ કે મોક્ષપ્રાપ્તિના રસ્તે એક ડગલું પણ આગળ ચાલ્યો હોતો નથી.

મનુષ્યજન્મનો આદિ અને અંત ખાવા પીવા કે મોજશોખમાં જ આવી જાય છે એમ માનનારા માટે તો કાંઈ કહેવાનું જ નથી, પરંતુ, જેઓ આત્મા છે એમ માને છે, આત્મપ્રાપ્તિ એ જ લક્ષ્ય છે જેઓનું, તેમના માટે જ આપણે તો જોવાનું કે કહેવાનું રહે છે. મનુષ્યના શરીરમાં ખોરાક ન હોય તો મનુષ્ય માંસનો ઢગલો થઈ જાય, સીધો બેસી શકે જ નહિ. જેમ ખોરાક સ્થૂળ શરીરને ટકાવી રાખે છે તેમ ધર્મ આપણા આધ્યાત્મિક જીવનને ટકાવી રાખે છે. ધર્મની ખરી કિંમત તો દુઃખ વખતે જ જણાય છે. મનુષ્ય ઉપર દુઃખ આવી પડે તે વખતે તેનામાં ધર્મની ભાવના હોતી નથી તો તે ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય છે અને એટલા માટે 'ધારણ

છે તે ધર્મ.' જેનામાં જરા ધર્મનું અંશ પણ જ્ઞાન હોય છે તે સે- તેને અસર થાય છે. ધર્મના કારણે તેને ખબર હોય છે કે જે દુઃખ આવી પડ્યું છે તે મારા કર્મોનું ફળ છે, તેમાં બીજા કોઈનો દોષ નથી. કોઈ કોઈને દુઃખ કે સુખ આપી શકતું નથી અને ઉદયમાં આવેલાં કર્મો મારે સમભાવે ખપાવી લેવા જ જોઈએ, એટલે 'ધર્મ' એ આપત્તિ ટોકરીના સમયનો ખરો મિત્ર છે.

મનુષ્ય યોનિ સિવાય બીજી એક પણ યોનિ એવી નથી કે જેમાં આત્મપ્રાપ્તિ યા મોક્ષપ્રાપ્તિ થઈ શકાય. અને એટલા માટે જ મનુષ્યજન્મ વિશેષ દુર્લભ બતાવવામાં આવ્યો છે અને મનુષ્યજન્મને મોક્ષનું દ્વાર કહેવામાં આવ્યું છે. આવો દુર્લભ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તેને ચોરી કરવામાં ખાવા પીવામાં [illegible] કેવું મોટું ઉન્માદ ગાળવું! મનુષ્ય દેહને [illegible]

માર્ગે તે જ આગળ વધી શકે કે જે ઇંદ્રિયોનો સ્વામી છે; અને તે દરેક મનુષ્યે પ્રથમ તો ઇંદ્રિયોના સ્વામી બનવાનો પ્રયત્ન કરે જોઇએ અને તે જ્યારે સ્વામી બને ત્યારે જ ધર્મમાર્ગે પ્રયાણ ક શકે. ઇંદ્રિયોના સ્વામી બન્યા પછી શું કરવું તે પણ પ્રભુએ બતા દીધું છે. 'એક સમયનો પણ પ્રમાદ કરીશ નહિ.' પહેલાં આપ 'સમય' એટલે શું તે જોઇશું. સો ફુલની પાંદડીઓને ઉપરા ઉપ મુકી તેને સોયથી વીંધવામાં આવે અને પહેલી પાંદડીને વીંધાત જેટલો વખત લાગે તેને 'સમય' કહે છે. તેટલા વખતનો પ પ્રમાદ સેવવાની પ્રભુએ ના પાડી છે. હવે આપણે જોવાનું એટલું રહ્યું કે પ્રમાદ શેમાં કરવો નહિ? ખાવાપીવામાં, મોજમજાહમાં સુવામાં, ગપ્પા મારવામાં કે શામાં! આવી બાબતોમાં પ્રમાદ સેવીએ તો આપણને આત્મપ્રાપ્તિ તો થવાની નથી જ; પરંતુ આપણે પણ જ નીચી કક્ષાએ ઉતરી જઇએ. આપણે આપણી જાતને મનુષ્ય તરીકે ઓળખાવી શકીએ જ નહિ. ત્યારે વિચારવાનો પ્રશ્ન એટલો જ રહે છે કે શેમાં પ્રમાદ ન કરવો! જેણે ધર્મમય જીવન જ જીવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેને માટે તો એક જ ઉત્તર છે કે ધર્મમય જીવન જીવવામાં એક સમયનો પણ પ્રમાદ કરવો નહિ.

ધર્મમય જીવન જીવવા માટે આપણે સત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણે ગુણોની પેલી પાર જવું પડશે. કામ, ક્રોધ, લોભ, માન, માયા વિગેરે જે આત્મધર્મના વિરોધી ગુણો છે તેના ઉપર આપણે વિજય મેળવવો પડશે અને તેના માટે આપણે ડગલે અને પગલે જાગ્રત રહેવું પડશે. આપણા દરેક કાર્યનું કારણ શું છે તેનું આપણે પૃથક્કરણ કરીશું તો આપણને તુરત જણાઇ આવશે કે દરેક કાર્યની પાછળ આપણું અભિમાન (egvo) અને આસક્તિ (attachment) કામ કરી રહ્યા છે પછી ભલેને તે કામ કેવી રીતે સારું વા લોકોપયોગી સાબિત થાય. દરેક કાર્યની પાછળ આપણી કંઇ ભાવના

પામ કરી રહી છે તેનું ખરું પૃથક્કરણ કરવા માટે આપણે આપણા દુશ્મન થવું પડશે. આપણો દુશ્મન જેવી રીતે આપણા નષ્ટરામાં નષ્ટતા રોગને ઝીણી કાઢે છે તેવી રીતે આપણે પણ આપણા કાર્ય પાછળ ખરી રીતે કઈ ભાવના કામ કરી રહી છે તે ઝીણી કાઢવું પડે અને તે ભાવના આપણા આત્મધર્મની વિરોધી હો તો તેને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવવું પડે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વિગેરે દુર્ગુણોની કસોટી છે અને આત્મપ્રાપ્તિ કરી હોય તો તેના ઉપર વિજય મેળવેલ ગણાય. તે વિજય મેળવવાના પ્રયાસમાં બીજા પણ પ્રકાર સેવવામાં આવે નહિ તેવી વાત કોઈ કરે [illegible] રણ આપવામાં આવેલ છે અને તેના માટે મેળવ નિયમ કરવામાં આવ્યો છે કે [illegible] પણ [illegible] નહિ [illegible] સ્પષ્ટ જ છે, [illegible] ઉપર વિજય મેળવવાનો પ્રયાસ [illegible] છે, [illegible] [illegible] પણ [illegible]

[illegible]

-સમજેલું વ્યક્ત કરવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ બને છે; અને તેથી ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું એ સમજાવવાનું કાર્ય ઘણું જ -મુશ્કેલ છે.

જેણે કદી સાપ જોયો નથી તેને દોરડામાં સાપની ભ્રાંતિ કોઈ દિવસ સ્વપ્નમાં પણ નહિ થાય અને તેને સાપનું ગમે તેટલું વર્ણન આપીએ તો પણ 'સાપ' એટલે શું તે તે સમજી શકશે નહિ; જેણે સાપ જોયો છે તેને જ દોરડામાં સાપની ભ્રાંતિ થશે. તેવી રીતે 'ધર્મ' એટલે શું અને ધર્મમય જીવન કેમ જીવવું તે સમજાવવું અતિ મુશ્કેલ છે. 'ધર્મ' એ શું વસ્તુ છે અને ધર્મમય જીવન કેમ જીવી શકાય એ જાણવાની જો ખરી જિજ્ઞાસા મનુષ્યને થઈ હોય તો પ્રથમ તેણે પોતાની જાતને પ્રશ્ન પૂછવો જોઈએ કે 'ધર્મ' શા માટે જોઈએ છીએ! મહત્તા પ્રાપ્ત કરવા, આબરૂ વધારવા, શાંતિ મેળવવા કે લોકકલ્યાણ કરવા? આ પૈકીનો જો કોઈ ઉદ્દેશ હોય તો સમજવું કે પોતે 'ધર્મ'ને લાયક નથી. આત્મપ્રાપ્તિ એ જ જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે, જીવનનું તે મૂળ કારણ છે અને તેના વિના જીવી શકાય જ નહિ એવી પ્રતીતિ થઈ હોય તો જ [illegible] માર્ગના રસ્તે આવવાને પોતે યોગ્ય છે તે માટે પ્રથમ 'સત્સંગ' કરવો જોઈએ ધાર્મિક પુસ્તકોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેના ઉપર વિચાર અને મનન કરવું જોઈએ. 'સત્સંગ' કરવાથી મનુષ્યમાં 'વિવેક' [illegible] જ્યાં સુધી 'વિવેક' આવતો નથી ત્યાં સુધી [illegible]

[illegible]

અનુભવ ધર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરી શકે છે. 'વિવેક'ની વ્યાખ્યા કરી કે ઘણું અઘરું છે પરંતુ તે પ્રમાણે વર્તન કરવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે; કારણ કે આપણે તે પ્રમાણે વર્તન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે અને તેને આપણે અંતઃકરણપૂર્વક અનુસરવા માગતા હોઈએ તો દરેક ક્ષણે તે ખરું શું અને ખોટું શું એ પ્રશ્ન આપણને ઉઠ્યા કરશે. [illegible]

પગ રાખી શકાય નહિ. જે ધર્મને જીવનથી જુદો પાડી શકાય છે તે ધર્મ 'ધર્મ' જ નથી, બીજું ગમે તે હોય. જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયામાં ધર્મ વણાયેલો જ હોવો જોઈએ, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ધર્મ પ્રમાણે જ આપણી દરેક ક્રિયા–ખાવાપીવાની, સુવા બેસવાની સુદ્ધાંત થવી જોઈએ. ફુલ સુગંધ જ આપે: અમુક સમયે આપે અને અમુક સમયે ન આપે તેવું બનતું નથી, તેવી રીતે આપણી દરેક ક્રિયા ધર્મ પ્રમાણે જ થવી જોઈએ. આગળ વધીને કહીએ તો આપણી દરેક ક્રિયા જ 'ધર્મ' હોવી જોઈએ. તેમ થવા માટે વિવેક પ્રાપ્ત કર્યા પછી ઘણું ઘણું કરવાનું રહે છે. 'વિવેક' એ તો પ્રથમ પગથીયું છે. વિવેક પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ જ્ઞાનનાં (પ્રકાશનાં) કિરણો આવવા માંડે છે એટલે મનુષ્ય મરીચિ થાય છે (મરીચિ–પ્રકાશનું કિરણ). આપણે આગળ વધવા માટે ખાસ કરી ત્રણ ચીજોની જરૂરિયાત છે. (૧) અભિપ્સા, (૨) ત્યાગ અને (૩) સમર્પણ.

'અભિપ્સા' એટલે આત્મા યા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઉર્ધ્વગામી ઇચ્છા; શરીર, પ્રાણ અને મનની ભૂમિકાઓ. ઉપરની ભૂમિકામાં જે શક્તિ રહેલી છે તેને જાગ્રત કરી તેનું આહ્વાન કરી તે શક્તિને નીચે લાવી આપણા શરીર, પ્રાણ અને મનનું રૂપાંતર કરવાની ઇચ્છા. આ માટે પણ શાસ્ત્રોમાં ઘણું કહેવામાં આવેલું છે. એમ કહેવાય છે કે જંબુદ્વીપમાં મોક્ષ મળતો નથી પરંતુ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં જન્મ લેવામાં આવે તો મોક્ષ મળી શકે છે. જંબુદ્વીપ જેવો દ્વીપ ખરેખર છે કે કેમ અગર તો મહાવિદેહ ક્ષેત્ર જેવું કોઈ ક્ષેત્ર છે કે નહિ તેની ચર્ચામાં નહિ ઉતરીએ, પરંતુ આ એક સુંદર રૂપક તો છે જ. 'જંબુ' એટલે જડ. મન, પ્રાણ અને શરીરના ધર્મો જડ છે અને જ્યાં સુધી આપણે જડરૂપ જ રહ્યા છીએ ત્યાં સુધી આપણને મોક્ષ મળી શકે જ નહિ એ દેખીતું છે. શરીર, પ્રાણ અને મનની ભૂમિકાઓની પર રહેલ મહાવિદેહની ભૂમિકાની શક્તિ જ્યારે આપણામાં પ્રગટ

કામ ત્યારે જ આપણને મોક્ષ મળે. ડૉ. ભગવાનદાસ આનું કારણ દર્શાવે છે. અમીરસ શાન્ત, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ હરિ, પ્રાણ અને મનના અધિષ્ઠાતા દેવોને પ્રસન્ન કરી પોતાના પૂર્વજોને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવા માગણી કરે છે. અહીં દેવો પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે અને અમીરસને કહેવામાં આવે છે કે સંગત-અધ્યાત્મની શક્તિનું જે આવાહન કામ તો જ તે કાર્ય બની શકે. અમીરસ સંગતને પ્રસન્ન કરે છે પરંતુ સંગત સીધી ખાનામાં આવવાની ના કહે છે. તેમને ઝીલનાર તો ફક્ત શિવજી જ. અમીરસ ફરી બ્રહ્મા, વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરે છે પરંતુ તેઓ પોતાની અશક્તિ જાહેર કરે છે. છેવટે શંકરને પ્રસન્ન કરવામાં આવે છે અને તેઓ સંગતને ઝીલવાની હા કહે છે. સંગત શંકરના જટામાં ઉતરી જાય છે. અમીરસની પ્રાર્થનાથી [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

'કપટરહિત થઈ આતમ અરપણા આનંદઘન પદ રેહ.'

અભિલાષા, લોભ અને સમર્પણ એટલે શું તે આપવું [illegible] [illegible] આ તે શી રીતે બની શકે ! આનો ઉત્તર [illegible] [illegible] [illegible]

અભિલાષા, લોભ અને [illegible]

દોસ્તી છે તે ભલે ગમે તેમ વર્તે, પરંતુ 'મોત જેનો દોસ્ત ન તેવાઓએ તો તુરત જ ધર્મકાર્યમાં લાગી જવું જોઇએ.' મનુ દેહ દેવોનેય દુર્લભ અને મોક્ષનું દ્વાર હોવા છતાં આયુષ્યનો ભરોં નથી. મોત કઈ ઘડીએ આવી ઉભું રહેશે તે કોઈ જાણતું નથી. મ આત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળાએ તો એક સમયનો પણ પ્રમાદ ન કરતાં તુરત ધર્મકાર્યમાં રત થઇ જવું જોઇએ.

ધૈર્ય એટલું હોવું જોઇએ કે યુગોનાં યુગો વહી જાય છતાં નિરાશા આપણામાં પ્રવેશી શકે નહિ. 'નિરાશા' સાધકનો મોટામ મોટો દુશ્મન છે. મનુષ્ય અનંત જન્મોના સારા અને ખોટા સંસ્કારો લઇ જન્મે છે, તે પૈકી ખોટા તમામ આત્મપ્રાપ્તિ કરવા ઇચ્છતા માણસે દૂર કરવા પડશે અને તેમ કરવામાં સમય તો જશે જ. ગટરમાં કચરો જામી જાય છે અને પાણી તેના ઉપરથી વહી જાય છે. આપણે તો એમ જ માનીએ છીએ કે ગટરમાંથી પાણી સીધી રીતે જાય જ છે: પરંતુ કોઈ વખત ગટરના તળીએ જામેલો કચરો આપણી નજરે ચડે છે અને તેને સાફ કરાવવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ગટરનો કચરો જે વખતે ઉખેળવામાં આવે છે ત્યારે એટલી તો દુર્ગંધ ફેલાય છે કે આપણાથી તે સહન થતી નથી અને આપણને લાગે છે કે આવી ગૂંગળામણ ભોગવવા કરતાં તો ગટર સાફ કરવી શરૂ ન કરી હોત તો જ સારું હતું. તેવી જ રીતે સાધક જ્યારે ધર્મ તરફ વળે છે ત્યારે અનંત જન્મોનો કુસંસ્કારો રૂપી કચરો પડેલો હોય છે તેને ઉખેળવો પડે છે. તેમ કરતાં તે ગૂગળાઈ જાય છે. તેને લાગે છે કે આના કરતા સાધના ગ્રહન કરી હેત તો જ સારું હતું, આનો તો અંત જ દેખાતો નથી. આવા વિચારો તેનામાં નિરાશા લાવે છે અને કેટલીક વખત [illegible] અને તેટલામાં [illegible] અને [illegible] [illegible] વખતે આત્મપ્રાપ્તિ [illegible]

થઈ જ ન જોઈએ. ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે 'પોતાની જાતને છેતરવામાં મનુષ્ય મીઠો છે.' દરેક કાર્ય કરતી વખતે કઈ ભાવના કામ કરે છે તેની સતત ચોકીદારી આપણે રાખવી જ રહી. કેટલાક કાર્યો એવા હોય છે કે દેખાવમાં તે આત્મસંયમ અને લોકકલ્યાણ હોય છે પરંતુ જરા ઊંડા ઉતરીને જોતાં તેની પાછળ મનુષ્યનું અભિમાન જ—(૬૭૦) કામ કરતું હોય છે. આત્મધર્મના વિરોધીઓનો તો ક્યાંયે પત્તો લાગવો જોઈએ નહિ. આત્મધર્મના વિરોધીઓ—કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, માયા વિગેરે જેવા તો આળસ, ભયભીત અને ઈર્ષ્યાનો એ કે જેઓ જરા એકાંત માર્ગે મળ્યો કે તરત જ આપણામાં પ્રવેશ કરી અને આપણને પાયમાલ કરી દે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જ છે. વાચકો હું અહીં નીચે મુજબ છે.—

[illegible]

પહેલાં શૂળી ઉપરનો માણસ રયણાદેવીનો પ્રેમપાત્ર હતો, આજે આ બે ભાઈઓના આવવાથી તેને શૂળીએ ચડાવવામાં આવ્યો. વળી નવો માણસ આવતાં બંને ભાઈઓની તેના જેવીજ સ્થિતિ થવાની. આથી બંને ભાઈઓ ગભરાઈ જાય છે. રયણાદેવીની જાળમાંથી છૂટવા કોઈ માર્ગ હોય તો તે બતાવવા વિનંતિ કરે છે. બગીચામાં યક્ષનું મંદિર છે તે યક્ષ પ્રસન્ન થાય તોજ તેઓ બચી શકે એમ તેમને કહેવામાં આવે છે. બંને ભાઈઓ એકચિત્તે યક્ષની પ્રાર્થના કરે છે. યક્ષ પ્રસન્ન થાય છે પરંતુ તે એક શરત એવી મુકે છે કે બન્ને ભાઈઓએ રયણાદેવીનો વિચાર પણ કરવો નહિ. બન્ને કબુલ થાય છે યક્ષ બન્ને ભાઈઓને પીઠ પર બેસારી ઉડે છે અને તેજ વખતે રયણાદેવી આવી પહોંચે છે બન્નેને પાછા વાળવા રયણાદેવી ઘણા ઘણા પ્રયત્નો કરે છે; લાલચ આપે છે, ભય બતાવે છે, પરંતુ બન્ને ભાઈઓ મક્કમ છે. રયણાદેવીનો એકે ઉપાય ચાલતો નથી ત્યારે તેણી વિનતિ કરે છે કે 'મારી સાથે આટઆટલા સુખો ભોગવ્યાં તો એક વખત તો મારી સામું જુઓ.' નાના ભાઈને લાગે છે કે તેમ કરવામાં હરકત નથી. જોવામાં શો વાંધો છે? આ વિચાર તેના મનમાં આવે છે, તેજ વખતે યક્ષ તેને ઉપાડી ફેંકી દે છે. રયણાદેવી તેને પકડી રાઈ રાઈ જેટલા ટુકડા કરી ચારે બાજુ ફેંકી દે છે. તેવી જ રીતે જ્યાં સુધી આપણે આત્મવિરોધી તત્ત્વોના કિલ્લામાંથી બહાર નીકળતા નથી યા તેમના કહેવા પ્રમાણે કરીએ છીએ ત્યાં સુધી તો દુનિયાદારીનું કહેવાતું સુખ આપણને મળે છે, પરંતુ એક વખત તેમના કિલ્લામાંથી બહાર નીકળ્યા પછી એટલે ધર્મમાર્ગે પ્રયાણ કર્યા પછી આત્મવિરોધી તત્ત્વોનો વિચાર સરખો પણ કરવામાં આવે છે તો સાધકની સાધના તો એક બાજુ રહી જાય છે એટલું જ નહિ પણ તેનો સર્વથા વિનિપાત થાય છે અને તેનો સ્થાન પત્તો પણ પડતો નથી. આ માટે જ તે સુતી વખતે ઉંઘમાં જાગૃત રહેવાની પણ ખાસ જરૂર છે જાગૃત અવસ્થામાં તો આપણે વિરોધી તત્ત્વોનો સામનો કરી

ઊંઘીએ પરંતુ આપણે જ્યારે ઊંઘમાં ઢોળાઈ જઈએ ત્યારે આપણને કંઈ ભાન હોતું નથી અને વિરોધી તત્વોને આપણા ઉપર વિજય મેળવવાની સુંદર તક મળી જાય છે. આખો દિવસ ધર્મધ્યાન કરી ખરી જે કંઈ મેળવ્યું હોય છે તે રાત્રે ઊંઘમાં પોતાની અજ્ઞાન દશાને લઈ ગુમાવી દે છે. અને પ્રમાદમાં હેને લાગે છે કે પોતે મેળવેલું તો ગુમાવ્યું જ છે પરંતુ બીજું પણ કંઈક વધારાનું ગુમાવ્યું છે. આનું કારણ ઊંઘની વખતની આપણી અજ્ઞાન અવસ્થા છે; કેટલા કાળ જ ઊંઘમાં પણ જાગ્રત રહેવાની જરૂર છે. ઊંઘમાં જાગ્રત! આ તે કેવી વાત! ઊંઘવું કેમ ઉંઘ, તે વખતે તો ભાન કેમ રહી શકે! જેને આ બાબતનો અનુભવ નથી તેને આમ લાગે [illegible]

[illegible]

સમજણ પડ્યા પછી માનવું તે શ્રદ્ધા નથી પણ જ્ઞાન છે. નાના બાળકને કહીએ કે બે ને બે ચાર. બાળક તેનું કારણ પૂછે છે ત્યારે તેને કહેવામાં આવે છે કે તેમ જ થાય. તું મ્હોટો થઈ ગણિત શીખીશ એટલે તને સમજાશે, અત્યારે તો અમે કહીએ છીએ તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આગળ ચાલ. તે જ પ્રમાણે આત્મા છે, તે એક જ પ્રાપ્ત કરવા લાયક વસ્તુ છે અને તે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એમ જ્ઞાની પુરુષો જેમણે આત્મા જોયો છે, મેળવ્યો છે તેમણે કહ્યું છે. તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી આપણે તેમણે બતાવેલા રસ્તે પ્રયાણ કરવું જ જોઇએ. જ્ઞાની પુરુષોએ બતાવેલા રસ્તે ચાલીશું તો જરૂર એક દિવસ આપણે ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવી શકીશું. શ્રદ્ધા એવી હોવી જોઈએ કે આપણને હવામાં કોઈની પણ મદદ સિવાય લટકવાનું કહેવામાં આવે તો પણ આપણે બીજા કોઈની મદદ શિવાય માત્ર આપણી શ્રદ્ધાના બળે જ હવામાં લટકી શકીએ.

ગત અનંત જન્મોના કુસંસ્કારો આપણામાં પડ્યા છે એટલે આપણાથી ભૂલો તો અનેક થશે, પરંતુ, તેથી નિરાશ થવાની જરાયે જરૂર નથી. ભૂલ કર્યા પછી તેના માટે નકામા રોદણા રોઈ વખત બગાડવાની જરૂર નથી. 'હું પાપી છુ, ભારે કર્મી છું, મારાથી કાંઈ થઈ શકે તેમ નથી, અધમ છું' આવા વિચારોને તો સ્વપ્નમાં પણ સ્થાન આપવાનુ નથી. ભૂલ થઈ જાય તો તેને માટે પશ્ચાતાપ થાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ ઉપર જેવા વિચારો કરી વખત બગાડવો તે કોઈ રીતે ઇષ્ટ નથી પશ્ચાતાપનો અર્થ થયેલી ભૂલ માટે માફી માગવી અગર રુદન કરવુ એવો નથી. 'પશ્ચાતાપ' એટલે થયેલી ભૂલ ન થાય તે માટે સતત પ્રયત્ન. આત્માને અનંત શક્તિના ધણી તરીકે શાસ્ત્રોએ વર્ણવેલો છે આત્મા ધારે તે કરી શકે છે એટલે ભૂલ થવાના કારણે 'હું પાપી છુ' વિગેરે વિચારો કરવાના બદલે 'મારો આત્મા અનંત શક્તિનો ધણી છે, તે ધારે તે

ફરી કોઈ છે.' એવી ભાવના ભાવવાની જરૂર છે. જન અનંત જન્મોના સંસ્કારોને લઈ ભૂલ થઈ ગઈ પણ ફરીથી આવી ભૂલ કરીશ નહિ એવી ભાવના રાખવાની જરૂર છે. સાધકમાં આ ભાવના આવી હોય તો ફરીથી ભૂલ કરતી વખતે પણ તે જાગ્રત હોય, પોતે ભૂલ કરે છે તેનું તેને ભાન હોય, ફરી ભૂલ ન થાય તે માટે તેનો પ્રયત્ન પણ હોય. આવી રીતે આકરા ડંખની જરૂર છે. દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે તેના હાથે ભૂલ થવા પામશે જ નહિ.

મહાવિદેહની ક્ષિતિજે પ્રસરાવવા માટે અને તેનું આહ્વાન કરી [illegible]

શરીર વિઘ્નરૂપ ન બને તે માટે તેને સુદૃઢ તો રાખ્યે જ છુટકો આપણે ઉપવાસનો જે અર્થ અત્યારે કરીએ છીએ તેવા ઉપવાસ મહાવીર પ્રભુએ કર્યા હોય એમ માનવા માટે કાંઈ કારણ નથી અમુક દિવસોના માટે ઉપવાસ કરવા છે એવો નિયમ પ્રભુએ લીધાનું જણાતું નથી. આપણે કોઈ કાર્ય કરવામાં એકચિત્ત બન્યા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણને વખતનો ખ્યાલ રહેતો નથી. કોઈ આવીને કહે છે કે 'હવે ઉઠવું છે કે નહિ! એક વાગ્યો!' ત્યારે આપણને ભાન થાય છે કે આપણે ઘણો વખત કાર્યમાં રોકાયલા હતા. મહાવીર પ્રભુ આત્મધ્યાનમાં મગ્ન થતાં તેઓશ્રીને પોતાના દેહનું, વખતનું કે ભૂખનું સ્વપ્ન પણ ન હોય. ધ્યાનમાંથી જાગ્રત થતાં દેહને પોષણ આપવાની જરૂર જણાતાં તેઓશ્રીએ પારણું કરેલું છે. શ્રી મહાવીર પ્રભુએ જે જે ઉપવાસો કર્યાનું કહેવામાં આવે છે તે ઉપવાસના દિવસોની સંખ્યા જોવાથી પણ આપણી ખાત્રી થાય તેમ છે કે પ્રભુએ આપણે જેને ઉપવાસ કહીએ છીએ તેવા ઉપવાસ કર્યા જ નથી. ત્રણ માસમાં બે દિવસ ઓછા, પાંચ માસમાં પાંચ દિવસ ઓછા, વર્ષમાં એક દિવસ ઓછો (જે સમય અહીં બતાવવામાં આવ્યો છે તે સમયના ઉપવાસ કર્યાનું કહેવામાં આવે છે તેમ નથી પરંતુ જે દિવસો બતાવ્યા છે તે આવા જ છે) આવી ગેનની સંખ્યા બતાવવામાં આવેલી છે. ત્રણ માસ, પાંચ માસ કે બાર માસ પૂરા કરવા શી હરકત હતી! પ્રભુએ 'ઉપવાસ' કર્યા છે, જો આપણે 'ઉપવાસ'નો અર્થ સમજીએ તો 'ઉપવાસ' એટલે આત્મા પાસે વસવું તે આ અર્થ પ્રમાણે જરૂર પ્રભુએ ઉપવાસ કરેલા છે. લખવાનો અર્થ એવો નથી કે મનુષ્યને ઉપવાસ વિગેરે તપની જરૂર નથી આત્મધ્યાન કરવા માટે ઉપવાસની કે બીજા કોઈ તપની જરૂર લાગે તો તે કરવું જ જોઈએ માત્ર દેખાદેખી કે સાંપ્રદાયિકપણે કરવાની અપેક્ષા નથી પર્યુષણના દિવસોમાં ભૂખ હોવા છતાં ઉપવાસ કરવા, પર્યુષણ સિવાયના દિવસોમાં ભરેલું પેટ હોવા છતાં ખાવું તે નકામું છે.

આવા ઉપાયો કર્યા નહિ તો મિથ્યાચાર છે એ જ. ટુંકામાં આપણી [illegible] આત્મપ્રાપ્તિના ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી કરવી જોઇએ.

આત્મપ્રાપ્તિના માર્ગે આપણે આગળ વધીએ છીએ કે નહિ તે જાણવાનો માર્ગ પણ શાસ્ત્રોએ બતાવેલો છે. 'સમતા' એ [illegible] માર્ગનું થરમામીટર છે. ધર્મમય જીવન [illegible] ક્રમે ક્રમે સમતા કેળવવી જ [illegible] દુનિયાના દરેકના વહેવારો [illegible] આત્મધર્મ નથી, તેનાથી જુદા છે [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું?

(લેખિકાઃ—બહેન ચંદ્રા એ. શાહ અમદાવાદ)

'ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેમ ગાળવું' એ પ્રશ્ન ચર્ચતા પહેલાં ધર્મ એટલે શું એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. ધર્મ એટલે ફરજ, Duty. મનુષ્ય તરીકેની બીજા મનુષ્યો તરફ તેમજ પ્રાણી માત્ર તરફ આપણી ફરજ. માનવદયાનો મહા ધર્મ, પ્રેમનો પરમ ધર્મ એ જ ખરો ધર્મ છે. કોઈ પંથના પૂજારી થવું અગર મંદિર કે મસ્જીદમાં જઈ મૂર્તિની પૂજા કરવી, માળા ફેરવવી, વ્રત, જપ, તપ વગેરે કરવાં એનું નામ ધર્મ નથી. આ બધી વિધિઓ ભલે પ્રથમ પગથીઆ તરીકે કરે પરંતુ ત્યાંથી આગળ વધવાની દૃષ્ટિથી નહિ કે પછી તે ક્રિયાકાંડને વળગી રહેવું અને તેને જ ખરો ધર્મ માની બેસવું ક્રિયાકાંડ એ તો સાધન છે, ધ્યેય નથી અત્યારે તો ખરો ધર્મ પ્રેમનો પરમ ધર્મ, પ્રાણી માત્ર તરફ સમભાવ–વિશ્વબંધુત્વની ભાવના ભૂલાઈ ગયા છે અને લોકો બાહ્યક્રિયાકાંડને જ વળગી રહ્યા છે, તે જ ખરો ધર્મ છે એમ માની બેઠા છે જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે ઝઘડા થવાનું મુખ્ય કારણ પણ આ જ છે. દરેક ધર્મમા ક્રિયા–વિધિઓ શુ છે તે જોવાની જરુર નથી. દરેકમા ધ્યેય શું છે તે જ જોવાની જરૂર છે. આત્માની દેહ ભાવમાંથી, દેહ બંધનમાંથી મુક્તિ એ જ દરેક ધર્મનુ ધ્યેય હોવુ જોઇએ. પછી તે ધ્યેયને પહોંચવાનાં સાધન Means ભલે જુદાં હોય, એમા તકરાર કરવાનું કંઈ પ્રયોજન

જથી. અત્યારે જગતમાં અનેક ધર્મો છે એમ કહેવાય છે, પરંતુ સત્ય દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે બધાનું મૂળ એક જ છે. જેવી રીતે ઝાડનું મૂળ તો એક જ છે પણ શાખાઓ અનેક છે, તેવી રીતે આ જુદા દેખાતા ધર્મો ભિન્નભિન્ન રીતે ખીલી જુદા જુદા પડ્યા છે. તેનું મૂળ તો એક જ છે. દા. ત. કોઈ ધર્મ એમ નહિ કહે કે અનીતિમાન બનો અસત્ય આચરણ કરો.

મનુષ્ય આ દુનિયામાં પોતાના ઉદરને અર્થે [illegible] મેળવવાની તેના જીવનપ્રવાહમાં ઝુકાવી દે છે. [illegible]

વિનાનું થઈ જાય છે ત્યારે તો એક ડગલું પણ આગળ ચાલી શકે નથી. એ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે આપણે શરીર ઉપરાંત બીજું કાંઈ છીએ. અને તે જ બલવાન છે, કારણ તેના વિના શરીરની કાંઈ કીંમત નથી. અને તેને જ આપણે ચેતન અગર આત્મા એ નામે ઓળખીએ છીએ.

આ રીતે આપણે જોઈ ગયા કે દેહભાવે રહેવાથી મનુષ્ય આત્માનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, જેથી આખી માનવ જીંદગી ગુમાવી દે છે, છતાં પણ તે પોતાના ધ્યેયને પહોંચી શકતો નથી. અરે, ધ્યેય પ્રત્યે એક ડગલું પણ આગળ વધી શકતો નથી. પ્રશ્ન હવે એ થાય છે કે માનવી જીવનનું ધ્યેય શું છે ?

આપણે જોઈ ગયા કે શરીરમાં આત્મા એ જ મુખ્ય છે. કારણ આત્મા વિનાનું શરીર તો કાષ્ટ જેવું નકામું થઈ જાય. વળી શરીર તો પાંચ, પચીશ, પચાસ કે સો વર્ષ પછી નાશ પામવાનું જ છે. એનાં સુખો તો ઝાંઝવાના જળ જેવાં છે. મહા મહેનતે મેળવેલાં ઈન્દ્રિયોનાં સુખો ક્ષણવારમાં નાશ પામી જાય છે.

"આરામ અર્થે જે અમે આ વસ્તુઓ ઉત્તમ ગણી,
રહેશે સદા એ માનીએ પણ જોતજોતામાં જતી."

ત્યારે આત્મા એ તો અજર અને અમર છે એટલે આત્માનું સુખ એજ ખરૂં સુખ છે, એજ સ્થાયી ટકનારૂં છે. એટલે આપણા જીવનનું ધ્યેય પણ આત્માનું ખરૂં સુખ પ્રાપ્ત કરવું એજ હોવું જોઈએ. આત્માનું ખરૂં સુખ આત્માને પૂર્ણ સ્વરૂપે-પરમાત્મ સ્વરૂપે પહોંચાડવો, દેહ બંધનમાંથી એની મુક્તિ કરાવવી એજ છે. એટલે જીવનનું ધ્યેય એજ હોવું જોઈએ અને એ ધ્યેયને ધ્યાનમાં રાખીને જ આપણી બધી ક્રિયા થવી જોઈએ. વળી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈશું તો જણાશે કે આત્મા એ પરમાત્માનો જ એક અંશ છે. તફાવત માત્ર ગુણના વિભાગનો છે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે. આ સર્વજ્ઞને મેળવવા એજ આત્માનું અંતિમ ધ્યેય છે, એમાં જ આત્માનું પરમ શ્રેય છે.

આપણે જોઈ ગયા કે જીવનનું અંતિમ ધ્યેય આત્માની ઉન્નતિ જ છે. એટલે આ આત્માની ઉન્નતિ કરવા, તેને તેના પૂર્ણ સ્વરૂપે પહોંચાડવા ધર્મમય જીવન ગાળવાની ખાસ જરૂર છે. પરંતુ ધર્મમય જીવન પણ ત્યારે જ ગાળી શકાય કે જ્યારે આપણે સાચું આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ. સંપૂર્ણ વૈરાગ્યમાંથી જ્યારે શુભ કર્મો ઉપજે ત્યારે જ સ્વાર્થી–મલીન વાસનાઓનો નાશ થાય છે. વળી, ઇન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અનાસક્તિ આવી જાય છે. અને હું દેહ છું એ ભ્રમ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. વળી એક અધ્યાત્મ ઉક્તિ [illegible] કહ્યું છે:—

> નાહં મનુષ્યો [illegible], ન [illegible]।
> ન દેહ: કિંતુ [illegible], [illegible] ॥

જ્યારે આવી ભાવના હ્રદયમાં [illegible] ત્યારે જ [illegible] કહ્યું છે કે—

[illegible]

> [illegible]

[illegible]

[illegible]

હોમું અંગ સૌ મારાં." 'સવ્વી જીવ કરું શાસનરસી'
બીજાનું ભલું કરવાની વૃત્તિથી જ કર્મ કરવાની જરૂર છે. ક
બીજાનું ભલું કરતાં આપણું હિત એની મેળે થવાનું જ છે.
છે કે "અન્યનું હિત સાધતાં આત્મહિત સધાય છે." 'यदि
भाव है कि तारता हुआ तरे" એક બીજાને તારતો જાય અને
તરે એજ શ્રેષ્ઠ વસ્તુ છે. અરિહંતનું પણ એજ લક્ષણ છે કે
તરે અને બીજાને તારે. અને આ ધ્યેયને પહોંચતાં—અરિહંતના
પહોંચતાં વચ્ચે વિઘ્નો આવે તેથી અધ્યાત્મરસિક માનવી હિમ
થતો નથી. તેને તે તો ઇશ્વરની કૃપા તરીકે હર્ષથી વધાવી લે
કારણ કે તે સમજી ગયો હોય છે કે ગુલાબને જ કાંટા હોય છે.
કહ્યું છે કે—

> विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
> प्रारभ्य उत्तमजनाः न परित्यजन्ति ॥

ઉત્તમ મનુષ્યો ગમે તેટલી વિપત્તિઓ આવે છતાં પણ કરેલું કાર્ય છોડી દેતા નથી.

ધર્મમય જીવન શા માટે, તે આપણે જોઈ ગયા. હવે પ્રશ્ન થાય છે કે ધર્મમય જીવન કેવી રીતે ગાળવું? [illegible] એમ કહેવી દીધું એટલે કે સંન્યાસ લઈએ તો જ ધર્મમય જીવન ગાળી શકાય [illegible] સાધુઓ ગૃહસ્થાશ્રમના બંધનથી મુક્ત હોય છે એ માટે તો ધર્મમય જીવન ગાળી શકાય [illegible] ગૃહસ્થ [illegible] પોતાના [illegible] [illegible]

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેતા છતાં પણ ધર્મમય જીવન ન ગાળી શકાય એવું કંઈ નથી. ઘરમાં રહેતા છતાં કમળ જેમ પાણીથી અલિપ્ત રહે છે તેમ જગતમાં રહેતા છતાં સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા આદિની સેવા આનંદથી છતાં જગતમાં તે ભાવથી અને અનાસક્ત રહીને કરવું. આનો અર્થ એવો નથી કે તેમના પ્રત્યે પ્રેમ ન રાખવો. તે બધા આત્માને રૂપે આપણને મિત્ર હોવા જોઈએ, નહિ કે વૈરી હોવા. વળી આ તે સૌ ખાસ સંબંધમાં આવ્યા છે તો માટે તેઓનું કલ્યાણ કરવું એમાં એવી ભાવનાથી ગૃહજીવન ગાળવું. અને એ એવી રીતે ભાવનાથી જીવન જીવ્યું હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ પવિત્ર તીર્થધામ બની રહે. કહ્યું છે કે "મન ચંગા તો કથરોટમાં ગંગા" મન [illegible]

[illegible]

જ જાય છે. વળી સત્ય પ્રતિષ્ઠાયાં પ્રવચનસિદ્ધિઃ જ્યારે સત્ય સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ત્રીજું વ્રત અસ્તેય એટલે ચોરી ન કરવી. પારકાની વસ્તુ તેના આપ્યા વગર લેવી. જેને અદત્તાદાન કહે છે. અદત્ત એટલે નહિ આપેલું અને આદાન–એટલે ગ્રહણ કરવું. આવી ટેવ મનુષ્યે અવશ્ય વર્જવી. માલમિલ્કત એ મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ છે એટલે કોઈની માલમિલ્કત હરી લેવી એ તેની હિંસા કર્યા બરાબર છે.

ચોથું મૈથુનત્યાગ એટલે કે બ્રહ્મચર્ય. સાધુએ તો મન વચન તેમજ કાયાથી આ વ્રતનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરવું જોઈએ. વળી ગૃહસ્થે પણ જેમ બને તેમ જીતેન્દ્રિય થવાની જરૂર છે. કારણ જ્યાં સુધી માણસ જીતેન્દ્રિય નહિ થાય ત્યાં સુધી દેહ અને તેના વિષયો તરફ આસક્તિ આવવાની જ અને આ આસક્તિ એજ સંસારના બંધનનું કારણ છે. આ વિષયવાસના ઉપર જ્યારે મનુષ્ય જીત મેળવે છે ત્યારે જ તે કલા, ધર્મ વગેરે ઉચ્ચ પ્રકારનાં માનસિક વિષયો પ્રતિ લક્ષ આપી શકે છે. વળી આ વૃત્તિને દાબી નહી દેતાં એટલે inhibition નહિ કરતાં તેને ઉચ્ચ માર્ગે વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો. નહિ તો તેમાંથી માનસિક વિકૃતિ જન્મે છે.

પાંચમું પરિગ્રહનો ત્યાગ. પરિ એટલે ચારે બાજુએથી ગ્રહ એટલે ઘેરાવું જેનાથી ચારે બાજુએથી પકડાઈએ તે પરિગ્રહ. કોઈ વસ્તુના માલીક થવા જતાં અંતે તે આપણી માલીક થઈ જાય છે. એટલે કોઈ વસ્તુ પ્રત્યે માલીકી ભાવ ન રાખવો પરંતુ આપણે તો તેના ટ્રસ્ટી છીએ એ પ્રમાણે વર્તવું માલીકી—ભાવથી આસક્તિ આવી જાય છે અને આસક્તિ એજ પરિગ્રહનું મૂળ છે. માણસ ગમે તેટલો નિષ્પરિગ્રહી હોય છતાં પણ જો વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિ ન જાય તો તે નિષ્પરિગ્રહી ન કહેવાય જેટલો પરિગ્રહ વધારે તેટલો માણસ વધારે દુઃખીઃ કારણ તૃષ્ણાનો કદિ અંત આવતો નથી એટલે કદિ પરિગ્રહીના ચિત્તને શાંતિ મળતી નથી.

વળી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો આત્માની વૃત્તિના વિકારરૂપ છે; એટલે મનુષ્યે તે ત્યાગ કરવો. [illegible] કષાયોથી મુક્ત થવું એનું જ નામ મુક્તિ. એથી ક્રોધ એ અગ્નિ જેવો [illegible] તેથી શરીર તેમજ આત્મા બન્ને ઉપર ભારી અસર થાય છે. વળી ક્રોધથી વિવેકબુદ્ધિ [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

લોભથી સર્વગુણોનો નાશ થાયછે. લોભને વશ થએલો માણસ એક ક્ષણ પણ સુખ પામી શકતો નથી. કારણ લોભ એટલે તૃષ્ણાને લીધે થોડું મળે તો વધારે મેળવવા માણસ પ્રયત્ન કરે છે, વધારે મળે તો તેના પર માલીકી સ્થાપવા પ્રયત્ન કરે છે અને અનેક વસ્તુઓ મળવા છતાં તેને તૃપ્તિ થતી નથી, અને તૃષ્ણાને તૃપ્ત કરવાને મનુષ્ય અનેક દુર્ગુણોના સકંજામાં સપડાય છે માટે લોભનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

વળી રાગ અને દ્વેષ એ પણ આત્માની ઉન્નતિમાં અંતરાયરૂપ છે, માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

મનુષ્ય અગર કોઇ પણ વસ્તુ પ્રત્યેની આસક્તિમાંથી રાગ આવી જાય છે, અને આસક્તિ આવી એટલે બંધન આવ્યું જ. રાગથી માણસ ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતો નથી કારણ રાગને લીધે માણસ અંધ એટલે કે વિવેકશૂન્ય બની જાય છે. કહ્યું છે કેઃ रागांधा नैव पश्यन्ति રાગથી અંધ થએલા વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતા નથી. કોઈ વસ્તુ અગર મનુષ્ય પ્રત્યે જેટલો રાગ વધારે તેટલું તેના વિયોગથી દુઃખ પણ વધારે. સ્વામી રામતીર્થના શબ્દોમાં કહીએ તો "જેટલા રાગના ખીલા હૃદયમાં ઉંડા ઉતર્યા હશે, તેટલા જ તે કાઢતી વખતે વિશેષ દુઃખના કારણભૂત થશે" રાગ મમત્વભાવથી–હું અને મારું એમાંથી ઉદ્‌ભવે છે, એટલે આ મમત્વભાવનો ત્યાગ કરવો જરૂરી છે. વળી આ રાગનો ત્યાગ કરતાં પ્રેમનો, સ્વાભાવિક લાગણીનો ત્યાગ ન થઇ જાય તે ખાસ સંભાળવું. આ એક છૂટ છે તે માત્ર સબંધમાં આવ્યો છે તો મારે તેનું કલ્યાણ કરવું જોઇએ એવી ભાવનાથી જો કોઇ મનુષ્ય પોતાના ભાઈ બહેન, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેનું રક્ષણ પોષણ કરે તો તે રાગ નહિ પણ પ્રેમ કહેવાય અને આ પ્રેમ કાર્યપણું [illegible] તે [illegible] , [illegible] તે આત્માને [illegible]

[illegible] છે. વળી [illegible]

[illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]

"[illegible]।

[illegible]॥"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

અમુક દોષ ચઢાવવો એ ઘણું નીચ કાર્ય છે, તેથી તો આપણે બીજાના ચારિત્રની ચોરી કરીએ છીએ. કોઈના ચારિત્ર ઉપર આળ ચઢાવવાથી સામાને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેનો ખ્યાલ પણ આપણને આવી શકતો નથી. કેટલીક વાર માણસને આપઘાત પણ કરવો પડે છે. વળી પારકી પંચાતોમાં પડવાથી આપણો સમય વૃથા પણ ગુમાવીએ છીએ એટલું નહિ પણ આપણી શાંતિ પણ ગુમાવીએ છીએ.

પૈશુન્ય એટલે ચાડીચુગલી કરવી–Back biting–આ ઘણું જ હલકા પ્રકારનું વ્યસન છે. ઘણાને આવું વ્યસન પડી જાય છે, બીજાની દ્રષ્ટિમાં સારા થવા માટે ઘણાં મનુષ્યો પારકી વાતો લાવી–લાવી તેમાં મીઠું મરચું ભભરાવી લોકોને કહે છે. પરંતુ આથી શો લાભ? આથી બીજાના કરતાં આપણી જ–ચાડીચુગલીકારની જ અધોગતિ વધારે થશે, કારણ આત્મા એવા હલકા વિચારોમાં રમણ કર્યા કરશે જેથી ઉન્નત વિચારોને પ્રવેશ કરવાને ત્યાં સ્થાન જ નહિ મળે.

મનુષ્યે રતિ અરતિ એટલે કે સુખના પ્રસંગો ઉપર પ્રેમ અને દુઃખના પ્રસંગો પર અપ્રેમનો ત્યાગ કરવો, સુખ અને દુઃખમાં સમભાવે રહેનાર જ આત્માની ઉન્નતિ કરી શકે છે. વળી સુખ અને દુઃખ હમેશાં ટકતાં નથી, એટલે ઘડીમાં સુખ આવે એટલે હર્ષ, દુઃખ આવે એટલે શોક; એમ કર્યા કરવાથી મનુષ્યનું મન સ્થિર થઈ શકતું નથી. તેઃ સંયોગોને આધીન બની જાય છે. મનુષ્યે इदमपि गमिष्यति આ પણ જશે. આ સૂત્ર સુખ તેમજ દુઃખના પ્રસંગે નીરંતર ધ્યાનમાં રાખવું, એથી સુખદુઃખમાં સમભાવ રહી શકશે.

પારકાની નિંદા જેને પરપરિવાદ કહે છે તે પણ મનુષ્યે અવશ્ય તજવી. બીજાની બાબતોમાં માથુ માર્યા કરતાં જો મનુષ્ય પોતાની જ વાતોમાં રસથી ધ્યાન રાખે તો તેને અવશ્ય લાભ થાય. કોઈપણ મનુષ્ય સંપૂર્ણ નથી એક માત્ર પ્રભુ સિવાય. "થોડા ઘણા અવગુણે

શો અર્થ છે, રાજાના નગરમાં જુવે, રાજાના ઘેરથી." એટલે બીજાની નિંદા કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. [illegible] કરતાં જો આપણા દોષ આપણે જોઈશું તો તેથી આપણને લાભ પણ થશે. કારણ તેથી આપણી સુધરવાનો પ્રયત્ન કરવાનું મન પણ થશે. વળી બીજાનાં ગુણ જોવાની વૃત્તિ રાખવી. જેથી આપણામાં પણ તેવા ગુણો આવી શકે. કહ્યું છે કે:—

परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं।
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

વળી માનસશાસ્ત્ર [illegible] Inferiority Complex કહે છે. આ Complex [illegible]

સ્થિતિમાં દૃઢ નિશ્ચયથી તે કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકતો નથી. માટે, વસ્તુને તેના સત્ય સ્વરૂપે ઓળખવા માણસે હંમેશ પ્રયત્ન કરવો. કારણ સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે એટલે મિથ્યાત્વ ચાલ્યું જશે અને આત્મા પરમાત્માનું જ્ઞાન હૃદયમાં પ્રવેશ કરશે. જેથી આત્માને ઉંચે ચડતાં વાર નહિ લાગે. પછી તેને કોઈનું આલંબન લેવાની પણ જરૂર નહિ પડે. તે પોતાના આત્મબળથી—Soul force થી જ ઉંચે ચડી જશે.

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું?

લેખક : ફુલચંદ ભાઈચંદ ભાવાણી—રાજકોટ

ઓંકારં બિન્દુ સંયુક્તં નિત્યં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।
કામદં મોક્ષદં ચૈવ ઓંકારાય નમો નમઃ ॥

ઉપરના સ્તુત્ય ઓંકારને નમસ્કાર કરી આ લેખનો પ્રારંભ કરું છું.

[illegible]

ધર્મ એટલે શું?

[illegible]

નિહાળે છે, કોઈ સામાજિક સડાઓ તથા કુરૂઢિઓને ઉચ્છેદવામ ધર્મ અનુભવે છે, કોઈ સમાજમાં રહેલી વર્ગ-ભાવનાને નાશ કરવામાં ધર્મ જાણે છેઃ વાસ્તવિક રીતે ધર્મનાં આ બધાં ભિન્ન ભિન્ન અંગો છે.

ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા માટે આપણે ધર્મના બે વિભાગ પાડીએ—(૧) વ્યવહારધર્મ (૨) નિશ્ચયધર્મ. માનવ-જીવનના ગુંચવણ ભરેલા પ્રશ્નોનું નીતિ તથા સદ્‌ભાવભર્યું અને સુયોગ્ય નિરાકરણ વ્યવહારધર્મ કરે અને આત્માને વિકાસને માર્ગે લઈ જવાનું કાર્ય નિશ્ચયધર્મ કરે. વ્યવહારધર્મ નિશ્ચયધર્મના ઉંચા લક્ષ્યે પહોંચવાનું અવલમ્બન છે; વ્યવહારધર્મ અને નિશ્ચયધર્મ બન્નેનું લક્ષ્ય આત્માનું નિર્મળ ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રકટાવવાનું છે. આજકાલ કેટલેક સ્થળે વ્યવહારધર્મને બહુ અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે છે તો બીજી જગ્યાએએ નિશ્ચયધર્મને અતિશય મહત્વ આપવામાં આવે છે એ સુઘટિત નથી. ઉભય પ્રકારના ધર્મો મહત્વના છે અને આત્મોન્નતિ ઇચ્છતા માનવે બન્ને પ્રકારના ધર્મોની આરાધના કરવી જોઈએ.

વ્યવહારધર્મનું સ્વરૂપઃ—વ્યવહારધર્મ એ પાયાનો ધર્મ છે. પાયા વિનાનો મહેલ ગંજીફાના મહેલ જેવો તકલાદી અને ક્ષણજીવી છે તેમ પાયા વિનાનો ધર્મ-વ્યવહારધર્મ વિનાનો ધર્મ-નિર્જીવ અને નકામો છે;' એટલે વ્યવહારધર્મનું મૂલ્ય જેઓ ઓછું સમજે છે તેઓ ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને પીછાનતા નથી. નિશ્ચયધર્મની ઉચ્ચ શ્રેણીએ પહોંચ્યા પહેલાં વ્યવહારધર્મનું યથાર્થ પાલન ઉચ્ચાશયથી આત્માએ કરવું જોઈએ. સમાજે માન્ય કરેલી નીતિ-સન્નીતિ-જેવી કે ચોરી ન કરવી, જુઠું ન બોલવુ, હિંસા ન આચરવી વ. નુ અક્ષરશઃ પાલન; પ્રમાણિકતા, નિર્ભયતા, નમ્રતા, દયા, સદ્-વિદ્યા-વ્યાસંગ વ સદ્‌ગુણોને જીવનમાં કર્તવ્યસાત્ કરવાની પ્રવૃત્તિ; ઇંદ્રિય-લોલુપતા ઉપર વિજેતા બનવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવામા ઉદ્યોગ; આત્મ-

ધોરણોને પણ ક્રમ ક્રમે ઊંચી દેખાતી પરસુધારણા–સમાજ સુધારણામાં [illegible] ભળવાનો પ્રયાસ જે વ્યક્તિ કરે છે તે વ્યવહારધર્મ [illegible] આચરે છે એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. કોઈ એક જ વ્યક્તિમાં વ્યવહારધર્મનું સંપૂર્ણતઃ પાલન થવું જોવું એ મુશ્કેલ [illegible] છે કારણ કે તેને જીવનમાં ઉતારવાનું કાર્ય આપણને દેખાતી રીતે હજી કોઈએ કરેલું નથી.

નિરપેક્ષ ધર્મનું સ્વરૂપઃ–આત્માની સંપૂર્ણ નિર્વિકાર દશા એ કેવળદશા છે અને તેની પ્રાપ્તિ એ માનવનું લક્ષ્ય (goal) હોવું જોઈએ. વિષય-કષાયાદિ અનિષ્ટ ઘોર કર્મોને પરિણામે આત્મા પુદ્ગલોથી વિંટાયેલ [illegible] દશામાં પ્રાણી જે તેને તે સ્થિતિમાંથી અલગ [illegible] પ્રવર્તાવવાનો પ્રયોગ નિશ્ચયધર્મ કરે છે. [illegible] નિર્ણય [illegible] કેવળી [illegible] [illegible] શુભાશુભ બન્નેને જોવાની [illegible] તે નિશ્ચય ધર્મ છે. આ ધર્મનું [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

-ધ્યયન સૂત્ર અ. ૮ ગાથા ૧). અહીં તહીં કાંઈ સુખ દેખાય છે તે સુખ નથી, સુખાભાસ છે અને તેથી અશાશ્વત છે. અશાશ્વત વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કાર્યપ્રવૃત્ત થનાર વ્યક્તિની સ્થિતિ મહા ખોટના વેપાર કરનાર વેપારી જેવી છે. એવો ખોટનો વેપાર ન કરવા ઇચ્છનાર વ્યક્તિએ સંસારના અશાશ્વત સુખો પ્રાપ્ત કરવાને બદલે પરમ સુખ પામવાને તત્પર બનવું જોઇએ. અને એવું પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવાનો એક માત્ર માર્ગ ધર્મ છે, તેથી તે વ્યક્તિએ ધર્મમય જીવન ગાળવું ઘટે છે.

પરમ સુખ પામવાનો સૌથી સુયોગ્ય કાળ માનવ-જન્મ છે. સર્વજ્ઞ શાસ્ત્રકાર કહે છે કે દેવ, તિર્યંચ કે નરક યોનિમાં જીવ મોક્ષધર્મ કદી પામે નહિ. મુક્તિ માટે તો તેણે માનવ-જન્મ પામવો જ જોઇએ અને જીવને માનવ-જન્મ તો અકલ્પનીય મુશ્કેલીથી જ મળે છે.' એવો દુર્લભ માનવજન્મ જીવને મળેલો છે તો તેણે તેને નિષ્ફળ જવા દેવો જોઇએ નહિ. પરમ સુખ પામવાની જીવને આ સોનેરી તક મળી છે તો તે તકનો લાભ ધર્મબુદ્ધિ જીવે લેવો ઘટે. આથી ધર્મમય જીવન ગાળવાની ધર્મપરાયણ જીવની ફરજ છે.

ધર્મમય જીવન શા માટે ગાળવું તેનો સુંદર ચિતાર નીચેનો શ્લોક આપે છેઃ—

> मृत्तं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टस क्षतौ ।
> विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥
> तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं संचिनुयाच्छनैः ।
> धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥

અર્થઃ—લાકડા અને માટીના ઢેફા જેવા મૃત્યુ પામેલા શરીરને ... ... છોડી દઈ સગાવહાલાઓ ચાલ્યા જાય છે, માત્ર ધર્મ તેની

[illegible] છે, તેથી (જીવે) આત્મ-સહાય માટે હમેશાં ધર્મ [illegible] જોઇએ, કારણ કે ધર્મની સહાયથી જ મહામુશ્કેલીથી તરી [illegible] તેવા અંધકાર (ભવ સંસાર)ને તરી શકો.

ધર્મમય જીવન શી રીતે ગાળવું ?

નીચેની બાબતો પ્રતે ધર્મવાચ્છુ જીવે સંપૂર્ણ સાવધાનતા [illegible] રહેવું જોઇએઃ—

(૧) હિંસા ન કરવી-અહિંસા પરમો ધર્મઃ એ મહામંત્રનું [illegible] આચરણ ધર્મપ્રેમી જીવ કરે. આજે અહિંસાની [illegible] સમજણમાં ક્ષતિ રહેલી જોવામાં આવે છે એ ઠીક નથી. [illegible] ખરી અહિંસા ધર્મોમાનું [illegible] ન [illegible] [illegible]

(૨) [illegible]

[illegible]

[illegible]

અપાર સામર્થ્ય પ્રકટે છે અને તે સામર્થ્યને ધર્માચરણમાં ફેરવવાથી મનુજ ભવસાગર સહેલાઈથી તરી શકે છે.

(૫) પરિગ્રહ ન સેવવો—સામાન્ય મનુષ્યની વૃત્તિ વૈભવવિલાસનાં સાધનો વધારવા તરફ છે, તે તેવાં સાધનોમાં સુખ માને છે પરંતુ તે સુખ ક્ષણજીવી છે માટે ધર્મબુદ્ધિ જીવ અપરિગ્રહી બને છે.

ધર્મપ્રેમી જીવાત્માએ પોતામાં નીચેના અત્યાવશ્યક સદ્ગુણો ખીલવવા જોઈએ:—

(૧) નમ્રતા—પ્રગતિકામી જીવ હંમેશાં નમ્ર હોય છે. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં નમ્રતા આવશ્યક છે. દેવ, ગુરુ, માતા, પિતા વગેરે પ્રત્યે નમ્રતા ધારણ કરવી એ ધર્મરત માનવનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

(૨) ક્ષમા—ક્ષમા વીરસ્ય ભૂષણમ્ સાચો વીર તે છે કે જે પ્રસંગોપાત્ ક્ષમા બતાવી શકે. કોઈએ અનુપકાર કર્યો હોય ત્યારે પણ તેના પ્રત્યે જો જીવ ક્ષમા બતાવી શકે તો તેમાં તેની વીરતા છે. આવી વીરતા તેને ધર્મનાં સોપાન ચઢવામાં સહાયભૂત થાય છે.

(૩) વિવેક—હંસક્ષીરનીર ન્યાયે જે વ્યક્તિ સદ્-અસદ્નો વિવેક કરી શકે છે તે વ્યક્તિને ધર્મપથેથી ચલાયમાન કરવાને કોઈ શક્તિમાન નથી. વિવેક એ ધર્મનું મૂળ છે અને ધર્મનો સાચો મર્મ સમજાવનાર અતિ ઉપયોગી સદ્ગુણ છે.

(૪) સત્સંગ—જે માનવ વિવેકબુદ્ધિ વડે સંતપણું ઓળખી લઈ તે સંતના નિરંતર સમાગમમાં રહે છે તે ધર્મની સાચી ઓળખ કરી શકે છે અને ઉચ્ચી કોટિનું ધર્મમય જીવન ગાળી શકે છે.

[illegible] ધર્મ [illegible] હોય તો [illegible] મનુષ્ય [illegible] છે અને તેટલા [illegible]

જીવનમાં તેણે ભગીરથ કાર્ય-સિદ્ધિ કરવાની છે એટલે જીવનની શક્તિ પણ ધર્મ-વીરે કાર્ય-સિદ્ધિમાં ખર્ચવી જોઇએ.

(૧) દયા:-જૈન ધર્મમાં 'દયા'નું સ્થાન અતિ ગૌરવપૂર્ણ છે. દુઃખી જીવોને જોતાં ધર્મીના દિલમાં દયા ઉપજે એટલું જ નહિ પરંતુ તે દુઃખીઓનાં દુઃખ, યથાશક્તિમતિ દૂર પણ કરે. આત્મવત્ સર્વભૂતેષુના અર્થ-ગંભીર સિદ્ધાંતને ઉપાસનારો જીવ અહિંસાને વર્યા વિના રહે નહિ.

(૭) નિર્ભયતા-વિવેકી માણસ હમેશાં સત્યપરાયણ હોય છે અને તેથી નિર્ભય હોય છે, તેને કશાથી બીવાપણું હોતું નથી. મહાવીર પ્રભુને જે જે પરિષહ સહન કરવા પડ્યાં તે તે તેમણે નિર્ભયપણે સહ્યાં એ કારણ કે તેમને પોતાના માર્ગની યથાર્થતાની પૂરેપૂરી પ્રતીતિ હતી.

(૮) [illegible]

[illegible]

[illegible]

(૨) નાસિકાઇન્દ્રિય—સુંઘવાનું કાર્ય કરે છે. સુગંધ તરફ મમતા અને દુર્ગંધ તરફ દ્વેષ એ ધર્મી જીવની મનોવૃત્તિ ન હોય, અને તેથી પોતાની આસપાસ સુગંધી પદાર્થો વસાવવાની પ્રવૃત્તિ તે ન આદરે.

(૩) કર્ણેન્દ્રિય—સાંભળવાનું કાર્ય કરે છે. ધર્મી આત્મા વિકથા કે વિમાર્ગે પ્રેરે તેવાં ગાયન તરફ રુચિ ન બતાવે કે નિંદા-વચનો સાંભળવામાં રસ ન લે. તે સંતોનાં સન્માર્ગે દોરે તેવાં વચનો સાંભળે અને તેનું મનન કરે.

(૪) જીહ્વા—ઇન્દ્રિય-સ્વાદનું તેમજ બોલવાનું કાર્ય કરે છે. ધર્માત્મા જીવે સ્વાદને મારવો જોઈએ. સ્વાદવાળાં ખાદ્યોથી તે પ્રમુદિત ન થાય કે સ્વાદ વગરના પદાર્થોથી તે ઉદ્વિગ્ન ન થાય. તે જીવવા માટે ખાય છે, ખાવા માટે જીવતા નથી મહાપુરુષો તેટલા માટે પોતાના ભોજનમાંથી ઇરાદાપૂર્વક સ્વાદને તિલાંજલિ દે છે. મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમમાં ખાદ્ય પદાર્થો બિલકુલ સ્વાદ વગરના રંધાય છે, તેની પાછળ જીહ્વા—ઇંદ્રિયને વશવર્તી કરવાની ભાવના કામ કરે છે.

સજ્જને જોઈએ તેટલું અને સત્ય ભાષણ જ કરવું જોઈએ. તે નિરર્થક રીતે વાણીનો કદી ઉપયોગ ન કરે.

(૫) સ્પર્શેન્દ્રિય—સ્પર્શ કરવાનું કાર્ય કરે છે. ધર્મરત જીવે શિયાળાની ઠંડી કે ઉનાળાની ગરમી પર વિજય મેળવ્યો હોય તેથી તે તેનાથી ત્રાસી ઊઠે નહિ કે પોતાનો સમભાવ ગુમાવે નહિ. ગમે તેવી ત્રાસદાયક સ્થિતિમાં પણ તે પોતાનું ચિત્ત-સ્વાસ્થ્ય જાળવી રાખે.

સમાજ સુધારણા—ધર્મી જીવના આચરણની સૌરભ આસપાસમાં ફેલાય છે તેથી તે [illegible] જીવન—[illegible] પર [illegible] અસર થાય છે.

અને પોતાના હિસાબે તેવા આચરણો તરફ જવા મનોભાવ જાગે છે અને બીજાને તેમ કરવા પણ લાગે છે પરંતુ પોતાના આચરણનું [illegible] થઈ ગયો સુમાર્ગે ગમન કરી એમાંજ પોતાના કાર્યની [illegible] છે એમ ધર્મ [illegible] માની બેસવું એ કદાપિ યોગ્ય નથી. [illegible] [illegible] એ [illegible] પરનો ઉપકાર કરવો તે સત્પુરુષની [illegible] છે. તેણે સમાજમાં આચરણમાં આવતી શિથિલતામાં [illegible] [illegible] પોતાનો અંકુશ જાહેર કરવો જોઈએ.

જ્યારે [illegible] જેવા કે [illegible] હરિજન [illegible] ઉત્ક્રાન્તિ [illegible] શોષણ [illegible] નો યત્ન કરે, પીડિત અને આર્તની [illegible] થઈ તેમાંથી તેમને ઉગારવાનો યત્ન કરે, સમાજમાં પ્રવર્તતી કુરૂઢિઓ-જેવી કે [illegible], [illegible], [illegible], ઇત્યાદિ નિર્મૂળ કરવામાં સહાય આપે, [illegible] [illegible] [illegible] રીતે [illegible] છે [illegible] અને [illegible] છે અને [illegible] [illegible] નથી [illegible] છે.

[illegible]

[illegible]

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः । જૈનધર્મનિચોડરૂપ આ તત્ત્વાર્થ સૂત્ર મહામૂલ્ય છે. સાચી શ્રદ્ધામાંથી સાચું જ્ઞાન પ્રકટે છે. અને તેમાથી સદાચરણ જન્મે છે, જે જીવાત્માને મુક્તાત્મા બનાવે છે. એવું જ કથન ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ. ૨૮ની નીચેની ૩૦મી ગાથામાં કરાયું છે.—

નાદંસણિસ્સ નાણં, નાણેન વિના ન હોંતિ ચરણગુણા ।
અગુણિસ્સ નત્થિ મોક્ખો, નત્થિ અમુક્કસ્સ નિવ્વાણં ॥

અર્થ:—સમ્યગ્દર્શન વિના સમ્યગ્જ્ઞાન હોતું નથી, સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યગ્ચારિત્ર્ય હોય નહિ, તે ગુણ વિના મોક્ષ થાય નહિ. અને કર્મથી મુક્ત થયા વિના નિર્વાણ થાય નહિ.

ત્યારે પરમ ધર્મ પામવા ઇચ્છતા જીવનું કર્તવ્ય સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન તથા ચારિત્ર્ય પ્રકટ કરવાનું છે. શ્રી સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે પ્રરૂપેલા તત્ત્વમાં નિઃસંદેહ શ્રદ્ધા સ્થાપવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે. સમ્યગ્દર્શનમાં સ્થિર થવાથી અનુક્રમે સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર્ય પ્રકટે છે. નીચેની વીરપ્રણિત દેશનાનું પરિપાલન સમકિત ભાવો પ્રકટાવશે:—

(૧) મુમુક્ષુએ અરિહંત બનવું.

અરિહંત એટલે રાગદ્વેષના દ્વન્દ્વ તથા ચાર કષાયના આત્મગુણનાશક દુશ્મનભાવોનો જે નાશ કરે તે. રાગ દ્વેષ તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ: આ વિરોધી ભાવો સર્વ દુઃખનું મૂળ છે. આ દુષ્ટ ભાવોને નષ્ટ કરવા માટે શ્રાવકોને બાર વ્રતની આજ્ઞા કરવામાં આવી છે—જેમાં મુખ્ય સામાયિક, પૌષધ, રાત્રિભોજન-ત્યાગ, સચિત્ત ત્યાગ, આરંભ[illegible] રાગદ્વેષને છોડી સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ એકાંત સ્થાનમાં [illegible] અમુક સમય ગાળવો તે સામાયિક છે. કષાય અને [illegible] આરંભ[illegible] છોડીને પૌષધ સહિત ઉપવાસ કરવો તે પૌ[illegible]

(૨) ઉદય પામતાં કર્મોને ઉદાસીન ભાવે ભોગવવા.

જીવે પૂર્વે જે કર્મો બાંધેલાં છે તેને પરિણામે તેને આ જન્મમાં સુખદુઃખની બાહ્ય સામગ્રી મળે છે. જો તે એ સુખદુઃખની બાહ્ય સામગ્રીમાં રાગદ્વેષને સ્થાપે છે તો તે તેની [illegible] માર્ગ [illegible] છે. જિનોએ ફરમાવ્યું છે કે બન્ને પ્રકારનાં કર્મોને જીવે રાગદ્વેષ રહિત ભાવે—ઉદાસીનભાવે ભોગવવાં જોઈએ.

(૩) ઇચ્છાઓમાં તપસ્વી બનવું.

ઇચ્છાનિરોધઃ તપઃ। [illegible] રાગદ્વેષ અને કષાયોના [illegible] અનિયંત્રિત [illegible] જે [illegible] અને [illegible] તે તપ છે. આવું તપ મુમુક્ષુને માટે અત્યંત [illegible] છે. [illegible]

(૪) ધર્મધ્યાન કરવું.

[illegible]

[illegible]

સ્વાત્મભાવ પ્રકટાવવામાં ધ્યાનની મહત્તા કેટલી છે તેનું આબે-હૂબ નિદર્શન નીચેનો દુહો કરાવે છેઃ—

ઇંદ્ર તણાં સુખ ભોગતાં, જે તૃપ્તિ નવ થાય;
તે સુખ સુણુ છિણુ એકમેં, મિલે ધ્યાનમેં આય.

ચિદાનંદ મહારાજ.

(૫). આરાધ્યદેવની પ્રાર્થના કરવી.

પ્રાર્થના એ આત્મગુણો વિકસાવવાનું ઉત્કૃષ્ટ સાધન છે. પ્રાર્થના અંતરંગ નિર્મળતા પ્રકટાવે છે. સામુદાયિક પ્રાર્થના અન્ય જીવોને પણ તેવી આત્મશુદ્ધિ પ્રકટાવવા પ્રેરે છે, તેથી તેનું મહત્વ સવિશેષ છે. જીવે સવાર સાંજ સ્વસ્થ ચિત્તે પ્રાર્થના કરવાનો નિત્યક્રમ રાખવો જોઇએ.

(૬) દાન કરવું.

ધનાદિ ચીજો પરવસ્તુ છે એમ જાણી જીવે તે તે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. દાન કરતી વખતે અંતરંગમાં માનાદિની વૃત્તિઓ જાગે તો તે દાનની કાંઈ કિંમત નથી. ધન દઈને માનાદિ લીધાં એમાં તો ચોકખી વ્યાપાર ભાવના છે. જેમ કોઇ વેપારી ખાંડ દઈને પૈસા લે તેમાં કોઇ ઉંચો ભાવ વ્યક્ત થતો નથી તેમ કોઇ જીવ ધન દઈને માન લે તો તેમાં કાંઈ વિશેષતા નથી; એટલે દાન-ક્રિયા કેવળ નિર્મમભાવે થવી જોઈએ એવો વીર-પ્રભુનો સાફ આદેશ છે.

(૭) શુભાશુભ ભાવો વર્જવા અને શુદ્ધભાવ ધારણ કરવો.

અશુભભાવ છોડવો એ સર્વધર્મસમ્મત કથન છે પરંતુ શુભ-ભાવ પણ બંધનું કારણ હોઈ ત્યાજ્ય છે એ વીર-દેશનાની વિશિષ્ટતા છે. અશુભભાવનું પરિણામ પાપ, શુભભાવનું પરિણામ પુણ્ય: પાપ અને પુણ્ય બન્ને સંસાર-અટનનું કારણ છે તેથી વર્જ્ય છે. ભવનો

શુદ્ધભાવ તોડે છે માટે તે ભાવ સેવવા યોગ્ય છે

(૮) ધર્મ-ક્રિયા સમજણપૂર્વક કરવી.

સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પ્રત્યાખ્યાન, ઉપવાસ આદિ ક્રિયાઓ સમજ્યા વગર કરવાથી સ્વ-સ્વરૂપ પામવામાં [illegible] ઉપયોગી નથી. તેથી દરેકે તે ક્રિયાઓની પાળના વિષે અંતર્ગત હેતુઓને સમજી લેવા જ જોઈએ અને તે ક્રિયાઓ કરતી વખતે તે ક્રિયાઓનું [illegible] મનનું સમજ રહેવું જ જોઈએ. તેમ કરવાથી [illegible] આદિ [illegible] થઈ અને આત્મકલ્યાણ [illegible] થઈ.

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહિ પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે!
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

[illegible]

卐

આંતર્લક્ષિ અને અન્યને ઉપસર્ગ રહિત અહિંસક જીવન એ ધર્મમય જીવન.

અને એથી વિમુખ એવું અસંતોષી, ભૌતિક સુખની શોધમ અટવાતું અને અન્યને પિડક એવું હિંસક-જીવન એજ અધર્મીય જીવન

આ અધર્મીય જીવનથી દુઃખ, અશાન્તિ અને વિનાશન વંટોળ ચોતરફ વાયા કરે છે.

આ તો લોકદષ્ટિયે જીવન, ધર્મ અને ધર્મમય જીવન વિચાર્યું. પરંતુ જે લોકદષ્ટિથી વધુ ઉર્ધ્વતાએ અને ગૂઢ-નિગૂઢ છે, એવી તાત્વિક દષ્ટિ જ (આધ્યાત્મિક-યૌગિક દષ્ટિ જ) આ વિષય ઉપર વધુ અને યથાર્થ પ્રકાશ પાડી શકે. એટલું જ નહિ પણ એ જ ધર્મ અને જીવનને તત્ સ્વરૂપે સમજાવી શકે.

કારણ કે, આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જ પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર લભ્ય છે; જ્યારે ધર્મિય જીવનપંથી લોક દષ્ટિએ તો એનો એક અંશ માત્ર છે.

શાશ્વત સુખની શોધમાં ભટકતો આત્મા નિરંતર ભવભ્રમણ કરતો જ હોય છે. એનું જીવન એ કોઈ એક ભવ પૂરતું નથી હોતું. પણ ભવોભવ ચાલુ જ રહે છે.

आत्मा सो परमात्मा !

આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ એ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે. પરંતુ આ ભવભ્રમણમા અટવાયેલો આત્મા એ સ્વરૂપથી ખૂબ વેગળો છે. એનું ધ્યેય એ વેગળાપણું દૂર કરી મૂળ સ્વરૂપમા ભળી જવાનુ છે. પરંતુ જ્યાંસુધી એનુ નાશવત જીવન પૂર્ણ ન થાય, ત્યાં સુધી એને સિદ્ધિ પણ ન જ મળે. એટલે કે આ નાશવત દેહ જીવન એજ આત્માનું ... પછી તે ધર્મિય હોય કે અધર્મિય.

પરંતુ જો આ નાશવંત જીવન પૂર્ણ થાય તો આત્મા નિર્વિઘ્ને પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં ભળી જશે. જે કદાપિ નાશ તો શું પણ જરા જેટલા ફેરફારને પણ પામતું જ નથી, જે નિત્ય ને નિરંતર છે, અજર ને અમર છે, જ્યાં સુખનો ભાસ નહિ પણ સંપૂર્ણ સુખનો ભંડાર છે, જે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

આનો અર્થ એ જ કે, આત્માનો જીવન ધર્મ તો એના નાશવંત-રૂપી કરીને પોતાના દેહ જીવનનો જ અંત લાવે.

આ જીવન ધર્મ એ જ જાગ્રત રહે, જાગ્રત રહેવું અને જાગ્રત શરીર તો વિવેકી સંયમ.

આ વિવેકી સંયમથી જ્યારે આત્મા [illegible] છે. [illegible] ધર્મ [illegible] રહે છે અને [illegible] અને [illegible] છે.

[illegible]

[illegible]

ધર્મમય જીવન
શા માટે
અને કેમ ગાળવું ?

[લેખકઃ—જયંતીલાલ રા. શાહ—મુંબઈ]

ર્મમય જીવન શા માટે અને કેવી રીતે જીવી શકાય !

આ વિષયને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવા માટે સૌથી પ્રથમ જીવન ને ધર્મને અલગ અલગ સમજવા જોઈએ.

કદૃષ્ટિએ વિચારતાં

જીવન એટલે "જન્મથી મૃત્યુ પર્યંતનો સમય." કોઈ પણ વે જન્મ ધારણ કરે-દેહ ધરે-ત્યારથી એનું જીવન શરૂ થાય, અને દેહ છોડી જ્યારે એ પરલોકને પંથે પળે, ત્યારે એનું જીવન પૂર્ણ ય. પરંતુ

ત્વિકદૃષ્ટિએ તો

"દેહ ધારણની ક્રિયામાંથી આત્મા મુક્તિ મેળવે ત્યાં સુધીનો મય," તે જ જીવન. અર્થાત્ "ભવ ભ્રમણ" તે જ જીવન.

ા જીવનનો ધર્મ એટલે

લોક દૃષ્ટિએ: "દેહની નૈસર્ગિક ભૂખ સંતોષવા પ્રયત્ન કરતી યા." અને

તાત્વિક દૃષ્ટિએ: "આત્માની જ્ઞાન ભૂખ સંતોષતી ક્રિયા." ામાંની દેહની નૈસર્ગિક ભૂખ એટલે "ઇન્દ્રિયોની સુખ ભોગ વૃત્તિ"

અર્થાત્ શબ્દ, સ્વાદ, સુગંધ, દર્શન અને સકળ સુખપ્રાપ્તિની-ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થતી ભૂખ.

આ ભૂખ-ઈન્દ્રિયજન્ય સુખભોગવૃત્તિ-હમેશાં અતૃપ્ત જ રહે છે અને તે અનન્ત ભોગે-ક્રિયા ઉપર જ અવલંબીત હોય છે. [[illegible] ! આ સૂત્ર એને સમજવા માટે પૂરતું છે.] તેથી ઇન્દ્રિયસુખ એ સાચું અને કાયમ સુખ નથી. પણ જો સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો ઇન્દ્રિયોની સુખભોગવૃત્તિનું-ટેવની નૈસર્ગિક [illegible]-દમન કરવું રહ્યું. આ દમન એ [illegible] જ થાય છે. અન્યથા નહિ જ. માટે "[illegible] ઘરે [illegible] ક્રિયા તે જ ધર્મક્રિયા" અને એ ક્રિયાને વરેલું જીવન તે જ ધર્મમય જીવન."

[illegible]

"મનુષ્ય"

જીવન

જ્ઞાનમાર્ગ

- સુજ્ઞાન (સમ્યગ્દર્શન) (સંસારનું અસારપણું સમજવાનો માર્ગ)
  - કૌટુંબિક — તૃષ્ણારહિત અને સેવામાર્ગ
  - સામાજીક
  - રાષ્ટ્રીય
- સજ્ઞાન (સમ્યગ્જ્ઞાન) (લૌકિક—આધ્યાત્મિક જ્ઞાન)
  - ધાર્મિક
    - કર્મ-નિર્જરા (સમ્યક્ ચારિત્ર)
    - નાશવંત જીવનનો અંત
    - મોક્ષ
- કુજ્ઞાન(મિથ્યાદર્શન) (ભૌતિક વાદમાર્ગ)
  - કૌટુંબિક સામાજીક રાષ્ટ્રીય
    - તૃષ્ણા સહિત
    - ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ-દ્વેષની વૃદ્ધિ
    - દૈહિક સુખભોગની પ્રવૃત્તિ અને વૃદ્ધિ
    - આધિભૌતિક કર્મબંધ
    - જન્મમરણ (ભવ)

[illegible]

[illegible]

આ માર્ગ એ માનવીને આત્મદર્શનથી વિમુખ રાખે છે. આત્મદર્શન નથી, તો ઇન્દ્રિય[illegible]ઓનું જોર અનિયંત્ર હોય છે. એને લઈને [illegible] દોષો બની જાય છે અને માનવજીવન અધોમુખી બની રહે છે.

આમ જ્યાં [illegible] હોય ત્યાં સંસાર-ચક્ર [illegible] ચાલુ બની રહે; એટલું જ નહિ પણ દુઃખની જ [illegible] કડીમાં એ નિરંતર ફર્યું રહે.

ઉપરોક્ત [illegible] વિભાગો ઉપર કહેલું [illegible] [illegible] કહેલું હોય છે.

(૧) [illegible], (૨) [illegible], (૩) [illegible], અને (૪) [illegible].

[illegible]

[illegible]

[illegible]

: ૨ :

જીવન સિદ્ધિ અર્થે માનવી સામે એક જ માર્ગ ઉપસ્થિત છે અને તે જ્ઞાન માર્ગ.

જ્યાં જ્ઞાન નથી ત્યાં દિશા પણ નથી અને જ્યાં દિશા નથી ત્યાં ભવભ્રમણ જ છે. પરંતુ જ્યાં જ્ઞાન છે ત્યાં ચોક્કસ દિશા છે. ચોક્કસ ધ્યેય છે.

આ જ્ઞાનમાર્ગમાંથી ત્રણ વિભાગો ફંટાય છે. (૧) સુજ્ઞાનમાર્ગ, (૨) પ્રજ્ઞાનમાર્ગ, (૩) કુજ્ઞાનમાર્ગ–જ્ઞાન રહિત માર્ગ.

આમાંથી સુજ્ઞાનમાર્ગે આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ રચી શકાય છે અને જ્યાં ગૃહસ્થાશ્રમ આદર્શ છે, ત્યાં સમાજરચના સુંદર અને સરળ હોય છે–માનવીનું જીવનધોરણ ઘણી જ ઉચ્ચ કક્ષાનું હોય છે–ઉર્ધ્વગામી હોય છે.

જ્યારે પ્રજ્ઞાનમાર્ગ એ પ્રથમના માર્ગથી વધુ ઉર્ધ્વગતિએ વહેતો હોઈ, સંસારીને સંસારથી પર એવા કલ્પનાતીત—સંપૂર્ણ સુખને કિનારે દોરી જાય છે–મોક્ષધામમાં લઈ જાય છે.

આ એ માર્ગની તુલનામાં પ્રજ્ઞાનમાર્ગ એ આખરી સિદ્ધિનો સીધો રાહ હોઈ સર્વોત્તમ જ ગણાય; તો પણ સુજ્ઞાનમાર્ગની પ્રાથમિક સિદ્ધિ સિવાય પ્રજ્ઞાન માર્ગની સંભાવના નથી. એ દૃષ્ટિએ સુજ્ઞાનમાર્ગનું મહત્વ પણ પ્રજ્ઞાનમાર્ગની બરોબર જ ગણી શકાય. અથવા તો પ્રજ્ઞાનમાર્ગથી પણ કંઈક અંશે વધુ ગણીયે તો પણ કાંઈ અજુગતું નથી. આને સરલતાથી સમજવા માટે એમ કહી શકાય કે, "સુજ્ઞાનમાર્ગ એ પ્રજ્ઞાનમાર્ગની માતા છે."

આ માર્ગ એ માનવીને આત્મદર્શનથી વિમુખ રાખે છે. જ્યાં આત્મદર્શન નથી, ત્યાં ઇન્દ્રિયાસક્તિઓનું જોર અતિશય હોય છે. જેને લઈને સમાજરચના કઢંગી બની જાય છે અને માનવજીવન અધોમુખી બની રહે છે.

આમ જ્યાં અધોગતિ હોય ત્યાં સંસારજીવન ખૂબ જ [illegible] બની રહે; એટલું જ નહિ પણ દુઃખની જ [illegible] એ નિરંતર [illegible] રહે.

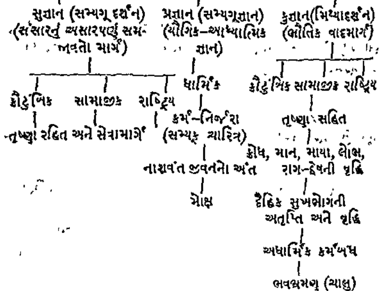
ઉપરોક્ત જ્ઞાનમાર્ગના બધે વિભાગો ઉપર કરેલું [illegible] ચાર પ્રકારે કરેલું હોય છે.

(૧) [illegible], (૨) [illegible], (૩) [illegible], અને (૪) [illegible].

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આ જીવનશ્રેણી ધર્મમય જીવન શા માટે અને કેવી રીતે જીવાય તે બહુ જ યથાર્થપણે સમજ આપી જાય છે.

એનાં પૃથક્કરણના અંતભાગે આટલો સાર તારવી શકાય કે: "પ્રજ્ઞાનમાર્ગ એ સીધો ધાર્મિકજીવનપથે મોક્ષમાં પ્રવેશે છે." "સુજ્ઞાનમાર્ગ-આગળ વધતાં પ્રજ્ઞાનમાં ભળી જાય છે અને ત્યાંથી મોક્ષમાં પહોંચે છે." માટે આ બન્ને રાહ માનવજીવનસિદ્ધિ અર્થેનાં સત્ય માર્ગો છે-ધર્મમય છે.

[illegible]

: ૩ :

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(૧) [illegible] અને (૨) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

સમજનારનું જીવન વિશેષે કરીને પારલૌકિક જીવન સિદ્ધિને અનુલક્ષીને જ હોય છે.

આર્ય–દર્શનનું મંડાણ સંયમ અને સેવા ઉપર છે; જ્યાં સંયમ અને સેવા છે, ત્યાં ત્યાગભાવના અવશ્ય હોય જ. આમ જે સંસ્કૃતિ સંયમ, સેવા અને ત્યાગભાવના ઉપર સ્થિર છે, તે ચિરંજીવી છે; એટલું જ નહિ તે શુદ્ધ આત્મલક્ષી જ છે, તેનું હાર્દ લોકકલ્યાણની પવિત્ર ભાવનાઓનાં પૂનિત પ્રવાહે નિરંતર ધોવાતું રહે છે. માટે તે સુજ્ઞાની અને પ્રજ્ઞાનમાર્ગી છે.

જ્યારે અનાર્ય–દર્શનનું ચણતર કેવળ સ્વાર્થવૃત્તિ અને શરીર-સુખભોગનાં પાયા ઉપર જ ચણાયેલું હોય છે. અન્યના ભોગે પોતે સુખી થવાની મલીન ભાવના જ એનાં અંતરને આવરી રહી હોય છે. અને એટલે તે અસ્થિર છે–અધોમુખી છે. લોક કલ્યાણની ભાવનાંનો ત્યાં સદંતર અભાવ હોય છે. માટે તે કુજ્ઞાનમાર્ગી છે.

જુવો આજની પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિ અને એ સંસ્કૃતિએ આગળ ધપતું આજનું જગત્! છે ક્યાંય સાચી જીવનશક્તિનું દર્શન! છે ક્યાંય સાચું જીવન સુખ? છે ક્યાંય એક ક્ષણની પણ શાન્તિ! કેટલી બધી જીવન–જરૂરીઆતો વધી પડી છે! અને એ જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા, જીવન સાથે કેટલું અવિરત યુદ્ધ ચલાવી રહ્યું છે! જાણે–જીવનને એક યંત્ર જ બનાવી દીધું છે. જ્યાં જુવો ત્યાં અશાન્તિ અને અશાન્તિનો જ વડવાનલ ભભુકી રહ્યો છે.

આજના વિજ્ઞાનવાદની અને આજના જગતની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી વાંદરકુદ જેવી મનોવૃત્તિ અને તીડ જેવી શરીર સુખને સંતોષવાની ભૂખ, આજે સારાયે માનવસમાજને અને જળચર–ભૂચર અને ખેચર સુદ્ધાંને વિનાશના ભયંકર દાવાનળમાં ધકેલી રહી છે. હજારો માઈલ દૂર વસનાં–કુદરતે દીધેલો સુખેસુખે ખરસંસાર

અજ્ઞાનનું અને ગ્લાનિમાં રાખનાં સાધનો માનવજાતિને-ધરતીના પુત્રોને એક યા બીજા માર્ગે એ સંહારની ગર્તામાં પીલી રહી છે.

આજના જગતની આ વિનાશ-સંહારક પરિસ્થિતિ સંસ્કૃતિ પ્રથમ દષ્ટિએ રૂપાળી કેટલી મોહક લાગે છે! એની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓમાં કેટલી પ્રગતિ અને વિભૂષક કરતી દશાઓ જોડેલી છે!

અણુ બાણ અને વિનાશ ધારાઓ: આજ છે આ સિદ્ધિ- [illegible] અને [illegible] અને [illegible] આ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિએ આજે કેટલા [illegible] છે! [illegible] સર્વની સિદ્ધિ-[illegible] છે!

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

...માં આવે છે; ત્યાં વિનાશ અને અધોગતિ જ હોય, સદંતર વિમુખ એવું અધર્મમય જીવન જ ત્યાં જીવાતું હોય.

આ બધાનો સાર તારવતાં એટલું તો સ્પષ્ટતાથી કે, આજની પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિએ જીવન જીવવું એ આપઘાત બરાબર છે, કેવળ અધર્મીય છે.

ધર્મમય જીવન એજ માનવજીવનને બંધ બેસી શકે, જે લોકને માનીને જ આ લોકનું જીવન જીવે, જે ત્યાગમાર્ગે [ઓછામાં ઓછી જરૂરીઆતોએ પોતાનો જન્મ સફળ થતો જે પોતાના સુખની ખાતર અન્યને દુઃખી તો ન જ કરે, જે દુઃખે દુઃખી થઇ એને સુખી કરવા મથામણ કરે, જે વિભક્ત ન રાચતાં સંયુક્ત કુટુંબની ઉપયોગીતા સમજી તેની મધુરતા જે ચારિત્ર્યને જીવનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ સમજે અને મન-વચન-કા કરીને એ તત્ત્વને આત્મા સાથે વણી લેવા અહોરાત પ્રયત્નશીલ જેના મનમાં સ્વાર્થ સાધવાની મલીનતા પ્રવેશી ન શકે, જે અહિંસા અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યના માર્ગે જ પોતાના જીવનનું કેન્દ્રિત કરે, અને જે નિરંતર એવી જ ભાવના ભાવે કે:—

"ખમાવું છું સર્વ જીવો, સર્વે જીવો ક્ષમો મને;"
"મૈત્રી છે સર્વ જીવોથી, વેર મારે ન કોઇથી."

અથવા તો

આ સઘળાએ વિચારોનો સાર એટલે શુદ્ધ આર્ય સં... હાર્દ સમજી એના આદેશાનુસાર જે પોતાનું જીવન જીવે તે જ ધર્મમય જીવન છે.

જ્યાં આવું ધર્મજીવન છે ત્યાં સત્ય છે, સેવા છે, સંતોષ છે, અહિંસા છે અને જ્યાં જીવનના આ સર્વોત્તમ તત્ત્વો છે, ત્યાંજ શાશ્વત સુખ છે, પરમ શાંતિ છે, અક્ષય-ધામ છે.

ધર્મનો સદંતર અભાવ જોવામાં આવે છે; જ્યાં આ જીવન પછીનાં જીવન માટેની અથવા તો પારલૌકિક જગત્ માટેની સંપૂર્ણપણે શંકા સેવવામાં આવે છે; ત્યાં વિનાશ અને અધોગતિ જ હોય, ધર્મથી સદંતર વિમુખ એવું અધર્મમય જીવન જ ત્યાં જીવાતું હોય છે.

આ બધાનો સાર તારવતાં એટલું તો સ્પષ્ટતાથી સમજાય છે કે, આજની પાશ્ચિમાત્ય સંસ્કૃતિએ જીવન જીવવું એ આપઘાત કરવા બરોબર છે, કેવળ અધર્મીય છે.

ધર્મમય જીવન એજ માનવજીવનને બંધ બેસી શકે, જે પરલોકને માનીને જ આ લોકનું જીવન જીવે, જે ત્યાગમાર્ગે, વિશ્વરતા ઓછામાં ઓછી જરૂરીઆતોએ પોતાનો જન્મ સફળ થતો સમજે, જે પોતાના સુખની ખાતર અન્યને દુઃખી તો ન જ કરે, જે અન્યના દુઃખે દુઃખી થઇ એને સુખી કરવા યથાશક્ય કરે, જે વિભક્ત કુટુંબે ન રાચતાં સંયુક્ત કુટુંબની ઉપયોગીતા સમજી તેની મધુરતા માણે, જે ચારિત્ર્યને જીવનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ સમજે અને મન-વચન-કાયાએ કરીને એ તત્ત્વને આત્મા સાથે વણી લેવા અહોરાત પ્રયત્નશીલ રહે; જેના મનમાં સ્વાર્થ સાધવાની મલીનતા પ્રવેશી ન શકે, જે સત્ય-અહિંસા અને શુદ્ધ ચારિત્ર્યના માર્ગે જ પોતાના જીવનનું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરે, અને જે નિરંતર એવી જ ભાવના ભાવે કે:—

"ખમાવું છું સર્વ જીવો, સર્વે જીવો ક્ષમો મને;"
"મૈત્રી છે સર્વ જીવોથી, વૈર મારે ન કોઇથી."

અથવા તો

આ સઘળાએ વિચારોનો સાર એટલે શુદ્ધ આર્ય સંસ્કૃતિનું હાર્દ સમજી એના આદેશાનુસાર જે પોતાનું જીવન જીવે છે તે જ ધર્મમય જીવન છે.

જ્યાં આવું ધર્મજીવન છે ત્યાં સત્ય છે, સેવા છે, સંતોષ છે, અહિંસા છે અને જ્યાં જીવનના આ સર્વોત્તમ તત્ત્વો છે, ત્યાંજ શાશ્વત સુખ છે, પરમ શાંતિ છે, અક્ષય-ધામ છે.